

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ

Λογοτεχνία της Διασποράς και Διαπολιτισμικότητα

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΗΜΕΡΙΔΑΣ
Ρέθυμνο 24-25 Οκτωβρίου 2003

Επιμέλεια
Δαμανάκης Μιχάλης
Μητροφάνης Γιάννης

Ε.ΔΙΑ.Μ.Μ.Ε., Ρέθυμνο 2004

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ: ΜΙΧΑΛΗΣ ΔΑΜΑΝΑΚΗΣ

- Αριθμός 10 -

© Πανεπιστήμιο Κρήτης
Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε.
Εργαστήριο Διαπολιτισμικών
και Μεταναστευτικών Μελετών
(Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ.)
Πανεπιστημιούπολη Ρεθύμνου
741 00 Ρέθυμνο
Τηλέφωνο: 28310-77635, 77605
Fax: 28310- 77636
e-mail: ediamme@edc.uoc.gr
www.uoc.gr/diaspora
www.ediamme.edc.uoc.gr

 <p>ΕΛΛΑΔΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 2008 Ανάπτυξη παντού. Ανάπτυξη για όλους.</p>	<p>ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ</p>	 	 <p>ΠΑΙΔΕΙΑ ΜΠΡΟΣΤΑ 2^ο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης</p>
---	--	--	--

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ Δ.Ε.
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ
& ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
(Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ.)

ΠΑΙΔΕΙΑ ΟΜΟΓΕΝΩΝ

Επιστημ. Υπεύθυνος Έργου: Μιχάλης Δαμανάκης

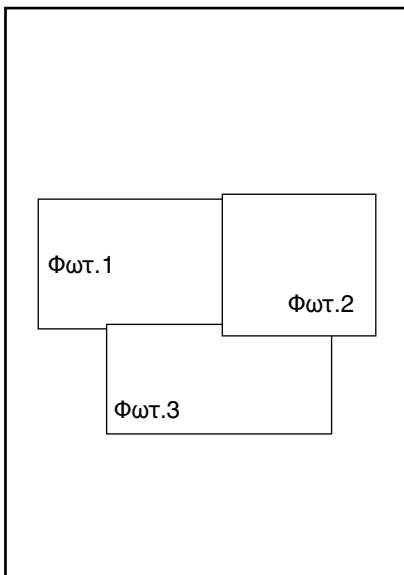
Χρηματοδότηση: Ευρωπαϊκή Ένωση,
Υπουργείο Εθνικής Παιδείας
και Θρησκευμάτων

Φορέας παρακολούθησης: Ε.Υ.Δ. ΕΠΕΑΕΚ

Φορέας υλοποίησης: Πανεπιστήμιο Κρήτης
Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε.
Εργαστήριο Διαπολιτισμικών και
Μεταναστευτικών Μελετών
(Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ.)

Επιμέλεια τόμου: Δαμανάκης Μιχάλης
Μητροφάνης Γιάννης

Σελιδοποίηση και εξώφυλλο τόμου: Κελαϊδή Χρυσούλα

Εξώφυλλο: Παραστάσεις στο Πανεπιστήμιο Κρήτης που είναι βασισμένες σε έργα συγγραφέων της Διασποράς και δόθηκαν στο ετήσιο Φεστιβάλ Πανομογενειακού Μαθητικού Θεάτρου, το οποίο διοργανώνεται από το Ε.ΔΙΑ.Μ.Μ.Ε στο πλαίσιο του έργου «Παιδεία Ομογενών».

Φωτ. 1: Θεατρική Ομάδα «Νεφέλη», της Κοινότητας του Μητροπολιτικού Τορόντο με το έργο *Τα παιδιά της Φλόγας*, βασισμένο σε ποίημα της Σοφίας Καθαρίου.

Φωτ. 2: Θεατρική Ομάδα του Κολεγίου «Άγιος Ιωάννης» της Αυστραλίας με το έργο *Οι Διχασμένοι*, του Θεόδωρου Πατρικαρέα.

Φωτ. 3: Θεατρική Ομάδα «Νέστορας», του ελληνικού κολεγίου Μελβούρνης με το έργο *Το παραμύθι της γιαγιάς*, της Κούλας Τέο.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος <i>Μιχάλης Δαμανάκης</i>	7
--	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

1. Ελληνικός πολιτισμός = ελλαδικός πολιτισμός; <i>Μιχάλης Δαμανάκης</i>	11
2. Η ταυτότητα της διασπορικής λογοτεχνίας <i>Στέφανος Κωνσταντινίδης</i>	18
3. Η ελληνοαμερικανική λογοτεχνία ως πανεπιστημιακό μάθημα: Μια πρόταση. <i>Γιώργος Καλογεράς</i>	24
4. Η διασπορά στην ελληνοαμερικανική ποίηση <i>Αναστασία Στεφανίδου</i>	33
5. Ελληνοαυστραλιανή λογοτεχνία: Γενική προσέγγιση με ειδικότερες αναφορές <i>Μιχάλης Τσιανίκας</i>	47
6. Οι Έλληνες λογοτέχνες της Γερμανίας: Θεματική - Εμβέλεια - Διαπολιτισμικότητα <i>Νίκη Eideneier</i>	69
7. Διαπολιτισμικά στοιχεία στη μεταναστευτική λογοτεχνία της Γερμανίας: Θεωρία και διαπολιτισμική πράξη <i>Αγλαΐα Μπλιούμη</i>	78
8. Τα χρώματα της γλώσσας - Μαγικά σύμβολα <i>Ελένη Τορόση</i>	88
9. Η Ελληνική λογοτεχνική ακρωρειογραμμή πέραν του Ατλαντικού, στις Η.Π.Α <i>Μάκης Τζιλιάνος</i>	96

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΔΟΜΗΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΟΛΟΓΙΟΥ ΚΑΙ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

1. Για ένα ανθολόγιο λογοτεχνικών κειμένων για παιδιά: Ο εννοούμενος αναγνώστης και η ιδεολογική λειτουργία του ως εργαλεία αξιολόγησης <i>Αναστασία Οικονομίδου</i>	103
2. Επιλέγοντας κείμενα για τους δικούς μας «άλλους»: Προς μια διαπολιτισμική σύλληψη της λογοτεχνίας <i>Ελένη Χοντολίδου</i>	114

3. Ανάμεσα στην ελληνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα. Κριτήρια επιλογής βιβλίων παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας
Μένη Κανατσούλη..... **121**
4. Από το σχολικό ανθολόγιο στη διαλογικότητα των πολιτισμών:
Βασικά ζητήματα κανονικοποίησης και μεθοδολογίας
Γιάννης Μητροφάνης..... **130**

Πρόλογος

Η ιδέα συμπεριληψης κειμένων (έμμετρων και πεζών) Ελλήνων λογοτεχνών της διασποράς σ' ένα σχολικό ανθολόγιο, που προορίζεται για την ελληνόγλωσση εκπαίδευση στη διασπορά, γεννήθηκε και υλοποιήθηκε για πρώτη φορά στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, στο πλαίσιο ενός προγράμματος που είχε ως αποστολή την παραγωγή διδακτικού υλικού για τα Ελληνόπουλα στη Γερμανία.

Συμπεριλάβαμε, λοιπόν, τότε (το 1992) στο τρίτο τεύχος των ανθολογίων με την επωνομασία ΤΑ ΧΕΛΙΔΟΝΙΑ δέκα κείμενα «αποδήμων λογοτεχνών». Κριτήρια για την επιλογή τους ήταν τότε, τα κείμενα να αντιστοιχούν στο επίπεδο ελληνομάθειας μαθητών ηλικίας 10-13 ετών και να είναι ευχάριστα από πλευράς περιεχομένου.

Όταν ένδεκα χρόνια αργότερα (το 2003) στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και στο πλαίσιο του προγράμματος Παιδεία Ομογενών¹ αποφασίσαμε να προχωρήσουμε στη δημιουργία ενός Ανθολογίου το οποίο θα αποτελούνταν εξ ολοκλήρου από κείμενα Ελλήνων λογοτεχνών της διασποράς, διαπιστώσαμε ότι τα δύο κριτήρια που είχαμε χρησιμοποιήσει στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων δεν αρκούσαν.

Για λόγους οικονομίας χρόνου, λοιπόν, και για να έχουμε ένα «μπούσουλα» στη συλλογή κειμένων προσθέσαμε ακόμα μερικά κριτήρια και καταλήξαμε έτσι στον ακόλουθο πίνακα κριτηρίων.

Τα προς επιλογή κείμενα να είναι:

- *Πεζά, έμμετρα, λαϊκά παραμύθια.*
- *Χωρίς πολύ υψηλές γλωσσικές απαιτήσεις, ώστε να γίνονται κατανοητά από μαθητές ηλικίας 11-18 ετών, δηλαδή μαθητές που έχουν φοιτήσει τουλάχιστον μια πενταετία σε κάποια μορφή ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης.*

- *Να είναι ευχάριστα.*

- *Να αντλούν άμεσα ή έμμεσα το θεματολόγιο τους από τη διασπορά.*

- *Να εμπεριέχουν διαπολιτισμικά στοιχεία, δηλαδή στοιχεία που παραπέμπουν στη συνάντηση και αλληλεπίδραση πολιτισμών.*

- *Να είναι μικρά σε έκταση ή να είναι δυνατή η άντληση αποσπασμάτων με αυτοτελές νόημα από μεγαλύτερα κείμενα.*

Όμως, όλοι οι εμπλεκόμενοι στο πρόγραμμα Παιδεία Ομογενών είχαμε την πεποίθηση ότι χρειαζόμαστε μια γενικότερη φιλοσοφία, στην οποία θα εντάσσεται και το προς δημιουργία Ανθολόγιο της Διασποράς, και μια ειδικότερη θεωρία που θα αφορά στο ίδιο το Ανθολόγιο, δηλαδή στη στοχοθεσία του, στο περιεχόμενό του στην εσωτερική δόμησή του.

Η γενικότερη φιλοσοφία είναι εκείνη του έργου Παιδεία Ομογενών, το οποίο στηρίζεται σε δύο πυλώνες, στην Ελλάδα και στη Διασπορά, και το οποίο προωθεί μια συνάντηση και αλληλεπίδραση καθώς και έναν πολιτισμικό αλληλοεμπλουτισμό των Ελλήνων της διασποράς μεταξύ τους και με την Ελλάδα.

Φυσική συνέπεια της παραπάνω φιλοσοφίας είναι το εκπαιδευτικό υλικό που παράγεται στο πλαίσιο του προγράμματος να αντλεί τα περιεχόμενά του τόσο από την Ελλάδα, όσο και από τις παροικίες της διασποράς, πράγμα που οδήγησε, μεταξύ των άλλων και στην ανθολόγηση κειμένων από τη λογοτεχνία της διασποράς.

Την ειδικότερη θεωρία που θα αφορούσε στο ίδιο το Ανθολόγιο δεν την είχαμε, γι' αυτό

¹ Το πρόγραμμα Παιδεία Ομογενών χρηματοδοτείται από το Υπουργείο Παιδείας και την Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο πλαίσιο του Γ' ΚΠΣ, και στοχεύει στη διατήρηση, στην καλλιέργεια και την προώθηση της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού στην ελληνική διασπορά, μέσω της βελτίωσης της παρεχόμενης πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης. Στο πλαίσιο αυτό επιδιώκεται η ανάπτυξη εκπαιδευτικού υλικού σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή, η επιμόρφωση των αποσπώμενων και των ομογενών εκπαιδευτικών, η υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων για ομογενείς μαθητές, καθώς και η δημιουργία δικτύων επικοινωνίας, βάσεων δεδομένων και δυνατοτήτων τηλεεκπαίδευσης μέσα από το διαδίκτυο και τη δορυφορική τηλεόραση.

και αποφασίσαμε να οργανώσουμε μια ημερίδα με θέμα « Λογοτεχνία της Διασποράς». Κλήθηκαν, λοιπόν, ειδικοί πάνω σε θέματα της Λογοτεχνίας για Παιδιά και Νέους καθώς και ειδικοί στη Λογοτεχνία της Διασποράς σε μια διήμερη συνάντηση στο *Εργαστήριο Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Μελετών* στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Τα αποτελέσματα, ή ακριβέστερα το μεγαλύτερο μέρος των αποτελεσμάτων αυτής της συνάντησης εμπεριέχεται στον παρόντα τόμο.

Το άθροισμα των κειμένων του τόμου δε συνιστά φυσικά μια θεωρία για τη Λογοτεχνία της Διασποράς ούτε και μεθοδολογία για τη δημιουργία ενός Ανθολογίου της Διασποράς. Ωστόσο ο υποψιασμένος αναγνώστης, που μπορεί να διαβάζει ανάμεσα από τις αράδες και πίσω από το κείμενο, μπορεί να αντλήσει γόνιμες ιδέες, όπως για παράδειγμα εκείνη που αφορά στις «βιοαφηγήσεις» ως μορφή λογοτεχνικού κειμένου, καθώς και μεθοδολογικά ερεθίσματα για την επιλογή των κατάλληλων κειμένων και για την ταξινόμηση τους σ' ένα Ανθολόγιο.

Επιπρόσθετα κριτήρια που συζητήθηκαν στην εν λόγω διήμεριδα ήταν για παράδειγμα το γεωγραφικό κριτήριο. Δηλαδή η αντιπροσώπευση των διαφόρων χωρών στο Ανθολόγιο, πράγμα δύσκολο όχι μόνο επειδή δεν βρίσκονται πάντα τα κατάλληλα κείμενα, σύμφωνα με τ' άλλα κριτήρια, αλλά και επειδή δεν βρήκαμε καν λογοτεχνικά κείμενα σ' ορισμένες χώρες –χωρίς αυτό να σημαίνει και ότι δεν υπάρχουν.

Επίσης συζητήθηκαν θεματικά κριτήρια που αφορούν κυρίως στον κύκλο της μεταναστευσης, δηλαδή: αποδημία, ένταξη στη χώρα υποδοχής, νόστος, παλιννόστηση-επανάταξη στη χώρα προέλευσης.

Ένα άλλο στοιχείο που λήφθηκε σοβαρά υπόψη κατά την ανθολόγηση των κειμένων, αλλά και που θεματοποιήθηκε συνειδητά στο πλαίσιο της διήμεριδας είναι η *διαπολιτισμικότητα* των κειμένων. Αυτή δεν είναι πάντα σε πρώτη ματιά αρατή. Όμως, όπως τονίστηκε κατ' επανάληψη στη διήμεριδα, αυτή ενυπάρχει έστω και σε λανθάνουσα μορφή σε πολλά κείμενα.

Δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο να διακρίνει κανείς σε μια δεύτερη ή τρίτη ανάγνωση ενός ξενόγλωσσου κειμένου ενός λογοτέχνη ελληνικής καταγωγής ένα αχνό ελληνογενές υπόστρωμα. Όπως επίσης σε πολλά ελληνόγλωσσα κείμενα λογοτεχνών της διασποράς είναι παρόν το πολιτιστικό φορτίο της γλώσσας της χώρας υποδοχής/διαμονής.

Η *διαπολιτισμικότητα* ως προϊόν πολιτισμικής αλληλεπίδρασης και εμπλουτισμού αποτελεί χαρακτηριστικό πολλών κειμένων της λογοτεχνίας της διασποράς, η οποία εισερχόμενη και εντασσόμενη στην ευρύτερη ελληνική λογοτεχνία θα την εμπλούτιζε τουλάχιστον ως προς αυτό το στοιχείο.

Ρέθυμνο, Μάιος 2004

Μιχάλης Δαμανάκης
Επιστημονικός Υπεύθυνος
του έργου Παιδεία Ομογενών

Μέρος Πρώτο

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΣΤΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΚΑΙ ΟΙ
ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

Ελληνικός πολιτισμός = ελλαδικός πολιτισμός;

Μιχάλης Δαμανάκης

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης

1. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις και οριοθετήσεις

Όταν χρησιμοποιεί κανείς τον όρο «πολιτισμός» θα πρέπει – αν δεν τον προσδιορίζει, πράγμα δύσκολο- τουλάχιστον να δηλώνει πώς τον εννοεί.

Ο όρος πολιτισμός χρησιμοποιείται, κατά κανόνα, σε μια στενή και σε μια ευρεία έννοια. Στη στενή του έννοια ο όρος αναφέρεται σε υψηλές επιδόσεις μεμονωμένων ατόμων ή ομάδων, π.χ. στη λογοτεχνία, την ποίηση, τη μουσική, την τέχνη κ.τ.λ.

Αν χρησιμοποιήσουμε τον όρο στη στενή του έννοια, τότε θα αποκλείσουμε το λεγόμενο «λαϊκό πολιτισμό» από τις αναλύσεις μας. «Για τους μετανάστες θα σήμαινε πολιτισμός, σ' αυτήν τη στενή αντίληψη, οπωσδήποτε ετεροπροσδιορισμό, μέσω του πολιτισμού της χώρας προέλευσης ή της χώρας υποδοχής ή και των δύο» (Κιεμπ 1985, 182).

Ο *πολιτισμός* στην ευρεία έννοια του όρου αναφέρεται στο σύνολο των στοιχείων που χρειάζεται ο άνθρωπος, για να προσαρμοστεί στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον του και να ικανοποιήσει τις φυσικές και πνευματικές ανάγκες του. Συμπεριλαμβάνει δηλαδή, όλους τους κανόνες, τις αξίες και τα ερμηνευτικά σχήματα της καθημερινής ζωής των ατόμων ενός κοινωνικού συνόλου.

Εμείς χρησιμοποιούμε τον όρο σ' αυτήν την ευρεία έννοια, η οποία μας επιτρέπει να συμπεριλάβουμε στις αναλύσεις μας τους ζωντανούς πολιτισμούς των Ελλήνων της διασποράς, έτσι όπως αυτοί εκφράζονται στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες των χωρών διαμονής.

Αυτή η προσέγγιση του όρου «πολιτισμός» μας επιτρέπει να συμπεριλάβουμε καταρχάς στις αναλύσεις μας κάθε έντυπη ή ψηφιακή παραγωγή που θέλει να είναι λογοτεχνική παραγωγή. Μ' άλλα λόγια, στο σώμα των καταρχάς ελληνόγλωσσων λογοτεχνικών κειμένων συμπεριλαμβάνεται κάθε ελληνόγλωσσο κείμενο ανεξάρτητα τόπου προέλευσης, λογοτεχνικού είδους, περιεχομένου, συγγραφέως κ.τ.λ.

Αυτή η «λογοτεχνική σούπα» συνεπάγεται φυσικά πολλά προβλήματα και εγείρει πολλά ερωτήματα, όπως, για παράδειγμα, το για την περίπτωση μας βασικό ερώτημα: *από το σύνολο της ελληνόγλωσσης λογοτεχνικής παραγωγής ποιο κομμάτι και γιατί ανήκει στην λογοτεχνία της ελληνικής διασποράς;*

Είναι προφανές ότι ένα τέτοιο ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί με εργαλείο τον όρο «πολιτισμός». Θα πρέπει, επομένως, να αναζητήσουμε άλλα κριτήρια οριοθέτησης και ταξινόμησης της ελληνόγλωσσης διασπορικής λογοτεχνίας.

Πιο συγκεκριμένα, με βάση το *γεωγραφικό κριτήριο*, δηλαδή τον τόπο παραγωγής, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι ελληνόγλωσση διασπορική λογοτεχνία είναι εκείνη που παράγεται εκτός των ελλαδικών συνόρων.

Όμως, πού εντάσσονται τα κείμενα ενός πρώην διασπορικού (απόδημου) συγγραφέα ο οποίος «παλιννόστησε» στην Ελλάδα και συνεχίζει να πραγματεύεται, λογοτεχνικά πάντα, θέματα της διασποράς;

Είναι προφανές ότι το γεωγραφικό κριτήριο δεν μπορεί να απαντήσει ερωτήματα που αναφέρονται στο περιεχόμενο της λογοτεχνικής παραγωγής. Το ίδιο ισχύει και για το επόμενο κριτήριο, το γλωσσικό.

Με βάση τη γλώσσα μπορούμε να πούμε πως υπάρχουν ελληνόγλωσσες και αλλόγλωσσες λογοτεχνικές παραγωγές στην ελληνική διασπορά.

Το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι: συμπεριλαμβάνουμε στη διασπορική λογοτεχνία κάθε ελληνόγλωσσο κείμενο και αποκλείουμε κάθε αλλόγλωσσο ανεξαρτήτως περιεχομένου και συγγραφείς;

Το ερώτημα αυτό μας οδηγεί έμμεσα σ' ένα τρίτο κριτήριο, το εθνοτικό. Δηλαδή, αν ο εκάστοτε συγγραφέας είναι ελληνικής καταγωγής ή αλλοεθνής.

Κι εδώ γεννιέται ένα ερώτημα συναφές με το προηγούμενο. Συμπεριλαμβάνουμε στη διασπορική λογοτεχνία κάθε παραγωγή των ομοεθνών και αποκλείουμε κάθε παραγωγή των αλλοεθνών συγγραφέων, ανεξαρτήτως γλώσσας και περιεχομένου;

Συνοψίζοντας τις μέχρι τώρα αναλύσεις μας μπορούμε να πούμε πως τα παραπάνω κριτήρια συμβάλλουν μεν σε πρώτες ταξινομήσεις της διασπορικής λογοτεχνίας, δεν απαντούν όμως σε βασικά ερωτήματα που αφορούν κυρίως στο περιεχόμενο της λογοτεχνικής παραγωγής. Για την προσέγγιση του περιεχομένου χρειαζόμαστε άλλα εννοιολογικά εργαλεία.

Η επόμενη έννοια που θα μας απασχολήσει, λοιπόν, είναι εκείνη της διασποράς την οποία όλη την ώρα τη χρησιμοποιούμε χωρίς ωστόσο να την έχουμε οριοθετήσει.

Ο όρος διασπορά απαντάται στη Θρησκειολογία, στην Ιστορία, στην Κοινωνιολογία, στην Πολιτική Επιστήμη και τις τελευταίες δεκαετίες και στη Διαπολιτισμική Παιδαγωγική. Το γεγονός αυτό από μόνο του υποδηλώνει την πολυσημία του όρου.

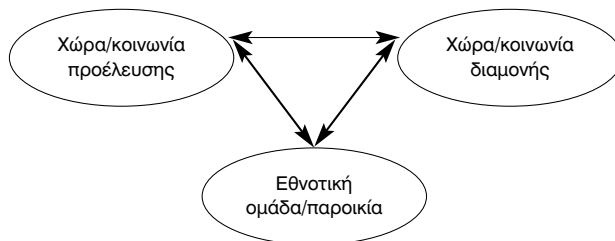
Οι ιστορικοί (βλ. π.χ. Χασιώτης 1993, 19) στις οριοθετήσεις τους εστιάζουν κυρίως στη γεωγραφική διάσταση του όρου (Έλληνες εκτός Ελλάδας) καθώς και στις υλικές, πολιτισμικές ή έστω συναισθηματικές σχέσεις των εκτός Ελλάδος Ελλήνων με το μητροπολιτικό κέντρο.

Τέτοιες οριοθετήσεις μπορεί να είναι χρηστικές για τους ιστορικούς, όχι όμως και για τον κοινωνικό επιστήμονα και ιδιαίτερα για τον Παιδαγωγό που ασχολείται με την κοινωνικοποίηση και τη διαμόρφωση ταυτότητας ατόμων που ζουν σε μεταναστευτικά περιβάλλοντα ή γενικότερα σε περιβάλλοντα συνάντησης και αλληλεπίδρασης πολιτισμικά διαφορετικών ομάδων των οποίων η σχέση είναι ασύμμετρη.

Σ' αυτή την περίπτωση ο όρος της διασποράς δεν μπορεί να θεωρηθεί ανεξάρτητα από τους όρους της εθνοτικότητας και της ταυτότητας.

Γι' αυτό εμείς, υιοθετώντας αλλά και διαφοροποιώντας συγχρόνως τον ορισμό του Hettlage (1991, 5), εννοούμε με τον όρο διασπορά το γεωγραφικό διασκορπισμό εθνοτικών ομάδων οι οποίες αποκομμένες, αλλά όχι οπωσδήποτε και αποξενωμένες, από την ομάδα προέλευσης/ αναφοράς τους, ή τον εθνικό κορμό, ζουν ως εθνοτικές ομάδες ή μειονότητες στα πλαίσια μιας πολιτισμικά διαφορετικής κοινωνίας, κινούνται μεταξύ δύο ομάδων αναφοράς και μεταξύ δύο πολιτισμικών συστημάτων και ως εκ τούτου διαμορφώνουν κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες την ταυτότητά τους.

Από τον παραπάνω ορισμό προκύπτει ότι το άτομο κινείται μεταξύ ενός τρίπολου: χώρα/κοινωνία προέλευσης - εθνοτική ομάδα/παροικία - χώρα/κοινωνία διαμονής.

Σχήμα 1: Το διασπορικό τρίπολο

Η παροικία ως τρίτος πόλος αποτελεί έναν χώρο, όχι στη γεωγραφική/τοπολογική αλλά στην κοινωνικοπολιτισμική έννοια του όρου. Ο χώρος αυτός προκύπτει ιστορικά από τη μετακίνηση ομάδων ή ατόμων από τη χώρα/τόπο προέλευσης στη χώρα/τόπο διαμονής. Κοινωνικοπολιτισμικά διαμορφώνεται μέσα από την αυτοοργάνωση των μεταναστευτικών ομάδων και προπάντων μέσα από τις διαδικασίες επεξεργασίας των εμπειριών, των παραστάσεων, των βιωμάτων των προβλημάτων που προκύπτουν μέσα από την πολιτισμική συνάντηση και αλληλεπίδραση.

Μ' άλλα λόγια η παροικία λειτουργεί ως τρίτος κοινωνικοπολιτισμικός πόλος στον οποίο συναντώνται πολιτισμοί της χώρας προέλευσης και της χώρας υποδοχής/διαμονής. Γι' αυτό και η παροικιακή ζωή επηρεάζεται σημαντικά από τις εκάστοτε σχέσεις των δύο άλλων πόλων μεταξύ τους, αλλά φυσικά και από την εκάστοτε δική της σχέση με καθένα από τους δύο άλλους ισχυρούς πόλους.

Αυτό το σχεσιοδυναμικό πεδίο στο οποίο κινείται η παροικία αποτελεί πηγή εντάσεων, αλλά και την πηγή πολιτισμικών συνθέσεων και ανάδυσης καινούργιων διαπολιτισμικών στοιχείων.

Προφανές, επομένως, είναι ότι το άτομο αντλεί τα περιεχόμενα της ταυτότητάς του από τους τρεις χώρους και ότι η διαμόρφωση της ταυτότητάς του επηρεάζεται από τη δυναμική σχέση μεταξύ των τριών πόλων.

Εφαρμόζοντας κανείς το παραπάνω σχήμα στη λογοτεχνική παραγωγή θα μπορούσε να συμπεράνει ότι και αυτή αντλεί τα περιεχόμενά της από τους παραπάνω χώρους και ότι πραγματεύεται τη μεταξύ τους σχέση καθώς και τις επιδράσεις της στη διαμόρφωση της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας.

Σχηματοποιώντας τις μέχρι τώρα αναλύσεις μας και προσθέτοντας στα τρία κριτήρια, *γεωγραφικό, γλωσσικό, εθνοτικό* ως τέταρτο κριτήριο το *σχεσιοδυναμικό*, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στον ακόλουθο πίνακα.

Πίνακας 1: Κριτήρια οριοθέτησης και κοινωνικοπολιτισμικοί χώροι άντλησης των περιεχομένων της διαποριστικής λογοτεχνίας

Λογοτεχνική παραγωγή/συγγραφέας	Κριτήρια οριοθέτησης:	Κοινωνικοπολιτισμικοί χώροι:			Λογοτεχνική χρήση/αναγνώστης
		κοινωνία προέλευσης Α	παροικία Γ	κοινωνία διαμονής Β	
	1. γεωγραφικό				
	2. γλωσσικό				
	3. εθνοτικό				
	4. σχεσιοδυναμικό				

Ο συγκεκριμένος πίνακας έχει το μειονέκτημα κάθε σχηματοποίησης, δηλαδή ότι θέτει περιοριστικά πλαίσια. Έχει όμως και το πλεονέκτημα, ότι μας βοηθά να προχωρήσουμε σε συστηματικές αναλύσεις που μπορούν να δώσουν πρώτες απαντήσεις σε βασικά ερωτήματα που τέθηκαν παραπάνω.

Ωστόσο, πριν προχωρήσουμε στο επόμενο βήμα, πρέπει να απαντηθεί το βασικό ερώτημα που τέθηκε ήδη στον τίτλο της εισήγησής μας. Γιατί, αν ο ελληνικός πολιτισμός εξαντλείται στον ελλαδικό πολιτισμό, τότε και η ελληνική λογοτεχνία εξαντλείται στην ελλαδική λογοτεχνία, και επομένως δεν μπορεί να γίνεται λόγος για λογοτεχνία της ελληνικής διασποράς.

Προς το σκοπό αυτό θα χρησιμοποιήσουμε ως εννοιολογικό εργαλείο την έννοια της *ταυτότητας* και συγκεκριμένα την *εθνοπολιτισμική διάσταση* της ταυτότητας ή αλλιώς την *ελληνικότητα*.

2. Εκφάνσεις της ελληνικότητας και η μεταξύ τους σχέση

Διερευνώντας την κοινωνικοποίηση των ελληνικής καταγωγής ατόμων στη διασπορά και ειδικότερα την εθνοπολιτισμική ταυτότητα ή ελληνικότητα τους - δηλαδή το σκέλος εκείνο της ταυτότητάς τους που συνδέεται με ή και συντίθεται από συγχρονικά και διαχρονικά στοιχεία που αφορούν στην ελληνική γλώσσα και στον πολιτισμό, σε ήθη και έθιμα, σε θεσμούς και παραδόσεις - καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι στην ελληνική διασπορά απαντώνται πολλές εκφάνσεις της ελληνικότητας, οι οποίες συναρτώνται με την εκάστοτε ιστορική εξέλιξη της διασποράς και τις εκάστοτε πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες διαβίωσης των μελών της κάθε διασποράς (βλ. σχετικά Δαμανάκης 2001, 27 κ.ε).

Συγκεκριμένα, αυτό που αποκαλούμε ελληνικότητα στη διασπορά κινείται μεταξύ δύο πόλων.

Στη μια περίπτωση, η ελληνικότητα δεν προσανατολίζεται απλώς στις ελλαδικές πολιτισμικές νόρμες, αλλά είναι και πολύ κοντά στην έκφανση της ελλαδικής ελληνικότητας, με την έννοια ότι διαθέτει συγχρονικά, διαπιστώσιμα στοιχεία, όπως: γλώσσα, θρησκεία, ιστορία, θεσμοί, ήθη-έθιμα, παραδόσεις.

Πρόκειται δηλαδή για μια εξωελλαδική και εντούτοις ελλαδοκεντρικά προσανατολισμένη ελληνικότητα.

Αυτή την έκφανση την συναντούμε στη μεταναστευτική διασπορά και προπάντων στην Ευρώπη. Ιδιαίτερα στο χώρο της Γερμανίας όπου λειτουργούν αμιγή ελληνικά σχολεία, γύρω από τα οποία αναπτύσσονται «παράλληλες κοινότητες» σχεδόν αποκομμένες από τη λοιπή παροικία και προπάντων από την κοινωνία υποδοχής, απαντάται αυτή η εξωελλαδική και εντούτοις έντονα ελλαδοκεντρική ελληνικότητα.

Στον αντίποδα απαντάται μια άλλη έκφανση της ελληνικότητας, η οποία εμφανίζεται απλώς ως πεποίθηση, ως ιδεολόγημα, ως συναισθηματικός δεσμός με ό,τι είναι ελληνικό, χωρίς όμως να συνοδεύεται από συγχρονικά, διαπιστώσιμα στοιχεία. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα ψυχολογικό μέγεθος που συνήθως χρησιμοποιείται συμβολικά από το άτομο για να αυτοπροσδιορισθεί. Γι' αυτό θα μπορούσε αυτή η έκφανση της ελληνικότητας να αποδοθεί με τον όρο *συμβολική εθνοτικότητα*.

Συνοψίζοντας και σχηματιζώντας τις παραπάνω αναλύσεις θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε τουλάχιστον τρεις εκφάνσεις της ελληνικότητας.

α) Στην ελληνικότητα, όπως αυτή εκφράζεται στην Ελλάδα από τις εκάστοτε ισχυρές ομάδες.

β) Σε μια εξωελλαδική και εντούτοις έντονα ελλαδοκεντρική ελληνικότητα.

γ) Στην ελληνικότητα, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τη συμβολική εθνοτικότητα.

Εύκολα μπορεί κανείς να φανταστεί και ενδιάμεσες εκφάνσεις, δεδομένου ότι ο πολιτισμός και η ταυτότητα δεν είναι στατικά, αλλά δυναμικά μεγέθη.

Οι πολιτικές, πολιτισμικές, εκπαιδευτικές και λοιπές προεκτάσεις και συνέπειες αυτής της κατάστασης γίνονται ορατές, όταν τεθεί το ερώτημα αναφορικά με τη σχέση μεταξύ των διαφόρων εκφάνσεων της ελληνικότητας, μεταξύ των πολλαπλών ελληνικών ταυτοτήτων.

Αν δεν θέλει κανείς να δεχτεί και να προωθήσει την ελλαδική πολιτισμική νόρμα ως τη μόνη έγκυρη – δηλαδή αν δεν θέλει μια μονόδρομη και παρεμβατική, αλλά μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ κέντρου και διασποράς, μια «έκφραση όλων των δυνάμεων του απανταχού ελληνισμού», σύμφωνα με την παράγραφο 2 του άρθρου 108 του συντάγματος, τότε οδηγείται αναπόφευκτα σε μια διαδικασία συνάντησης και αλληλεπίδρασης των διαφόρων εκφάνσεων της ελληνικότητας.

Ας σημειωθεί ότι μια μονόδρομη και παρεμβατική σχέση δεν είναι δυνατή τουλάχιστον στο χώρο της εκπαίδευσης, δεδομένου ότι οι ομογενείς μαθητές δεν κατανοούν και δεν αποδέχονται πάντα τα ελλαδικά πρότυπα. Και αν εντούτοις επιμείνει κανείς σ' αυτά, κινδυνεύει να χάσει τους μαθητές.

Το ζητούμενο, επομένως, είναι μια ενδοελληνική συνάντηση. Δηλαδή μία δυναμική διαδι-

κασία συνάντησης, αλληλεπίδρασης και αλληλοεμπλουτισμού των πολλαπλών εκφάνσεων της ελληνικότητας, ή αλλιώς των πολλαπλών ελληνικών ταυτοτήτων.

Η ενδοελληνική συνάντηση, αλληλεπίδραση και αλληλοεμπλουτισμός μπορεί να συμβούν με πολλούς τρόπους. Ένας απ' αυτούς είναι η ίδια η διημερίδα για τη λογοτεχνία της διασποράς. Ένας άλλος τρόπος είναι τα προγράμματα επιμόρφωσης των ομογενών εκπαιδευτικών, οι οποίοι επιμορφώνονται στην Ελλάδα, στο πλαίσιο του έργου Παιδεία Ομογενών. Επίσης, τα εκπαιδευτικά προγράμματα για τους ομογενείς μαθητές, οι οποίοι έρχονται επίσης στην Ελλάδα, αποτελούν μια άλλη δυνατότητα. Ένας τέταρτος δρόμος περνά μέσα από τα Αναλυτικά Προγράμματα και το εκπαιδευτικό υλικό.

3. Παιδαγωγικές εφαρμογές

Ας σημειωθεί ότι το συνολικό πρόγραμμα Παιδεία Ομογενών – αντικείμενο του οποίου είναι η ελληνόγλωσση εκπαίδευση στη διασπορά - είναι οργανωμένο στη λογική της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ του μητροπολιτικού κέντρου, της Ελλάδας, και της νεοελληνικής διασποράς.

Ουσιαστικά το πρόγραμμα στηρίζεται σε δύο πυλώνες από τους οποίους ο ένας πατά στην Ελλάδα και ο άλλος στο εξωτερικό.

Επίσης τα περιεχόμενα του εκπαιδευτικού υλικού αντλούνται τόσο από την Ελλάδα όσο και από τις παροικίες και τις χώρες διαμονής.

Από την άλλη, τόσο το γλωσσικό υλικό όσο και εκείνο των ιστοριοπολιτισμικών στοιχείων αποτελείται από δύο μέρη: το υλικό κορμού, ή αλλιώς υλικό ταυτότητας, κοινό για όλους, και το υλικό ετερότητας, διαφοροποιημένο κατά χώρα.

Με βάση την παραπάνω συλλογιστική συγκεντρώσαμε, για παράδειγμα, υλικό (φωτογραφίες, επιστολές, πιστοποιητικά γάμου και βαφτίσεων, καταστατικά, τίτλους σπουδών, προσωπικές ιστορίες κ.λπ) για την κατασκευή ενός ή δυο «Λευκωμάτων» ανά χώρα, τα οποία θα καλύπτουν τους ακόλουθους τομείς της παροικιακής ζωής και ιστορίας: *μετοίκηση και εγκατάσταση των Ελλήνων σε κάθε χώρα, οικογενειακή ζωή και κατοικία, εκκλησία, εκπαίδευση, κοινότητες, αγορά-εργασία, παροικιακές οργανώσεις, ενημέρωση-επικοινωνία, γράμματα και τέχνες, πολιτική ζωή.*

Επιδίωξη των ανά χώρα Λευκωμάτων είναι να διδάξουν, σε μια πρώτη στοιχειώδη μορφή, την ιστορία των ελληνικών παροικιών στην κάθε χώρα και να βοηθήσουν τους μαθητές (των τελευταίων τάξεων του δημοτικού και του γυμνασίου) να γνωρίσουν την ιστορία της παροικίας τους, τη θέση και το ρόλο της στην κοινωνία της χώρας υποδοχής, καθώς και τη σχέση της με άλλες παροικίες και με την Ελλάδα.

Τα παραπάνω Λευκώματα, και ιδιαίτερα τα δύο κοινά Λευκώματα που έχουμε προγραμματίσει, θα μπορούσαν, και θα πρέπει, να εισαχθούν και στα ελλαδικά σχολεία, ως μια προσπάθεια υλοποίησης του στόχου του πολιτισμικού αλληλοεμπλουτισμού, στα πλαίσια της ενδοελληνικής πολιτισμικής συνάντησης και αλληλεπίδρασης, δίδοντας έτσι περιεχόμενο στην επιζητούμενη *αμφίδρομη σχέση* μεταξύ νεοελληνικού κράτους και νεοελληνικής διασποράς.

Μια νέα προσπάθεια, στην ίδια πάντα λογική, αποτελεί το *Ανθολόγιο της Διασποράς*, που είναι και το ζητούμενο της παρούσας διημερίδας.

3.1 Ανθολόγιο της Διασποράς

Τα κριτήρια επιλογής κειμένων και η μεθοδολογία δόμησης του Ανθολογίου αποτελούν το κύριο ζητούμενο της διημερίδας και είναι περισσότερο υπόθεση των ειδικών και λιγότερο δική μου.

Με βάση, ωστόσο, το σχήμα 1 και τον πίνακα 1 θα προσπαθήσω να εκφράσω κάποιες πρώτες σκέψεις περισσότερο στη μορφή ερωτημάτων και ερεθισμάτων και λιγότερο στη μορφή προτάσεων.

Ως προς το γεωγραφικό κριτήριο:

Ξεκινώντας από το γεωγραφικό κριτήριο θα έδινα προτεραιότητα στις λογοτεχνικές παραγωγές που γίνονται στη διασπορά και αφορούν τη διασπορά, και δευτερευόντως σ' εκείνες που γίνονται στην Ελλάδα και αναφέρονται στη διασπορά.

Βέβαια, δεν θα απέκλεια τις παραγωγές ενός κατ' εξοχήν διασπορικού συγγραφέα που «παλιννόστησε» και συνεχίζει τη λογοτεχνική του παραγωγή στην Ελλάδα.

Ως προς τις γεωγραφικές αναφορές των περιεχομένων θα προτιμούσα εκείνα τα περιεχόμενα που αναφέρονται στην παροικία, στη χώρα διαμονής και στις δυναμικές σχέσεις του τρίπολου. Δηλαδή, εκείνα που κινούνται ανάμεσα στα κοινωνικοπολιτισμικά συστήματα και έχουν ένα διαπολιτισμικό προσανατολισμό, και λιγότερο εκείνα που αφορούν στην Ελλάδα, στον τόπο προέλευσης και έχουν ένα νοσταλγικό χαρακτήρα.

Ως προς το γλωσσικό κριτήριο:

Με δεδομένο ότι στόχος μας είναι η διατήρηση, η καλλιέργεια και η προώθηση της ελληνικής γλώσσας στη διασπορά και στις χώρες διαμονής, τα κείμενα του Ανθολογίου θα πρέπει να είναι ελληνόγλωσσα κείμενα ή δόκιμες μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων.

Ως προς το εθνοτικό κριτήριο:

Η εθνοτική προέλευση του συγγραφέα, δηλαδή ελληνικής καταγωγής ή μη, παίζει ένα καθοριστικό ρόλο στις επιλογές μας. Επιλέγουμε ελληνικής καταγωγής συγγραφείς της διασποράς, χωρίς ωστόσο να αποκλείουμε κείμενα αλλοεθνών συγγραφέων, τα οποία αναφέρονται ρητά και με επιτυχή τρόπο στην ελληνική διασπορά.

Ως προς το σχεσιοδυναμικό κριτήριο:

Όπως ήδη ελέχθη στο κεφάλαιο 1, το σχεσιοδυναμικό κριτήριο αναφέρεται στη δυναμική σχέση του τρίπολου: *κοινωνία προέλευσης- παροικία -κοινωνία διαμονής* και κατά συνέπεια υπεισέρχεται περισσότερο από κάθε άλλο κριτήριο στο περιεχόμενο της διασπορικής λογοτεχνικής παραγωγής. Το κριτήριο αυτό αφορά επίσης στον εκάστοτε συγγραφέα και στη θέση του σ' αυτό το τριπολικό σχεσιοδυναμικό πλαίσιο.

Κείμενα, των οποίων οι συγγραφείς αναλώνονται στην ψυχολογική επεξεργασία του «τραύματος της αποδημίας» και του «πολιτισμικού σοκ» στη χώρα υποδοχής, είναι συνήθως μονοδιάστατα και έχουν ένα νοσταλγικό και πεσιμιστικό χαρακτήρα. Κατά την άποψή μας τέτοιου είδους κείμενα έχουν μια ιστορική αξία και μας θυμίζουν τη «μιζέρια» του παρελθόντος, αλλά δεν αποτελούν πρότυπα για το μέλλον και δεν ανοίγουν νέους πνευματικούς ορίζοντες στις νέες γενιές αναγνώστων.

Αντίθετα, κείμενα που προκύπτουν μέσα από τη συνάντηση των πολιτισμών χαρακτηρίζονται, κατά κανόνα, από μια δυναμική διαπολιτισμικότητα και ανταποκρίνονται στον ψυχικό δυναμισμό και στην εθνοπολιτισμική ταυτότητα των νέων γενεών στην ελληνική διασπορά. Με την προϋπόθεση, βέβαια, ότι αυτά είναι από λογοτεχνικής πλευράς πλήρη.

Η *λογοτεχνική πληρότητα* ενός κειμένου δεν κρίνεται φυσικά μόνο με βάση τα κριτήρια του πίνακα 1. Για το σκοπό αυτό χρειαζόμαστε άλλα, ενδολογοτεχνικά κριτήρια, στα οποία δεν θα αναφερθώ γιατί υπερβαίνουν το γνωστικό μου αντικείμενο και τις δυνατότητές μου.

Θα κλείσω τις αναλύσεις μου σκιαγραφώντας έναν ιδεατό συγγραφέα και κάνοντας μια σύντομη αναφορά στον αναγνώστη.

Ο ιδεατός συγγραφέας είναι ένα διασπορικό άτομο – κατά προτίμηση δεύτερης γενιάς-δίγλωσσο, διπολιτισμικό και διαπολιτισμικό, που έχει συνείδηση της διγλωσσίας του και της δι/διαπολιτισμικότητάς του, επεξεργάζεται και συνθέτει τους πολιτισμούς και παράγει ένα ελληνόγλωσσο διαπολιτισμικό λογοτεχνικό προϊόν.

Οι αναγνώστες της διασπορικής λογοτεχνικής παραγωγής, και του Ανθολογίου που θα προκύψει απ' αυτή, είναι καταρχάς οι μαθητές της ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στη διασπορά, μπορεί όμως να είναι και οι ομήλικοι τους στην Ελλάδα.

Βιβλιογραφία

- Δαμανάκης, Μ. (2001) Θεωρητική προσέγγιση της κοινωνικοποίησης των ελληνοπαίδων της διασποράς. Στο: Βάμβουκας, Μ., Δαμανάκης, Μ. & Κατσιμαλή, Γ. (επιμ.), *Προλεγόμενα Αναλυτικού Προγράμματος για την Ελληνόγλωσση Εκπαίδευση στη Διασπορά*, Ρέθυμνο, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ.
- Δαμανάκης, Μ. (2001) Εκφάνσεις της Ελληνικότητας. Μεταξύ της ελλαδικής πολιτισμικής νόρμας και του «πολιτισμικού ελάχιστου». Στο: Κωνσταντινίδης, Στ. & Πελαγίδης, Θ. (επιμ.), *Ο Ελληνισμός στον 21ο Αιώνα*, Αθήνα, Παπαζήση, 389-417.
- Χασιώτης, Ι. (1993) *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.
- Hettlage, R. (1991) Diaspora: Umriss einer soziologischen Theorie. In: *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, H 3/1991.
- Klemm, K. (1985) Interkulturelle Erziehung – Versuch einer Eingrängung. In: *Die deutsche Schule*, H 3/85.

Η ταυτότητα της διασπορικής λογοτεχνίας

Στέφανος Κωνσταντινίδης

Συγγραφέας

Εισαγωγή

Η ταυτότητα εξυπακούει την ύπαρξη κάποιων κοινών στοιχείων καθώς και κάποια χαρακτηριστικά διαφοροποίησης του αντικειμένου σε σχέση με κάτι άλλο. Παρόλο που η ιστορική των ορισμών είναι δύσκολη και επίπονη, θα μπορούσαμε να ορίσουμε την ταυτότητα ως ένα σύνολο χαρακτηριστικών που επιτρέπουν να αναγνωριστεί ένα αντικείμενο. Αρκούν μάλιστα τα πιο σημαντικά απ' αυτά τα χαρακτηριστικά για τον ορισμό αυτού του αντικειμένου. Η ταυτότητα, όμως, δεν είναι στατική, διότι τα χαρακτηριστικά αυτά εξελίσσονται, αλλάζουν, εξαφανίζονται ή και αντικαθίστανται από άλλα. Έχει, επομένως, χαρακτήρα δυναμικό.

Το ερώτημα είναι αν στην περίπτωση της διασπορικής λογοτεχνίας υπάρχει αυτό το σύνολο των κοινών χαρακτηριστικών που μας επιτρέπουν να την ορίσουμε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Με άλλα λόγια έχει ταυτότητα η διασπορική λογοτεχνία; Παρόλο που με το να μιλούμε για διασπορική λογοτεχνία εξυπακούεται ότι ορίσαμε κιόλας το αντικείμενο μας, τα πράγματα είναι λίγο πιο πολύπλοκα. Εκτός και αν δεχτούμε ότι η διασπορική λογοτεχνία, ως κατηγορία, υπάρχει *a priori* και, επομένως, εκείνο που μένει, είναι να τη μελετήσουμε στη βάση των ίδιων κριτηρίων που μελετούμε κάθε λογοτεχνία. Μπαίνουμε έτσι στη σφαίρα των οντολογικών αναζητήσεων και κατ' ανάγκην είτε θα δεχτούμε τη διασπορική λογοτεχνία ως κατηγορία υπερβατική είτε θα την εντάξουμε στο ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο μιας εποχής και ενός χώρου. Η δεύτερη λύση μας προστατεύει από την ιδεαλιστική αντίληψη και λαμβάνει υπόψη τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες μέσα στις οποίες γεννιέται και αναπτύσσεται το φαινόμενο της διασπορικής λογοτεχνίας· επιπλέον, μας επιτρέπει να την προσδιορίσουμε περισσότερο με εξωγενή κριτήρια παρά με ενδογενή. Ούτως ή άλλως, όμως, η προσπάθεια ορισμού της διασπορικής λογοτεχνίας παραμένει περισσότερο στο επίπεδο της ανίχνευσης. Οριστικές απαντήσεις άλλωστε δεν υπάρχουν σε φαινόμενα αυτού του είδους. Ο ορισμός εξ αντικειμένου είναι μια σισύφεια προσπάθεια.

Με αυτές τις εισαγωγικές παρατηρήσεις μπορούμε να θέσουμε το ερώτημα αν το αντικείμενο μελέτης μας προσδιορίζεται με ιστορικούς, γεωγραφικούς, γλωσσικούς και εθνολογικούς ή εθνικούς όρους.

1. Η ιστορία

Η ιστορία, ως προσδιοριστικό στοιχείο, μας βοηθά να τοποθετήσουμε το φαινόμενο της διασπορικής λογοτεχνίας στο πλαίσιο των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών μιας εποχής που είναι αυτές της μετανάστευσης με όλα τα συνεπακόλουθά της. Η ιστορική διάσταση είναι ένα εργαλείο κοινωνικού προσδιορισμού της λογοτεχνίας της διασποράς τόσο σε σχέση με τη χώρα καταγωγής του δημιουργού, όσο και σε σχέση με τη χώρα υποδοχής του, τη νέα του πατρίδα. Αλλά ακόμη και σε επίπεδο αισθητικής προσέγγισης του φαινο-

μένου, η ιστορική διάσταση επιτρέπει την καλύτερη θεώρησή του και είναι κλειδί ερμηνείας των έργων της διασπορικής λογοτεχνίας.

2. Η γλώσσα

Ένα πρώτο ερώτημα στο οποίο πρέπει να απαντήσουμε σε σχέση με τη γλώσσα είναι αν θα πρέπει να θεωρηθεί διασπορική λογοτεχνία μόνο ό,τι γράφεται στην ελληνική γλώσσα· ή αντίθετα, αν θα πρέπει να εντάξουμε στην ίδια κατηγορία και τους δημιουργούς ελληνικής καταγωγής, έστω και αν εκφράζονται σε άλλη γλώσσα από την ελληνική. Για την πρώτη κατηγορία των δημιουργών της διασποράς, σίγουρα η ελληνική γλώσσα είναι κριτήριο ένταξής τους στη διασπορική λογοτεχνία. Το πρόβλημα τίθεται για τη δεύτερη κατηγορία, γι' αυτούς που γράφουν σε άλλη γλώσσα. Αλλά ακόμη και εδώ, υπάρχουν δύο υποκατηγορίες: είναι αυτοί που γράφουν μεν σε ξένη γλώσσα αλλά μέσα από το έργο τους υπάρχει μια πολιτισμική αναφορά στην «ελληνικότητα» ή τελοσπάντων διατηρείται μέσα από το έργο τους μια αναφορά στη χώρα καταγωγής τους. Και είναι και όσοι απλώς έχουν ελληνική καταγωγή αλλά το έργο τους δεν έχει καμιά διασύνδεση με την «ελληνικότητα», όποιο νόημα και να έχει η βεβαρυμένη αυτή έννοια. Άλλωστε μερικοί βρίσκονται κάπου στον ενδιάμεσο χώρο. Αν για την πρώτη υποκατηγορία η τάση είναι να τους εντάσουμε στη διασπορική λογοτεχνία, το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει με τη δεύτερη υποκατηγορία. Εν πάση περιπτώσει, η γλώσσα αποτελεί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στοιχείο προσδιορισμού της λογοτεχνίας της διασποράς είτε θετικά, είτε αρνητικά, ανάλογα με την οπτική γωνία που θα υιοθετήσει κανείς. Υπάρχει, άλλωστε, και η άποψη πως η γλώσσα είναι σε τελευταία ανάλυση η ταυτότητα κάθε λογοτεχνίας. Κι αυτό στο μέτρο που ο γλωσσικός κώδικας παραπέμπει σε κοινωνικούς και ιστορικούς συνειρμούς που μόνο αυτός έχει τα κλειδιά αποκωδικοποίησής τους. Η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο γλωσσικό κώδικα και τη πραγματικότητα παραπέμπει ταυτόχρονα και μοιραία στο χώρο χρήσης αυτής της γλώσσας. Αν έγραφε κανείς κινέζικα σίγουρα η αναφορά του θα ήταν η Κίνα, όχι η Ελλάδα. Κι όταν γράφει κανείς ελληνικά, η αναφορά του είναι πρώτα η Ελλάδα ή τελοσπάντων αυτό που έχει ως πρόσληψη για την Ελλάδα. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν μπορεί να κάνει υπερβάσεις από το χώρο που ορίζει ο γλωσσικός με υπερεθνικές αναφορές, ιδιαίτερα στην εποχή του πλανητικού χωριού. Πλην, όμως, και αυτή η πρόσβαση στο πλανητικό γίνεται με τους δικούς του γλωσσικούς συνειρμούς με ό,τι αυτό εξυπακούει.

Το άλλο μεγάλο πρόβλημα του δημιουργού της διασποράς που γράφει ελληνικά, είναι η αντίφαση ανάμεσα στο γλωσσικό του κώδικα και τη βιωμένη πραγματικότητα. Και ταυτόχρονα, η αποκοπή του από το χώρο όπου η γλώσσα που χρησιμοποιεί, εξελίσσεται σε διαλεκτική σχέση με μια κοινωνία που δεν είναι πια η δική του. Είναι γι' αυτό που η διασπορική λογοτεχνία κουβαλά πολλές φορές εικόνες και βιώματα από το παρελθόν, δίνοντας την εντύπωση πως το ρολόι σταμάτησε τη μέρα που ο δημιουργός άφησε την πατρίδα του.

Με την ιστορική εξέλιξη της ελληνικής διασποράς, η ελληνόγλωσση λογοτεχνία της έχει ημερομηνία λήξης. Καθώς είναι γνωστό, οι ελληνικές παροικίες του εξωτερικού δεν θα είναι σε μερικά χρόνια οι παλιές μεταναστευτικές κοινότητες, αφού δεν ανανεώνονται με νέους μετανάστες. Θα αποτελούνται, επομένως, από άτομα δεύτερης και τρίτης γενιάς, θα έχουν συρρικνωθεί και η ελληνική δεν θα είναι πια η γλώσσα τους. Τέλος, καλόν είναι να μη συγχέουμε το φαινόμενο μεγάλων δημιουργών του παρελθόντος, όπως αυτό του Κάλβου ή του Καβάφη, με αυτό της διασπορικής λογοτεχνίας. Αυτοί ζούσαν τον ελληνισμό των ιστορικών παροικιών, εντελώς διαφορετικά απ' αυτόν της μεταναστευτικής διασποράς.

3. Η γεωγραφία

Η γεωγραφία είναι ένα προσδιοριστικό στοιχείο «επιφάνειας» της ταυτότητας της λογοτεχνίας της διασποράς. Κι αυτό, γιατί πρόκειται για μια λογοτεχνία που γράφεται στα τέσ-

σερα σημεία του ορίζοντα, εκτός Ελλάδας, αλλά από ανθρώπους που τους συνδέουν κάποια πράγματα αλλά τους χωρίζουν πολλά. Το κύριο συνδετικό στοιχείο ανάμεσά τους είναι ότι ζουν εκτός ελλαδικού γεωγραφικού χώρου. Από την άλλη, λίγα πράγματα μπορεί να ενώνουν, τουλάχιστον με αναφορά στη γεωγραφία, τον Έλληνα λογοτέχνη της Αφρικής με εκείνον της αμερικάνικης ηπείρου. Έτσι, μιλάμε για Έλληνες ή ελληνογλωσσους ποιητές της Αυστραλίας, του Καναδά, κ.τ.λ. Εδώ το γεωγραφικό στοιχείο συνδυάζεται με την εθνική καταγωγή ή με την γλώσσα. Ο γεωγραφικός προσδιορισμός είναι βέβαια φορτισμένος με την κουλτούρα του τόπου. Όταν μιλούμε για Αμερικανούς ή Γάλλους συγγραφείς, αυτόματα το στοιχείο αυτό μας παραπέμπει σε κάποια κουλτούρα με τα δικά της χαρακτηριστικά.

Το ερώτημα εδώ είναι αν αυτός ο γεωγραφικός προσδιορισμός έχει παρόμοιες συνέπειες για τους Έλληνες συγγραφείς της διασποράς. Τι σημαίνει δηλαδή να είναι κανείς Ελληνοκαναδός συγγραφέας, Ελληνοκαναδός ποιητής; Μπορεί να σημαίνει κάτι, μπορεί και τίποτε. Μπορεί, δηλαδή, ο Καναδάς να επηρεάζει το δημιουργό, μπορεί και όχι· με την έννοια ότι μένει δεμένος με τη χώρα καταγωγής του και κουβαλά ή και αναπαράγει βιώματα απ' αυτή. Τα πράγματα βέβαια δεν είναι μαύρο-άσπρο. Γιατί ακόμη και στους δημιουργούς που μένουν δεμένοι με τη χώρα καταγωγής τους, υπάρχει πάντα ένα υπόστρωμα επίδρασης, ακόμη και υποσυνείδητα, της χώρας στην οποία ζουν. Και στην αντίθετη περίπτωση, ο δημιουργός που νομίζει ότι ξέκοψε από τη χώρα καταγωγής του, υποσυνείδητα κουβαλά πάντα ένα υπόστρωμα της κουλτούρας της. Με άλλα λόγια, το γεωγραφικό στοιχείο είναι δισυπόστατο στο δημιουργό της διασποράς.

Σε μια εποχή βέβαια που ο δημιουργός ζει σ' ένα πλανητικό χωριό, η αναφορά σε γεωγραφικούς χώρους σχετικοποιείται αλλά δεν εξαλείφεται. Δεν υπάρχει, μ' άλλα λόγια, διακριτή «εθνική» γεωγραφία και το υπερεθνικό στοιχείο υπεισέρχεται στην όποια λογοτεχνική δημιουργία.

Το κριτήριο της γλώσσας είναι βέβαια καίριο στον προσδιορισμό της διασπορικής λογοτεχνίας, κυρίως στο μέτρο που τη βλέπουμε ως προέκταση της ελλαδικής, και ως τμήμα του «εθνικού» κορμού της λογοτεχνίας μας. Εντούτοις, θα μπορούσε να υπάρξει και μια διασπορική λογοτεχνία γραμμένη σε άλλη γλώσσα με αναφορά στην «ελληνικότητα» και ό,τι αυτή η έννοια θα μπορούσε να σημαίνει. Σε χώρες, όπως η Αυστραλία, ο Καναδάς και οι ΗΠΑ, οι έννοιες «εθνική» λογοτεχνία δεν έχουν το ίδιο βάρος, που συναντούμε στις ευρωπαϊκές λογοτεχνίες. Με την έννοια αυτή, δεν υπάρχει μια ταυτότητα «εθνική» σ' αυτές, υπάρχουν διάφορες ταυτότητες και διάφορες συνιστώσες ανάμεσα στις οποίες θα μπορούσε να επιβιώσει και ένα ρεύμα με διακριτικά στοιχεία τις σχέσεις του με την ελληνική παράδοση. Είναι βέβαια δύσκολο να οικοδομηθεί κάτι τέτοιο, αν θεωρήσουμε πως η λογοτεχνία με την όποια μορφή της έχει μια βασική διάσταση που είναι η διαλεκτική σχέση την οποία διατηρεί με την κοινωνία. Αλλά και η κοινωνία σ' αυτές τις χώρες δεν είναι ομοιογενής, ούτε εθνικά, ούτε πολιτισμικά. Είναι συνθετική διαφόρων συνιστωσών και σε επίπεδο εθνικό και σε επίπεδο πολιτιστικό. Κατ' ανάγκη και τα έργα της λογοτεχνίας έχουν μια πολυεπίπεδη ταυτότητα που είναι η έκφραση αυτής της κοινωνικής πραγματικότητας. Μια ταυτότητα που δεν έχει να κάνει με καμιά εθνική «καθαρότητα» αλλά τη διακρίνει η ετερότητα. Έτσι, η λογοτεχνική παραγωγή σ' αυτές τις χώρες δεν αντικατοπτρίζει την «εθνική» γεωγραφία και έχει πολλές φορές έναν «υπερεθνικό» χαρακτήρα. Μέσα εκεί χωράει και η δική μας διασπορική λογοτεχνία. Αρκεί, βεβαίως, να μη θέλουμε να της δώσουμε, πράγμα όχι απίθανο, «ελλαδική» ταυτότητα.

4. Η εθνοτική σκοπιά

Το ότι υπάρχει μια εθνοτική σκοπιά και αντίληψη για κάθε λογοτεχνία, είναι νομίζω αναμφισβήτητο. Το δύσκολο είναι να την προσδιορίσουμε (ο ορισμός των προσδιοριστικών...). Αν και στις μέρες μας το εθνοτικό κινδυνεύει να γίνει κάτι το φολκλορικό ή και απορρίπτεται ως γκετοποιητικό στοιχείο, εντούτοις έχουμε το παράδειγμα δημιουργών που

πέτυχαν να μετουσιώσουν το εθνοτικό στοιχείο σε κάτι το υπερεθνικό-πανανθρώπινο. Σε κοινωνίες άλλωστε πολυπολιτισμικές, όπως είναι σήμερα σιγά-σιγά οι περισσότερες κοινωνίες, το εθνοτικό στοιχείο είναι αξεπέραστο. Η έννοια του εθνοτικού στοιχείου εδώ παραπέμπει φυσικά στις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που είναι σήμερα διακριτές στις περισσότερες κοινωνίες, καθώς η αφομοιωτική λαίλαπα δεν πέτυχε την ισοπέδωσή τους.

5. Εθνογραφικά στοιχεία

Τα εθνογραφικά-λαογραφικά-ανθρωπολογικά στοιχεία είναι μέρος του προσδιορισμού της όποιας λογοτεχνίας, όσο και αν πολλοί τα απορρίπτουν. Στη διασπορική λογοτεχνία τα στοιχεία αυτά υπάρχουν τις πιο πολλές φορές, έστω και κατά τρόπο μυθοπλαστικό. Αλλά ακόμη και δημιουργοί που ζουν και δημιουργούν σε πολυεθνικές, πολυπολιτισμικές κοινωνίες είναι φυσικό να εντάσσουν τέτοια στοιχεία στο έργο τους. Πολύ περισσότερο, επομένως, θα υπάρχουν τέτοια στοιχεία στο έργο λογοτεχνών της διασποράς. Η ύπαρξη αυτών των στοιχείων κάθε άλλο παρά παραπέμπει σε κάποιου είδους εθνοκεντρισμό, όπως κάποι-οι πιστεύουν. Ούτε το εθνοτικό, ούτε το εθνογραφικό στοιχείο είναι συνώνυμα του εθνοκεντρισμού.

6. Η βίωση των αλλόχθονων τοπίων

Σίγουρα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ο κάθε ελληνόγλωσσος δημιουργός της διασποράς βιώνει αυτό που ονομάστηκε αλλόχθονα τοπία. Για τους ελληνόγλωσσους δημιουργούς που ανήκουν στην πρώτη γενιά των μεταναστών, το βίωμα αυτό των αλλόχθονων τοπίων είναι μια καθημερινή πραγματικότητα μ' έναν ιδιόμορφο τρόπο. Στην Αμερική, στην Αυστραλία, στον Καναδά ο ελληνόγλωσσος δημιουργός βιώνει αυτό το δισυπόστατο στο οποίο έγινε αναφορά παραπάνω. Δεν είναι, όμως, τόσο απλό το θέμα. Αυτός που γράφει στη ντόπια γλώσσα, αν είναι προπάντων της πρώτης γενιάς, βιώνει πολύ ιδιόμορφα αυτά τα αλλόχθονα τοπία. Έχει υποστηριχτεί πως συνειδητά ή υποσυνείδητα αυτός που γράφει στην ντόπια γλώσσα «μεταφράζει» από τη μητρική του. Μεταφέρει, δηλαδή, τον βιωματικό του κόσμο από ένα εκφραστικό σύστημα σ' ένα άλλο. Υπό την έννοια αυτή συνειδητά ή υποσυνείδητα αρνείται να βιώσει τα αλλόχθονα τοπία ή τελοσπάντων αντιστέκεται στη βίωσή τους. Η γόνιμη βίωσή τους, όμως, θα μπορούσε να έχει θετικά αποτελέσματα σε επίπεδο δημιουργίας.

7. Η κυρίαρχη κουλτούρα

Η κυρίαρχη κουλτούρα επηρεάζει σίγουρα τη διασπορική λογοτεχνία. Η έννοια της κυρίαρχης κουλτούρας συνδέεται σήμερα περισσότερο με την παγκοσμιοποίηση. Αν και μπορεί να συνδέεται και με την εθνική κουλτούρα μιας χώρας. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τη διασπορική λογοτεχνία ως ένα είδος αντίστασης στην προσπάθεια ομογενοποίησης και ισοπέδωσης που επιδιώκει η κυρίαρχη κουλτούρα. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει πως δεν ασκεί και καταλυτική επίδραση στους δημιουργούς της. Απέναντι σ' αυτή την κυρίαρχη ιδεολογία, είτε αυτή είναι «εθνικού» χαρακτήρα, είτε εκφράζεται από την παγκοσμιοποίηση, θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει την απο-εθνοικοποιημένη διεθνή των δημιουργών, σύμφωνα με τον ορισμό του Pierre Bourdieu, η οποία έδωσε συγγραφείς όπως οι: Τζόις, Φώκνερ, Κάφκα, Μπέκετ και άλλους και οι οποίοι, αν και ζούσαν οι περισσότεροι μακριά από τις χώρες καταγωγής τους, έδωσαν έργα που είχαν και τη σφραγίδα της εθνικής τους καταγωγής. Πρόκειται για ένα πολιτιστικό διεθνισμό που είναι αντίθετος στη κυρίαρχη κουλτούρα και την παγκοσμιοποίηση. Διότι ο πολιτιστικός διεθνισμός δεν επιβάλλει, όπως η παγκοσμιοποίηση, ένα οικονομικό και πολιτιστικό πρότυπο στα μέτρα της κυρίαρχης ιδεολογίας και της εμπορικής λογικής. Αντίθετα, σέβεται τις ιδιαιτερότητες, εθνοτικές και πολιτισμικές, χωρίς να τις εντάσσει στην εμπορική λογική του οικονομικού φιλελευθερισμού. Η διασπορική, επομένως, λογοτεχνία θα μπορούσε να ενταχτεί στο πλαίσιο αυτό του πολιτιστικού διεθνισμού και να διατηρήσει την αυτόνομη πορεία της.

8. Η διαπολιτισμική διάσταση

Η διαπολιτισμική διάσταση είναι ένα άλλο χαρακτηριστικό της διασπορικής λογοτεχνίας. Το στοιχείο αυτό είναι σημαντικό και τη διαφοροποιεί από την ελλαδική λογοτεχνία, ή, εν πάση περιπτώσει, θα μπορούσε να τη διαφοροποιήσει. Ωστόσο, στις μέρες μας η διακίνηση αφενός των ιδεών γίνεται με τόσο γοργό ρυθμό, αφετέρου τα μεταναστευτικά ρεύματα αλλάζουν τα δεδομένα της ζωής στις περισσότερες χώρες του κόσμου, με αποτέλεσμα η διαπολιτισμική διάσταση να μην είναι κατ' ανάγκην ξεχωριστό διακριτικό στοιχείο μόνο της διασπορικής λογοτεχνίας.

9. Η περίπτωση του Καναδά και της Αυστραλίας

Στον Καναδά έχουμε μια περισσότερο ελληνόγλωσση λογοτεχνία. Αυτοί που γράφουν στα αγγλικά ή τα γαλλικά μόνο τα τελευταία χρόνια αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους. Στην Αυστραλία υπάρχει δίπλα στην ελληνόγλωσση λογοτεχνία και ένα ισχυρό αγγλόγλωσσο κομμάτι. Αυτό το κομμάτι δεν έχει αποκοπεί από τη χώρα καταγωγής, διατηρεί ψήγματα ελληνικότητας, με ό,τι μπορεί να σημαίνει αυτή η αμφίσημη έννοια. Στους Ελληνοκαναδούς λογοτέχνες αυτή η ελληνικότητα βαραίνει περισσότερο απ' ό,τι η διαπολιτισμικότητα ή αυτό που θα ονομάζαμε «καναδικότητα» (κατά το αντίστοιχο αμερικανικότητα). Στους Ελληνοαυστραλούς λογοτέχνες η διαπολιτισμικότητα και η «αυστραλιανικότητα» έχουν μια πιο έντονη παρουσία. Κι αυτό, παρόλο που τα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Αυστραλία και τον Καναδά είναι περίπου της ίδιας εποχής και οι μεγάλες ελληνικές παροικίες και στις δύο χώρες δημιουργήθηκαν μεταπολεμικά. Ενδεχομένως οι Ελληνοαυστραλοί λογοτέχνες να έζησαν, λόγω των αποστάσεων, πιο έντονα τον απομονωτισμό τους από τον ελλαδικό χώρο απ' ό,τι οι Ελληνοκαναδοί.

Η ελληνοαυστραλιανή λογοτεχνία, πολύ περισσότερο απ' ό,τι η ελληνοκαναδική, κι όταν ακόμη δεν θα είναι γραμμένη στα ελληνικά, φαίνεται ότι θα διατηρήσει το στοιχείο της ελληνικότητας ως συνιστώσα της. Όμως, επειδή δεν έχει γίνει ουσιαστική συγκριτική μελέτη είναι πολύ δύσκολο να εκφέρει κανείς τεκμηριωμένη άποψη για τα ζητήματα αυτά. Απλά εδω γίνονται κάποιες πρώτες διαπιστώσεις που προκύπτουν από την εμπειρική παρατήρηση, αλλά και αυτή σε περιορισμένο επίπεδο. Ενδεχομένως, λοιπόν, θα μπορούμε να μιλούμε μελλοντικά για διασπορική λογοτεχνία που δεν θα είναι πια γραμμένη στα ελληνικά, αλλά θα διατηρεί μια πολυπολιτισμική ταυτότητα και η ελληνικότητα θα είναι μια από τις συνιστώσες της.

10. Προσωρινά συμπεράσματα

Ξαναγυρίζουμε στο αρχικό ερώτημα. Έχει ταυτότητα η διασπορική λογοτεχνία; Και εδώ αναφέρομαι στη συλλογική ταυτότητα και όχι την ατομική που δεν έχει και τόση σημασία. Η απάντηση από όσα ήδη αναφέρθηκαν, είναι ναι. Μόνο που είναι δύσκολο να την προσδιορίσουμε επακριβώς. Εξάλλου, θα μπορούσαμε να θέσουμε και το ερώτημα πιο προκλητικά. Υπάρχει διασπορική λογοτεχνία; Δεν εννοώ βέβαια αν υπάρχουν άνθρωποι στη διασπορά που γράφουν ποίηση ή πεζό. Αυτό το ξέρουμε. Εννοώ αν υπάρχει ένα corpus διασπορικής λογοτεχνίας που να μπορεί να στέκεται δίπλα στην «εθνική» (ή ελλαδική) λογοτεχνία ή δίπλα στην «εθνική» λογοτεχνία των χωρών υποδοχής. Δεν είμαι σίγουρος γι' αυτό, αλλά είναι ένα ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί στη βάση μιας έρευνας που δεν νομίζω να έχει γίνει.

Και το πρόβλημα εδώ είναι πως τα «ισχυρά» ή «μεγάλα» ονόματα της διασπορικής λογοτεχνίας είτε εντάσσονται κατ' ευθείαν στην ελλαδική λογοτεχνία είτε στις «εθνικές» λογοτεχνίες των χωρών όπου ζουν. Υπάρχει, δηλαδή, ένα είδος διαφορούμενης ταυτότητας. Σε τελευταία, όμως, ανάλυση όλες οι ταυτότητες είναι σήμερα διαφορούμενες. Επιπλέον είναι γνωστό πως η όποια ταυτότητα στις μέρες μας είναι πολυεπίπεδη, που σημαίνει πως τα κομμάτια της διασπορικής λογοτεχνίας, ανάλογα με τη χώρα όπου ζουν οι δημιουργοί

τους, μπορούν να έχουν διπλή και τριπλή ταυτότητα. Για παράδειγμα, η ελληνόγλωσση λογοτεχνία του Κεμπέκ (ή και η λογοτεχνία εκείνη που δεν είναι γραμμένη στα ελληνικά αλλά κουβαλά ψήγματα ελληνικότητας) θα μπορούσε να ενταχθεί ταυτόχρονα στην κερμεικική λογοτεχνία (η οποία διαθέτει δική της ταυτότητα), στην καναδική λογοτεχνία, στην ευρύτερη βορειοαμερικανική λογοτεχνία, αλλά και στην «εθνική» λογοτεχνία της Ελλάδας.

Θα κλείσω τις σύντομες αυτές σκέψεις κάπως ανεκδοτολογικά. Όταν σε μια χώρα, ας πούμε στον Καναδά, ένας Ελληνοκαναδός διακριθεί σε κάτι σημαντικό, ο Καναδάς θα τον διεκδικήσει ως «Καναδό». Η Ελλάδα θα τον διεκδικήσει ως Έλληνα ή έστω ως «ομογενή». Αν, όμως, κάνει κάτι το «κακό», στον Καναδά θα θυμηθούν πως είναι «Έλληνας» και στην Ελλάδα πιθανόν να τον απαρνηθούν, λέγοντας πως ζει ή γεννήθηκε στον Καναδά. Αυτή είναι η διφορούμενη ταυτότητα και κάτι τέτοιο ενδεχομένως να συμβαίνει και με τη διασπορική λογοτεχνία. Διότι βεβαίως η ταυτότητα δεν είναι μόνο αυτοπροσδιορισμός, είναι και ετεροπροσδιορισμός... Η αμερικανικότητα, για παράδειγμα, μπορεί να μην είναι πάντα εμφανής στους ίδιους τους Ελληνοαμερικανούς λογοτέχνες, ιδιαίτερα στους ελληνόγλωσσους. Και μπορεί οι ίδιοι να αυτοπροσδιορίζονται με το στοιχείο της ελληνικότητας, αλλά οι ελλαδίτες ενδεχομένως να επιμεινούν στο στοιχείο της αμερικανικότητας που χαρακτηρίζει το έργο τους. Μπορεί οι Ελληνοαμερικανοί που γράφουν στα αγγλικά να αυτοπροσδιορίζονται στη βάση της αμερικανικότητας. Κάποιοι, όμως, στις Η.Π.Α. ενδεχομένως θα διακρίνουν και το υπόστρωμα της ελληνικότητας που διαχέεται μέσα από το έργο τους. Οι συνιστώσες επομένως της διασπορικής λογοτεχνίας είναι αμφίσημες.

Η σύντομη αυτή επισκόπηση δεν εισάγει καμιά θεωρία στο χώρο της διασπορικής λογοτεχνίας. Θέτει απλώς ερωτήματα γύρω από την οντολογική έννοιά της, δεδομένου ότι σε θέματα αυτού του είδους δεν υπάρχουν ούτε μόνιμες ούτε οριστικές απαντήσεις.

Βιβλιογραφία

- Νίκα, Ε. & Κωνσταντινίδης, Στ. (1988) *Αλλόχθονα Τοπία*, Melbourne, Owl Publishing.
- Τζιόβας, Δ. (2003) *Μετά την αισθητική*, Αθήνα, Οδυσσεάς.
- Association des écrivains grecs de Montréal (1995) *Poètes Montréalais de langue grecque* Montréal.
- Nickas, H. «Greek-Australian Literature: Between «majors»», *Etudes helléniques Hellenic Studies* (Montréal) 4, 63-82.
- Jacques Bouchard (1992) «Ο Όμιλος Ελλήνων Λογοτεχνών του Μοντρεάλ», *Η Λέξη*, 110.

Η ελληνοαμερικανική λογοτεχνία ως πανεπιστημιακό μάθημα: Μια πρόταση

Γιώργος Καλογεράς

Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης

1. Εισαγωγή: η προϊστορία και η ταυτότητα των ελληνοαμερικανικών σπουδών

Με ορισμένες φωτεινές εξαιρέσεις, η καλλιτεχνική παραγωγή των Ελλήνων μεταναστών και των απογόνων τους στις Η.Π.Α. είχε παραμείνει για μεγάλο χρονικό διάστημα ελάχιστα γνωστή και σχεδόν παντελώς ασχολίαστη. Εξαιρέση αποτέλεσαν η μονογραφία του Μπάμπη Μαλαφούρη *Οι Έλληνες στην Αμερική* (1948), και περιοδικά όπως η *Νέα Εστία* (Χριστούγεννα, 1955) στην Ελλάδα, ή η *Athene* (1940-1967) του Δημήτρη Μιχάλαρου και ο *Αρχοναύτης* (1961-1967) του Ηλία Ζιώγα στο Σικάγο και στη Νέα Υόρκη αντίστοιχα. Ο Μαλαφούρης επεχείρησε μια πρώτη συνολική αποτίμηση μόνον όσων γνώριζε από πρώτο χέρι για τη καλλιτεχνική δραστηριότητα των μεταναστών. Έτσι, αν και διασώζει πολύτιμες πληροφορίες, η αποτίμησή του είναι μάλλον περιορισμένη. Ο Μιχάλαρος και ο Ζιώγας δημιούργησαν με τα περιοδικά τους ένα βήμα απ' όπου ακούστηκαν οι φωνές των μεταναστών και της πρώτης γενιάς· το περιοδικό όμως του Μιχάλαρου δημοσίευσε μόνο στα Αγγλικά, ενώ του Ζιώγα μόνο στα Ελληνικά σηματοδοτώντας έτσι τη διάσταση απόψεων αναφορικά με τη σχέση εθνισμού και γλώσσας, που ταλάνιζε και ταλανίζει ακόμα τους Έλληνες λογίους των Η.Π.Α., αλλά και τις κοινότητες τους γενικότερα.

Τη δεκαετία του 1980 άρχισαν να εμφανίζονται απόπειρες όχι τόσο συνολικής αποτίμησης, όσο συγκέντρωσης και παράθεσης χρήσιμων βιο-βιβλιογραφιών. Τα βιβλία του Charles Moskos *Greek Americans: Struggle and Success* (1980) αλλά και του Alexander Karanikas *Hellenes and Hellions* (1982) όσο και οι δικές μου βιβλιογραφίες στο *Ethnic Forum* (1985, 1987) παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες.

Από την άλλη μεριά, ο θεωρούμενος εγκυρότερος ιστορικός της ελληνοαμερικανικής παρουσίας στο «Νέο Κόσμο» Theodore Saloutos στο *Greeks in the USA* (1964) παρέκαμψε κάθε αναφορά στη καλλιτεχνική παραγωγή των Ελλήνων μεταναστών. Κυρίως, όμως, περιοδικά των Η.Π.Α. που συνεισφέρουν στη προώθηση της ελληνικής λογοτεχνίας σε ένα αγγλόφωνο κοινό, όπως *The Charioteer* αλλά και το *Journal of the Hellenic Diaspora* και πολύ περισσότερο το *Journal of Modern Greek Studies* τη δεκαετία 1980-90 δεν αναρωτούνται καν αν υπάρχει ή που ανήκει η λογοτεχνική παραγωγή των Ελλήνων μεταναστών της Αμερικής· έτσι αρνούνται κατηγορηματικά να δημοσιεύσουν εργασίες που επικεντρώνονται στο θέμα αυτό. Η στάση τους εξηγείται από το γεγονός ότι η λογοτεχνία των μεταναστών αντιμετωπίστηκε απαξιωτικά ως υποκουλτούρα που δεν είχε καμία σχέση με τη μοντερνιστική λογοτεχνία της ελληνικής διασποράς την οποία εξέφραζε γι' αυτούς κυρίως ο Καβάφης. Προφανώς αρνήθηκαν ακόμα και να δουν τη λογοτεχνία των μεταναστών σε συνάφεια με λογοτεχνικούς τρόπους και είδη της κυρίως Ελλάδος και μάλιστα της ηθογραφίας, του ρομαντισμού ή της δημοτικής ποίησης, όπως αξιοποιήθηκαν από τους συγχρόνους του Παλαμά τόσο στην Ελλάδα (Δροσίνης, Βυζιηνός κλπ), όσο και αλλού στο εξω-

τερικό (Πάλλης, Εφταλιώτης κλπ) την εποχή της μεγάλης μετανάστευσης. Έτσι έχασαν μια πρώτη ευκαιρία να δημοσιεύσουν εργασίες για λογοτεχνική παραγωγή που παραπέμπει πέρα από τα εθνικά σύνορα της Ελλάδας, και κυρίως να ενθαρρύνουν συγγραφή εργασιών που προσδιορίζουν τις πολιτισμικές ζώνες επαφής μεταξύ Η.Π.Α. και Ελλάδος.

Έκτοτε, βέβαια, η πολιτική των περιοδικών έχει αλλάξει άρδην, δεδομένης και της στροφής της αμερικανικής ακαδημαϊκής κοινότητας που συμπαρέσυρε τους νεοελληνιστές στις Η.Π.Α. στην ενασχόληση με θέματα εθνισμού αλλά και διασποράς. Για παράδειγμα το *Journal of the Hellenic Diaspora* αφιέρωσε το τελευταίο τεύχος του [29.2 (2003)] στην Helen Paranikolas, αλλά έχει δημοσιεύσει στο πρόσφατο παρελθόν άρθρα και για τον Κωνσταντίνο Καζαντζή και άλλους, ενώ το *Journal of Modern Greek Studies* έχει δημοσιεύσει πια άρθρα για τη Θεανώ Παπάζογλου-Μάργαραη και τη Helen Paranikolas και το *Journal of Modern Hellenism* ετοιμάζει ειδικό τεύχος για την ιστορία και λογοτεχνία των Έλλήνων της Αμερικής (2004).

Σήμερα έχει δημιουργηθεί μια μικρή αλλά δυναμική ομάδα ερευνητών η οποία ασχολείται σοβαρά με τη μελέτη της ελληνοαμερικανικής καλλιτεχνικής παραγωγής. Παραπέμπω στα κείμενα της Ιωάννας Λαλιώτου «*Migrating Greece: Historical Enactments of Migration in the Culture of the Nation*» (1998), του Γιώργου Αναγνώστου «*Negotiating Identity, Connecting Through Culture: Hellenism and Neohellenism in Greek America*» (1999), της Αναστασίας Στεφανίδου «*Ethnic and Diaspora Poets of Greek America*» (2002) Karen Emmerich «*Μια πολιτική της μεταγλωττίσης*» (2003) καθώς και στην υπό εξέλιξη έρευνα των David Roessel, Karen VanDyck, Ελευθερίας Αράπογλου, Μαρίας Κοτσάφτη, Vicky Gatzouras, Ilana Xinos, Monica Kallan και άλλων. Ενδιαφέρουσα δουλειά γίνεται στην επανέκδοση παλαιότερων κειμένων όπως το *Ιστορίες της πατρίδος μου* του Κωνσταντίνου Καζαντζή (2001), το *Έλληνας εξόριστος* (2002) του Χριστόφορου Κασάνη, και το *Haremlik* (2004) της Demetra Vaka Brown. Το βιβλίο της τελευταίας *The Heart of the Balkans* μεταφράστηκε πρόσφατα στα Ελληνικά με το τίτλο *Η καρδιά των Βαλκανίων* (1997).

Χωρίς να λείψουν οι μεμονωμένες περιπτώσεις παραπομπής στο έργο κυρίως ζωγράφων, γλυπτών και λογοτεχνών τα πρώτα καθαυτό μαθήματα ελληνοαμερικανικών σπουδών τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό άρχισαν να διδάσκονται από τα μέσα της δεκαετίας του 1980-90. Ξεκινώντας από τη διδακτορική μου έρευνα για το ελληνοαμερικανικό λογοτεχνικό αφήγημα «*Between Two Worlds 1984*» και τις δημοσιευμένες βιβλιογραφίες μου που αφορούσαν στα ελληνοαμερικανικά γράμματα και στις οποίες ήδη αναφέρθηκα, δημιούργησα το 1986 ένα μάθημα με τον τίτλο «Εθνισμός και λογοτεχνία: Το ελληνοαμερικανικό παράδειγμα» και το ενέταξα στο πρόγραμμα του νεοϊδρυθέντος τομέα αμερικανικής λογοτεχνίας και πολιτισμού του τμήματος Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

Αν και ο τίτλος του μαθήματος παραπέμπει μόνο σε belle-lettres, για λόγους πολιτικής του συγκεκριμένου τομέα αλλά και του Τμήματος γενικότερα - απέχame ακόμα πολύ τότε στην Ελλάδα από το να αποδεχτούμε αυτό που ήδη συνέβαινε στην Αγγλία και είχε ονομαστεί cultural studies - εντούτοις, το περιεχόμενο του μαθήματος κάλυπτε και καλύπτει πολλές μορφές έντεχνου λόγου και καλλιτεχνικής δημιουργίας. Το μάθημα αποδείχτηκε δημοφιλές παρά τις αρχικές αντιρρήσεις ορισμένων συναδέλφων που δίκαια αμφισβήτησαν την εγκυρότητα ενός μαθήματος που δεν είχε το προηγούμενό του εκείνη την εποχή σε ελληνικό ή σε αμερικανικό πανεπιστήμιο. Θέλω βέβαια να σημειώσω ότι είναι προς τιμή του Τμήματός μου ότι παρ' όλες τις επιφυλάξεις που εξέφρασε, ποτέ δεν εμπόδισε τη διδασκαλία του μαθήματος αυτού. Εξακολουθώ να διδάσκω το μάθημα «Εθνισμός και λογοτεχνία», ύστερα από 17 χρόνια, με σημαντικές βέβαια προσαρμογές και τροποποιήσεις.

2. Ακροατήριο

Το ακροατήριό μου είναι τεταρτοετείς φοιτήτριες/τές που κατέχουν ήδη κάποιες γενικές γνώσεις περί του τί είναι εθνοτική και μειονοτική λογοτεχνία. Έχουν ήδη περάσει από

μαθήματα που μελετούν τη θέση των μειονοτικών συγγραφέων στη διαμόρφωση της αμερικανικής λογοτεχνίας και έχουν διαβάσει κάποια κείμενα Αφρικανοαμερικανών και Ασιατοαμερικανών συγγραφέων (Toni Morrison, Gloria Naylor, Maxine Hong Kingston και άλλων). Η γνώση τους όμως γύρω από την ευρωαμερικανική καλλιτεχνική παραγωγή είναι μικρή, όπως μικρή είναι και η γνώση τους σχετικά με τις εθνοτικές και διασπορικές σπουδές. Ορισμένοι έχουν ήδη διδαχθεί το διήγημα της Anzia Yiezerska «The Lost Beautifulness» και αποσπάσματα από το βιβλίο του W. E. B. duBois *The Souls of Black Folk*. Το τελευταίο τους εισάγει στην ιδέα της διασποράς, ενώ το πρώτο τους δίνει μία γεύση από το τι είναι λογοτεχνία της μετανάστευσης, παραπέμποντάς τους όμως στην εβραϊοαμερικανική εμπειρία. Το κέρδος όσων έχουν ήδη διδαχθεί τέτοια κείμενα είναι ότι έχουν αποκτήσει μία παράμετρο σύγκρισης, που είναι και πολύ σημαντικό στοιχείο κατά την άποψή μου.

Άλλο σημαντικό στοιχείο στη διαμόρφωση του κλίματος είναι ότι στο μάθημα εγγράφονται ένας μικρός αριθμός παιδιών μεταναστών Ελληνοαμερικανών όσο και Ελληνοαυστραλών, Ελληνοσκανδιναβών και Ελληνογερμανών των οποίων οι οικογένειες έχουν παλινοστήσει. Πρόσφατα στην ομάδα αυτή έχουν προστεθεί και παιδιά παλινοστούτων αλλά και οικονομικών μεταναστών ακόμα και ένας αριθμός δυτικοευρωπαίων που ζουν πια μόνιμα στην Ελλάδα για διάφορους λόγους. Οι βιωματικές εμπειρίες τους, στις οποίες συχνά παραπέμπουν στις συζητήσεις, δρουν καταλυτικά στην αναθεώρηση ορισμένων στερεοτύπων των υπολοίπων φοιτητριών/τών. Εξ ίσου σημαντική είναι και η συμμετοχή φοιτητριών/των που έχουν ολοκληρώσει είτε ένα εξάμηνο είτε ένα χρόνο σπουδών σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης μέσω του προγράμματος Erasmus/Socrates. Είναι ενδεικτικό του ενδιαφέροντος που το μάθημα δημιούργησε, ότι φοιτήτριες/τές που παρακολούθησαν τις παραδόσεις, επέλεξαν να χρησιμοποιήσουν στις μεταπτυχιακές τους εργασίες αλλά και στις διδακτορικές τους διατριβές κείμενα που είτε διαβάσαμε κατά τη διάρκεια των παραδόσεων είτε αναφερθήκαμε σε αυτά. Γεγονός που κεντρίζει την περιέργεια των διδασκομένων, είναι ο παραλληλισμός της ελληνικής μεταναστευτικής εμπειρίας με τη πραγματικότητα των οικονομικών μεταναστών στη χώρα μας. Συχνά οι συζητήσεις είναι εκρηκτικές, διότι πολλοί διδασκόμενοι ενώ πρόθυμα ασκούν κριτική στη πολιτική των Η.Π.Α. απέναντι στους μετανάστες, αρνούνται να αναθεωρήσουν τις απόψεις τους που αφορούν στη θέση μας ως κράτους και τη συμπεριφορά μας ως λαού απέναντι στους οικονομικούς μετανάστες στην Ελλάδα.

3. Στόχοι και μεθοδολογική προσέγγιση

Στόχος του μαθήματος είναι αφενός να εισάγει τους τελειόφοιτους φοιτητές και φοιτήτριες στις εθνοτικές και διασπορικές σπουδές, βοηθώντας τους να γνωρίσουν αφενός σημαντικότερες μελέτες γύρω από το θέμα, αφετέρου να τους βοηθήσει να γνωρίσουν την επιστημονική, λογοτεχνική και καλλιτεχνική παραγωγή μιας συγκεκριμένης κοινότητας, της ελληνοαμερικανικής. Δεδομένων των στερεοτύπων και των παρανοήσεων του ακροατηρίου που φυσικά οφείλονται στην ελλιπή μελέτη της ελληνικής διασποράς γενικά και της ελληνοαμερικανικής ειδικότερα, ο διδάσκων προβάλλει τόσο το έργο των λογοτεχνών, όσο και το έργο των ιστορικών και των κοινωνιολόγων αλλά και το έργο των απλών μεταναστών. Για παράδειγμα, επισημαίνω από τη μια τη διαδεδομένη αντίληψη, ότι οι μετανάστες ήταν αγράμματοι, και από την άλλη την πραγματικότητα των ποικίλων εντύπων που δημοσιεύονται στις Η.Π.Α. αλλά και τη συμμετοχή των μεταναστών στις σελίδες για αναγνώστες στους λογοτεχνικούς διαγωνισμούς, στην καταγραφή ποικίλων απόψεων σχετικά με τα πολιτικά ζητήματα που ανακύπτουν τόσο στον ελλαδικό χώρο, όσο και στις Η.Π.Α., αλλά και στις παραμελημένες από τους ερευνητές πληροφορίες που εφημερίδες όπως η *Ατλαντίδα*, για παράδειγμα, δίδει για το μορφωτικό επίπεδο των εκάστοτε εισερχομένων από το λιμάνι της Νέας Υόρκης. Η απόρριψη από τους εκδότες της καθαρεύουσας καθώς και της ακραίας δημοτικής και η υιοθέτηση μιας σύνθετης γλώσσας αντανακλά και το παιδευτικό

έργο αλλά και τις ιδεολογικές διεργασίες που δρομολογούν τα έντυπα αυτά. Ταυτόχρονα, η υιοθέτηση και της αγγλικής από εφημερίδες όπως *Η Εθνική/The National* (Βοστώνη, 1908) και *Η Φωνή του Εργάτου* (Νέα Υόρκη, 1918) δείχνει τόσο την έξοδο από τον απομονωτισμό της συγκεκριμένης κοινότητας, όσο και την επιθυμία σύνδεσης των μεταναστών με συγκεκριμένες δομές του συστήματος, όπως τα συνδικάτα. Η επισήμανση της συνδικαλιστικής δράσης των πρώτων μεταναστών είναι επίσης μία απόπειρα με την οποία ανατρέπεται το στερεότυπο του συντηρητισμού του Ελληνοαμερικάνου.

Εξίσου σημαντικό στόχο αποτελεί η συνάφεια που υπάρχει στη καλλιτεχνική και λόγια παραγωγή των μεταναστών και των απογόνων τους με τη πολιτισμική πραγματικότητα στην Ελλάδα αλλά και στις Η.Π.Α. Ήδη επεσήμανα στον πρόλογο την προβληματική που οδήγησε τα ελληνικά περιοδικά των Η.Π.Α. να αποκλείσουν αρχικά από τις σελίδες τους την έρευνα γύρω από τις Ελληνοαμερικανικές Σπουδές. Αποφεύγουμε αυτό το λάθος εξετάζοντας για παράδειγμα το θέμα της λεγομένης «ηθογραφίας» μέσα από την οπτική γωνία της λογοτεχνίας της διασποράς και έτσι αποκαθιστούμε ένα δίαυλο επικοινωνίας με τη λογοτεχνική παραγωγή πέραν του Ατλαντικού. Την εντάσσουμε ταυτόχρονα σε ένα ευρύτερο πλέγμα σύγκρισης που ξεπερνά τα όρια του έθνους-κράτους. Από την άλλη μεριά, ως αμερικανιστές έχουμε την ευχέρεια να εξετάσουμε το συγκεκριμένο διασπορικό φαινόμενο εντός των παραμέτρων της καλλιτεχνικής παραγωγής της χώρας υποδοχής, δηλαδή των Η.Π.Α. Επιτυγχάνουμε έτσι την προσέγγιση του φαινομένου που εξετάζουμε ως συνισταμένη δύο παραγόντων, «ρίζας» και «διαδρομής». Αποτέλεσμα μιας τέτοιας προσέγγισης είναι ότι η ελληνοαμερικανική καλλιτεχνική παραγωγή δεν φαντάζει πια περιθωριακή, ότι δηλαδή δεν αφορά μόνο το περιορισμένο κοινό των Ελληνικών και Ελληνοαμερικανικών Κοινοτήτων των Η.Π.Α. Ταυτόχρονα τίθεται το θέμα της παγκοσμιοποίησης της λογοτεχνίας μέσα από κείμενα που φαινομενικά δεν ανήκουν ούτε στην ελληνική (λόγω γλώσσας) αλλά ούτε και στην αμερικανική λογοτεχνία (λόγω θεματικής). Κατά την άποψή μου, τέτοια κείμενα αποτελούν προϊόντα των «ζωνών επαφής» ανάμεσα σε δύο ή και περισσότερες κουλτούρες και εγείρουν πολύ ενδιαφέροντα ζητήματα λογοτεχνικής «μεταγλώττισης» αλλά και ιδεολογικής συμπάρταξης ή διαφοροποίησης.

4. Η περιγραφή του μαθήματος

Το μάθημα ξεκινά με καθαρά θεωρητικές μελέτες που επικεντρώνονται σε ζητήματα προσδιορισμού όρων όπως εθνισμός, εθνοτική ταυτότητα, εθνικισμός και διασπορά. Για παράδειγμα, συζητάμε το κείμενο του Fredric Barth «Ethnic Groups and their Boundaries» (1969) και τον αντίλογο της Katherine Verdery «Ethnicity, Nationalism, and State-Making: Ethnic Groups and Boundaries: Past and Future» (1989) και τα συνδυάζουμε με τα κείμενα του Werner Sollors «Ethnicity and Literature» και «The Invention of Ethnicity», αλλά και του R. Radhakrishnan «Is the Ethnic Authentic in the Diaspora.» Ακολούθως επικεντρωνόμαστε σε κάποια κεφάλαια του βιβλίου του Benedict Anderson: *Imagined Communities* και στο βιβλίο του Eric Hobsbawm: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* και συνδυάζουμε τα κείμενα αυτά με τις εργασίες του Khachig Tölölyan, του Stuart Hall, και Robin Cohen σχετικά με τον όρο διασπορά· σκοπός μας είναι να προσδιορίσουμε και να διαφοροποιήσουμε τις έννοιες εθνισμός και διασπορά και να τις τοποθετήσουμε και να τις εξετάσουμε στο πλαίσιο της ιδεολογίας του εθνικισμού. Επισημαίνω τη νεοτερικότητα των όρων και εφιστώ την προσοχή στο ότι ο όρος μετανάστευση χρησιμοποιείται στην Ελλάδα και στις Η.Π.Α. στις αρχές του 20ού αιώνα επικριτικά και σε αντιδιαστολή από τον όρο διασπορά.

Στο πλαίσιο αυτό προτιμώ να εισάγω το κεφάλαιο της ιστοριογραφίας του Ελληνισμού της Αμερικής με τη προβολή του ντοκουμαντέρ «Δεύτερη πατρίδα». Έτσι η συζήτηση εστιάζεται στο ότι οι Έλληνες θεωρούμε τους Ελληνοαμερικάνους όχι τόσο ως διασπορά αλλά είτε ως μετανάστες είτε ως εθνοτική ομάδα. Το ντοκουμαντέρ αυτό μας δίνει την ευκαιρία να συζητήσουμε το γεγονός ότι οι πολλοί μετανάστες ήδη ανήκαν σε μία διασπορά (Μικρά Ασία-Πόντος) πριν ξεκινήσουν για τις Η.Π.Α. και ότι η ιστορία της μετανάστευσης είναι

τόσο ατομική, όσο και συλλογική.

Ακολουθώς εξετάζουμε κεφάλαια ιστορικών και κοινωνιολογικών μελετών όπως των Charles Moskos, Dan Georgakas, Zeese Papanikolas όπου τίθενται ερωτήματα γύρω από τη διαδικασία συγγραφής εθνοτικής διασπορικής ιστορίας καθώς και εθνοτικής ιστορίας του εργατικού κινήματος. Το κομμάτι αυτό του μαθήματος ολοκληρώνεται με παραπομπές στη μεταμοντέρνα προσέγγιση της εθνοτικής ιστοριογραφίας, όπως τεκμηριώνεται μέσα από το βιβλίο του Zeese Papanikolas. Το επόμενο βήμα μας είναι να περάσουμε σε μορφές λόγου που απευθύνονται σε ένα ευρύτερο κοινό και αποτελούν μία ιδιότυπη μορφή μεταναστευτικού ντοκουμέντου· έτσι εξετάζουμε αποσπάσματα από *Οδηγούς Μεταναστών* (Σεραφείμ Κανούτα) αλλά και ακούσματα ρεμπέτικης μουσικής που ηχογραφείται από το 1928 και μετά στη Νέα Υόρκη και που, όπως φαίνεται, αφορά όχι μόνο τους Έλληνες μετανάστες αλλά ένα πολύ ευρύτερο ακροατήριο.

Μέσα από παρόμοια κείμενα, παρατηρούμε το «πέραςμα» των μεταναστών από τον ελληνικό χώρο στις Η.Π.Α., μεταναστών που δέχονται τις ασφυκτικές πιέσεις αφομοίωσης, όπως διαμορφώνονται μετά τους νόμους περί ποσόστωσης της δεκαετίας του 1920. Ταυτόχρονα διαβάζουμε κείμενα, όπως δύο κεφάλαια από το *A Child of the Orient* (1914) της Demetra Vaka Brown που αναφέρονται στη μετανάστευση της συγγραφέως αλλά και τα «Αντί προλόγου» και «Στραγγαλισμένη» (1910) του Κωνσταντίνου Καζαντζή ως παραδείγματα «μετάβασης» των συγγραφέων τους από τον λογοτεχνικό κανόνα της Ελλάδας σ' αυτόν της Αμερικής. Τίθενται θέματα, όπως οι σχέσεις της ελληνικής λογοτεχνίας με τη λογοτεχνία των μεταναστών αλλά και η σχέση των τελευταίων με την αμερικανική λογοτεχνική παράδοση. Ένα σημαντικό ερώτημα που ανακύπτει, όσον αφορά τα κείμενα του Καζαντζή, είναι τι νόημα έχει να γράφεις στα ελληνικά, ελληνικό θέμα στις Η.Π.Α. έχοντας αναγνωστικό κοινό τους μετανάστες.

Έχοντας θέσει τις παραμέτρους προσέγγισης των κειμένων προχωρούμε στην ανάγνωση διηγημάτων, αυτοβιογραφιών και ποιημάτων Ελλήνων μεταναστών και Ελληνοαμερικανών συγγραφέων. Θέματα που μας απασχολούν είναι ο προσδιορισμός τόσο της φυλικής [Thalia Selz «The Education of a Queen» (1962), Olga Broumas: *Beginning with O* (1977), και Helen Papanikolas: *The Apple Falls from the Apple Tree* (1995)], όσο και της εθνοτικής ταυτότητας [Nicholas Samaras: *Hands of the Saddlemaker* (1991)], η αναπαράσταση της μητέρας πατρίδας [Nicholas Gage: *Eleni* (1982) κυρίως την εισαγωγή, Elias Kulukundis: *The Feasts of Memory* (1968), Konstantinos Lardas: *The Broken Wings* (1972), Nicholas Flokos: *Nike* (1998), Jeffrey Eugenides τα δύο κείμενα που αφορούν στη καταστροφή της Σμύρνης από το *New Yorker* και που αποτελούν τμήμα του μυθιστορημάτος του Middlesex (2002)], η ένταξη ή μη στην κυρίαρχη ιδεολογία των Η.Π.Α. [Θεανώ Πατάζογλου Μάργαρη «*Η άλλη Ευγενία*» (1962), Harry Mark Petrakis: *Pericles on 31st Street* (1957)], αλλά και η «μεταγλώττιση» λογοτεχνικών τόπων και τρόπων [Stratis Haviaras: *When the Tree Sings* (1979) Irimi Spanidou: *God's Snake* (1986)].

Σημαντικό τμήμα του εξαμήνου αφιερώνεται στην παρακολούθηση επιλεγμένων κινηματογραφικών ταινιών των οποίων είτε τα σενάρια έχουν γραφτεί είτε οι ίδιες οι ταινίες έχουν σκηνοθετηθεί από Έλληνες της Διασποράς. Αναφέρομαι σε παλαιότερες περιπτώσεις όπως αυτή του Elia Kazan (1909): *America-America* (1963), και στην εξαιρετική αν και παραγνωρισμένη ταινία του William Kyriakis: *Dark Odyssey* (1957), στην περίπτωση του μυθιστοριογράφου και σεναριογράφου Albert Isaac Bezzerides (1908): *They Drive by Night* (1940), *Thieves' Highway* (1949), *Beneath the Twelve Mile Reef* (1953), *Kiss Me Deadly* (1955), *The Angry Hills* (1959) αλλά και νεότερων, όπως ο επίσης μυθιστοριογράφος και σεναριογράφος Harry Mark Petrakis: *A Dream of Kings* (1969), αλλά και συγχρόνων όπως οι σκηνοθέτες αδελφοί Parlaranides: *Everything for a Reason* (2000) καθώς και πολλών άλλων. Προτιμώ να δείχνω τα φιλμ αυτά στο πλαίσιο του θεματικού άξονα που συζητάμε. Για παράδειγμα, το *America-America* προκαλεί με τη δεδομένη του απόφαση να δει το ταξίδι ως διαδικασία εξαμερικανισμού του μετανάστη πριν από την άφιξή του στις Η.Π.Α., ενώ

το *Dark Odyssey* αποτελεί μια σχεδόν ντοκουμενταρίστικη εκδοχή της μετανάστευσης, ειδικωμένης ως *film noir*. Το *Thieves Highway* των Jules Dassin/A. I. Bezzerides ανοίγει ένα διάλογο μεταξύ του μετανάστη και της κοινωνικής του αφύπνησης στο πνεύμα της ριζοσπαστικοποίησης των προλετάρων. Το *Beneath the Twelve-Mile Reef* (1953) του Robert Webb/A. I. Bezzerides θέτει το θέμα της παράδοσης και της κοινωνικής αφομοίωσης, αλλά δίνει στο ακροατήριο μία εικόνα της εγκατάστασης των Ελλήνων στο Tarpon Springs της Florida. Το *The Angry Hills* του Robert Aldrich /A. I. Bezzerides συνδυάζεται με το θεματικό άξονα της αναπαράστασης της μητέρας πατρίδας, ιδίως σε μια περίοδο που οι Η.Π.Α. έχουν αναλάβει ηγεμονικό ρόλο στη περιοχή. Το όλο θέμα της εθνικής αντίστασης ιδωμένο από ένα πρώην ριζοσπάστη σεναριογράφο «δένει» με τη συζήτηση μας γύρω από την Ελένη του Γκατζογιάννη. Το *A Dream of Kings* του Daniel Mann/Harry Mark Petrakis αφορά στην συνειδητοποίηση και έκφραση της διασπορικής ταυτότητας του πρωταγωνιστή, ενώ το *Everything for a Reason* του Vlas Parlapanides και τα Achilles' Love των Meredith Cole/John Mouganis και *Do You Wanna Dance* των Michael Nickles/Robert Krantz επικεντρώνονται στην εθνοτική συνειδητοποίηση και τοποθέτηση των πρωταγωνιστών εντός μιας νεανικής και πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Υπάρχουν ακόμα και τα βίντεο του PBS *The Greek Americans* και *The Greek Americans II Passing the Torch*.

Το εξάμηνο κλείνει με ένα τρίωρο όπου οι φοιτήτριες/τές καλούνται να εκφράσουν συνολικά τη γνώμη τους πάνω στη πολυπλοκότητα των ζητημάτων εθνισμού και εθνοτικής ταυτότητας και να αποσαφηνίσουν ότι ο εθνισμός δεν εκφράζεται μοναχά και απόλυτα μέσα από το εθνοτικό περιεχόμενο των κειμένων που εξετάσαμε.

5. Επίλογος

Όπως ήδη παρατήρησα, το συγκεκριμένο μάθημα «νομιμοποιεί» για τους φοιτητές/φοιτήτριες την ιδέα ότι «ελληνική» ή «αμερικανική» κουλτούρα παράγεται πέραν των συνόρων του έθνους-κράτους. Το ζητούμενο είναι να αντιληφθούν οι φοιτητές/τριες ότι η όποια κουλτούρα μπορεί να είναι αποδεσμευμένη από ιδέες εθνικής καθαρότητας και ότι στην παραγωγή της εμπλέκονται τόσο δυνάμεις και διεργασίες διαπολιτισμικότητας, διαδιεθνικότητας, όσο και η ελεύθερη επιλογή του καλλιτέχνη να αναζητά περάσματα και ανοίγματα που προστατεύουν το έργο του από τον εγκυβωτισμό του στο στενό πλαίσιο του κανόνα μιας συγκεκριμένης λογοτεχνικής παράδοσης. Είναι πολύ πιθανόν ότι, σε τελική ανάλυση, το νόημα μιας εθνοτικής ή διασπορικής καλλιτεχνικής παραγωγής και δη λογοτεχνικής καθώς και του μαθήματος που την καλύπτει να συμπίπτει με την ιδέα του Goethe περί *Weltliteratur* την οποία ο μεγάλος Γερμανός συγγραφέας όρισε ως μια κοσμοπολίτικη συνάθροιση των λογοτεχνιών του κόσμου (ορισμένων, φυσικά) αφοσιωμένων σε ένα διεθνή διάλογο.

Ενδεικτικό πρόγραμμα εξαμήνου

Κυρίως πηγές

Πεζός λόγος

Demetra Vaka Brown. From *A Child of the Orient* Houghton and Mifflin, 1914: «In the Wake of Columbus; The Real America.»

Θεανώ Παπαζογλου Μάργαρη. «Η άλλη Ευγενία.» Από *Το Χρονικό της Χώλστεντ Στριτ* Αθήνα: Δίφρος, 1962.

Harry Mark Petrakis. «Pericles on 31st Street» From *Collected Short Stories*. Chicago: Lake View Press, 1987.

Elias Kulukundis. From *The Feasts of Memory* New York: Holt, Reinhart and Winston, 1967. «Arrival.»

Nicholas Gage. From *Eleni*. New York Random House, 1983 «The Path to the Ravine».

Helen Papanikolas. From *The Apple Falls from the Apple Tree*. Ohio University Press, 1996: «County Hospital, 1939»; «Neither Nose nor Ass»; «The People Garden».

Konstantinos Kazantzis Από το *Ιστορίες της πατρίδος μου*. Σικάγο: Αστήρ. 1910

«Αντί προλόγου»

«Η Στραγγαλισμένη»

Ποίηση

Olga Broumas. *Beginning with O Yale Younger Poets*, 1977: «Sometimes as a Child»; «Artemis»; «Leda and her Swan»; «The Knife and the Bread». *Perpetua* Port Townsend: Copper Canyon Press, 1989. «The Massacre», «After The Little Mariner»

Nicholas Samaras. *Hands of the Saddlemaker* Yale University Press, 1992: «Passport», «In the Cell of the City Cathedral», «The Road of Thousand Trees», «Translation», «What Grandfathers Leave», «Tracking the Boars», «Amphilochios».

Μυθιστόρημα

Irini Spanidou. *God's Snake*. New York: Norton, 1986

Ταινίες/Ντοκυμαντέρ

America-America Dir. Elia Kazan. Perf. Stathis Gialelis, Frank Wolf, Elena Karam, Lou Antonio, John Marley, Estelle Hemsley, Paul Mann. Twentieth Century Fox, 1963.

A Dream of Kings. Dir. Daniel Mann. Perf. Anthony Quinn, Irene Pappas, Inger Stevens, 1969.

Everything for a Reason. Dir. Vlas Parlapanides. Perf. Dominic Comperatore, Erin Neil, Matthew Aibel, Hogan Gorman, 2000.

Δεύτερη πατρίδα. (ντοκυμαντέρ) Επεισόδιο 3 «Έλληνες και Αμερικάνοι,» ET, 2002.

Tapes/CD

Το Ελληνικό τραγούδι στην Νέα Υόρκη. The Greek Archives.

Αμαλία Βάκα. The Greek Archives.

Ιστορία-Ανθρωπολογία-Κοινωνιολογία

Anderson, B. (1991) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso.

Barth, F. (1996) «Ethnic Groups and Their Boundaries.» In: Werner, Sollors (ed.) *Theories of Ethnicity*, New York, New York University Press.

Cohen, R. (1997) *Global Diasporas*, University of Washington Press.

Georgakas, D. (1987) «The Greeks in America.», *Journal of the Hellenic Diaspora*. 14:1,2, 5-53.

Hall, St. (1990) «Cultural Identity and Diaspora.» In: Jonathan Rutherford (ed.) *Identity: Community, Culture, Difference*, London, Lawrence and Wishat, 222-237.

Hobsbawm, E. J. (1990) *Nations and Nationalism Since 1780: Program, Myth, Reality*, Canto.

Moskos, Ch. (1990) *Greek Americans Struggle and Success*, Transaction Publishers.

Papanikolas, Z. (1982) *Buried Unsung: Louis Tikas and the Ludlow Massacre*, University of Utah Press.

- Radhakrishnan, R. (1996) «Is the Ethnic "Authentic" in Diaspora?» In: *Diasporic Mediations: Between Home and Location*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 203-214.
- Sollors, W. (1986) *Beyond Ethnicity: Consent and Descent in American Culture*, Cambridge, Oxford University Press.
- Sollors, W. (1998) *Multilingual America: Transnationalism Ethnicity and the Languages of American Literature*, New York, New York University Press.
- Tölölyan, Kh. (1991) «The Nation and Its Others: In Lieu of a Preface.», *Diaspora*, 1.1, 3-7.
- Tölölyan, Kh. (1996) «Rethinking *Diaspora(s)*: Stateless Power in the Transnational Moment.» *Diaspora*, 5:1, 3-30.
- Verdery, K. (1994) «Ethnicity, Nationalism and State-Making: *Ethnic Groups Their Boundaries: Past and Future.*» In: H. Vermeulen and C. Govers (ed), *The Anthropology of Ethnicity: Beyond «Ethnic Groups and their Boundaries»*, Hel Sphinhuis, 33-58.

Εβδομαδιαίο πρόγραμμα-Θέματα συζήτησης

1η εβδομάδα

Εισαγωγή

Τί είναι εθνισμός. Θεωρία Fredric Barth και φυλλάδιο με συνοπτικές επισκοπήσεις των άλλων θεωρητικών σχημάτων. Τι είναι διασπορά· γενικό άρθρο Tölölyan. Εισαγωγή στην ιστορία των ελληνοαμερικανών, άρθρο Moskos.

2η εβδομάδα

Άρθρο Georgakas περί εναλλακτικής ιστορίας ελληνοαμερικανών. Ακούσματα μουσικής της δεκαετίας του 20-30. Ντοκυμαντέρ «Δεύτερη πατρίδα.» Θεματική της λαϊκής κουλτούρας των ελλήνων μεταναστών.

3η εβδομάδα

«Πρόλογος» και «Η στραγγαλισμένη» του Κ. Καζαντζή. Το βίωμα της ξενιτιάς ως μετανάστευση και το πέρασμα από τον λογοτεχνικό κανόνα της Ελλάδας σ' αυτόν των Η.Π.Α.

4η εβδομάδα

America-America του Elia Kazan. Η αμερικανοποίηση του μετανάστη πριν την μετανάστευση. Πολιτικές επιλογές και τακτικές επιβίωσης. Η ασάφεια της εθνοτικής ταυτότητας ως μέσον αφομοίωσης.

5η εβδομάδα

Από το *A Child of the Orient*. «Η άλλη Ευγενία»- Φύλο και μετανάστευση- δύο παραδείγματα. Γλώσσα και ένταξη στις Η.Π.Α. Εθνοτική και φυλική ταυτότητα σε σύμπλευση με τη κυρίαρχη ιδεολογία (Βακά) - Ως μέσον κριτικής κοινωνικο-πολιτικών δομών (Μάργαρη).

6η εβδομάδα

«Pericles on 31st Street». Ο μετανάστης ως αποδομητής αλλά και σε συναίνεση με την κυρίαρχη ιδεολογία. «A Dream of Kings». Ο μετανάστης συναινεί και εντάσσεται ως περιθωριακό μέλος στην κοινωνία των Η.Π.Α. Η ωραιοποίηση του ταξιδιού της επιστροφής--στους αντίποδες του *America-America*.

7η εβδομάδα

«Neither Nose nor Ass»--«The People Garden»--«County Hospital, 1939». Εκδοχές ένταξης στην αμερικανική κοινωνία της δεύτερης γενιάς, καθώς και φύλο, εθνισμός και τρίτη ηλικία. «Everything for a Reason». Η νέα γενιά ως ευρω-αμερικανοί. Η εθνοτική ταυτότητα ενταγμένη στο ευρύτερο κοινωνικό ιστό των Η.Π.Α. (νεανική κουλτούρα).

8η εβδομάδα

Από το *The Feasts of Memory*-Εισαγωγή από το Eleni. Η επιστροφή ως όνειρο και εφιάλτης της ελληνικής διασποράς. Υιοθέτηση λογοτεχνικών «τρόπων» που ανοίγουν τη ταυτότητα προς την ελληνικότητα (Kulukundis) ή την απορρίπτουν προς χάριν της αμερικανικής (Gage).

9η εβδομάδα

Η ποίηση της Broumas. Η ελληνική διασπορά εντάσσει την καλλιτεχνική της δημιουργία σε διεθνή κινήματα όπως ο φεμινισμός αλλά και πραγματώνει τα συγκεκριμένα έργα της με ελληνικούς «τρόπους.» Οι «ελληνικές» ποιητικές συλλογές της Broumas και η συνομιλία της με την ελληνική ποίηση (Ελύτης).

10η εβδομάδα

Η ελληνική εθνοτική ταυτότητα σε μία διεθνή προοπτική. Η ποίηση του Samaras αξιοποιεί και προβάλλει την ορθόδοξη παράδοση. Θέτει τον προβληματισμό: η εθνοτική ταυτότητα μπορεί να προσληφθεί ως κομμάτι μιας ευρύτερης διασποράς που αφορά στους ορθοδόξους.

11η εβδομάδα

God's Snake. Ελληνική λογοτεχνία σε μη ελληνική γλώσσα; Ο προβληματισμός που εγείρουν κείμενα όπως αυτό της Σπανίδου.

12η εβδομάδα

God's Snake. Γενική αξιολόγηση των κειμένων και των όρων. Τέλος των μαθημάτων.

Άλλα φιλμ με ελληνοαμερικανικό story/Ντοκυμαντέρ

Thieves' Highway. Dir. Jules Dassin. Perf. Richard Conte, Valentina Cortez, Lee J. Cobb. 20th Century Fox, 1949.

The Glory Brigade Dir. Robert Webb. Perf. Victor Mature, Alexander Scourby, Lee Marvin, Nick Dennis, 1953.

Beneath the Twelve Mile Reef. Dir. Robert Webb. Perf. Robert Wagner, Terry Moore, Gilbert Roland, Richard Boone. 20th Century Fox, 1953.

Kiss Me Deadly. Dir. Robert Aldrich. Perf. Ralph Meeker, Cloris Leachman, Nick Dennis. United Artists, 1955.

Dark Odyssey Dir. Radley Metzger/William Kyriakis. Perf. Athan Karras, Jeanne Jerrems, Ariadne and Nicholas Zappoukayas, 1957.

The Angry Hills. Dir. Robert Aldrich. Perf. Robert Mitchum, Gia Scala, Stanley Baker. MGM, 1959.

Go Naked in the World Dir. Randal McDougal/Charles Walters. Perf. Gina Lollobrigida, Anthony Franciosa, Ernest Borgnine, 1961.

Tempest Dir Paul Mazurski. Perf. John Cassavetes, Gena Rowlands, Raul Julia, Vittorio Gassman, Susan Sarandon, 1982.

Do You Wanna Dance. Dir. Michael Nickles/Robert Krantz Perf. Robert Krantz, Roberto Costanzo, Patricia Skleriotis, 1997.

Achilles' Love. Dir. Meredith Cole/John Mouganis. Perf. Claudia Besso, Alex Coleman, Eli Ganias, Andre Koslowski, 2000

Ντοκυμαντέρ

The Greeks Americans, PBS, 1998.

The Greek Americans II Passing the Torch, PBS, 1999.

Η διασπορά στην ελληνοαμερικανική ποίηση

Αναστασία Στεφανίδου

Δρ. Αγγλικής Φιλολογίας

Η ποίηση των Ελλήνων που μετανάστευσαν στην Αμερική από τις αρχές του 20ού αιώνα έως σήμερα παρουσιάζει μια ιδιαίτερα πλούσια και αξιόλογη θεματολογία και τεχνοτροπία, υπό την επιρροή των λογοτεχνικών ρευμάτων αλλά και των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών που επικρατούν τόσο στον τόπο προέλευσης, όσο και στον τόπο υποδοχής και μετεγκατάστασης. Από την άλλη μεριά, και η ποιητική παραγωγή των Ελληνοαμερικανών δεύτερης και τρίτης γενιάς συμμετέχει στην εξέλιξη της σύγχρονης εθνοτικής και μειονοτικής λογοτεχνίας της Αμερικής, αναζητώντας δρόμους ανάδειξης της ιδιαίτερης πολιτισμικής της κληρονομιάς¹.

Δυστυχώς, όμως, η ελληνοαμερικανική ποίηση, μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον, δεν είχε προσελκύσει το σοβαρό ενδιαφέρον των κριτικών και ερευνητών, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις ή σύντομες αναφορές με κυρίως βιβλιογραφικό ενδιαφέρον² σε πλήρη αντίθεση με την αφηγηματογραφία των Ελληνοαμερικανών πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς³. Λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορετικές οπτικές γωνίες και θεωρίες κριτικής μέσα από τις οποίες θα μπορούσε κανείς να εξετάσει την ποίηση των μεταναστών αλλά και των Αμερικανών ελληνικής καταγωγής, η εργασία αυτή εστιάζεται στη διαπραγμάτευση του ζητήματος της διασποράς, όπως προβάλλεται και αναπαριστάται μέσα από την παραγωγή των πιο σημαντικών, κατά τη γνώμη μου, Ελληνοαμερικανών ποιητών.

¹ Stefanidou, A. (2001) *Ethnic and Diaspora Poets of Greek America*, Diss., Aristotle University of Thessaloniki.

² Crist, R. (1994) Image, Feeling, and the Idea in the Poetry of Olga Broumas. In: Patsalidis, S. (ed.), *Hellenism and the U.S.: Constructions and Deconstructions*, American Studies in Greece Ser. 1, Aristotle University of Thessaloniki, 169-74.

– Δανιήλ, Γ. «Οι Σύγχρονοι Έλληνες Ποιητές της Διασποράς (Βόρεια Αμερική): Μια Θεματική Προσέγγιση», *Το Δέντρο* 19-20 (1986), 70-74 και 21-22 (1986), 74-79.

– Karanikas, A. (1981) *Hellenes and Hellions: Modern Greek Characters in American Fiction*, Urbana, University of Illinois Press.

– Raizis, M.-B. (1982) *Suspended Souls: The Immigrant Experience in Greek American Literature*, Greek Letters 1, 292-323.

³ Kalogeras, Y. (1989) *A Child of the Orient as American Storyteller: Demetra Vaka-Brown*, Working Papers of the English Department, Aristotle University of Thessaloniki, 187-93.

– (1986) «Disintegration and Integration: The Greek-American Ethos in Harry Mark Petrakis' Fiction.» MELUS 13.3-4, 27-36.

– (1993) «Eleni: Hellenizing the Subject, Westernizing the Discourse.» MELUS 18.2, 77-89.

– (1995) «Ethnographia and Nationalistic Anxieties: The Short Stories of Konstantinos Kazantzis.» *Journal of the Hellenic Diaspora* 21.2, 85-114.

– (1990) «Suspended Souls, Ensnaing Discourses: Theano Papazoglou-Margaris. Immigration Stories.» *Journal of Modern Greek Studies* 8.1, 85-96.

Αντιμέτωποι με μια κυρίαρχη ιδεολογία αυτοχθονισμού και ξενοφοβίας πολλοί από τους πρώτους μετανάστες που εκδίδουν ποίηση στην Αμερική κατά στις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι και λίγο μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο γράφουν κυρίως στην ελληνική γλώσσα που αποτελεί το πιο ευθύ και διαδεδομένο λογοτεχνικά τουλάχιστον μέσο αντίστασης στις ευρύτερες κοινωνικές πιέσεις για ταχύτερη αφομοίωση των μεταναστών στη χώρα υποδοχής τους. Εκλαμβάνοντας το έργο τους ως απόρροια της λαϊκής κουλτούρας, η οποία κατ' αυτούς μεταφέρει το αρχαίο ελληνικό πνεύμα και ιδεώδη, οι ποιητές αυτοί προσδιορίζουν τη διασπορά ως πολιτισμική και εθνοτική αποξένωση - εξορία καθώς και αναπόφευκτο εκφυλισμό των παραδοσιακών αξιών και πρακτικών τους. Όπως πολλοί μετανάστες από άλλες χώρες, έτσι και οι πρώτοι Έλληνες ποιητές τονίζουν τη δυσαναλογία του προβιομηχανοποιημένου τόπου καταγωγής τους και της νεωτερικής Αμερικής, ενώ οραματίζονται την τελική επιστροφή τους στον προγονικό τόπο, υποστηρίζοντας και διαιώνοντας το θεμελιώδη αυτό μύθο της κλασικής διασποράς⁴.

Με εμφανείς επιρροές από τα δημοτικά τραγούδια και την ποίηση του Παλαμά η συλλογή *Τραγούδια της Ξενητιάς* του Δημήτριου Βαλάκου (1890-1958)⁵, που εκδόθηκε στη Νέα Υόρκη το 1912, αποτελεί την πρώτη γνωστή ελληνόγλωσση ποιητική συλλογή στην Αμερική. Με μια βαθιά λυρική φωνή, ο αφηγητής νοσταλγεί τις ομορφιές της ελληνικής φύσης και τις σταθερές ηθικές αξίες της ελληνικής οικογένειας. Παράλληλα, θρηνεί την ξενιτιά και τις δραματικές επιπτώσεις της τόσο για τους ανθρώπους που μένουν πίσω, όσο και γι' αυτούς που μεταναστεύουν και, συνεπώς, κινδυνεύουν να διαβρώσουν την ελληνικότητα τους. Στην ποίηση του Βαλάκου, η απώλεια ή αλλοίωση της εθνοτικής ακεραιότητας των μεταναστών, λόγω της αναγκαστικής αποστασιοποίησής τους από τον ιστορικό χώρο όπου ανήκαν μέχρι λίγο καιρό πριν, επιδεινώνεται από το αβέβαιο πολιτισμικά μέλλον εξαιτίας του εξαμερικανισμού των απογόνων τους. Με λόγια όπως «Νεκρώθηκ' η καρδούλα μου κ' οι πόθοι της σβυστήκαν, / Κ' είμαι σαν πτώμα ζωντανό, ερείπιο, συντρίμι» (σ. 27), ο μετανάστης-αφηγητής, συν τοις άλλοις, συμπονά το φτωχό εργάτη και επικρίνει την απαράδεκτη κατ' αυτόν υποκρισία της άρχουσας τάξης σε μια κατεξοχήν καπιταλιστική κοινωνία, χωρίς, ωστόσο, να ονομάζει αυτή την κοινωνία αμερικανική.

Παρόμοια, ο Γιώργης Κουτουμάνος (1876-1962), που ήταν αρκετά γνωστός και στην Ελλάδα, στη συλλογή του *Φως στα Σκοτάδια* του 1938, εναντιώνεται στον ιμπεριαλισμό και καπιταλισμό που ευθύνονται, κατά τον ποιητή, για την κοινωνική αδικία και τον ασταμάτητο κοπιαστικό αγώνα του φτωχού εργάτη, ενώ ακόμη εκφράζει τον ψυχικό πόνο και την πνευματική ανασφάλεια του μετανάστη. Στις ποιητικές συλλογές του, που εκδόθηκαν στην Αμερική πριν και λίγο μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο και είναι εμπλουτισμένες με μύθους και θρύλους της δημοτικής παράδοσης, ο Κουτουμάνος γράφει απλά, λυρικά και νοσταλγικά, αφιερώνει ποιήματα στον Παλαμά, ενώ εξυμνεί την ελληνική ιστορία και τις αρχέγονες αξίες του ελληνισμού, προβάλλοντας τους ισχυρούς δεσμούς της ελληνικής οικογένειας, και συμμετέχοντας νοερά στα πολιτικά δρώμενα της πατρίδας του⁶. Για τον αφηγητή, η ζωή του στην αποκαλούμενη «ξελογιαστρα χώρα» (*Ψυχόβγαλτα*, σ. 43) είναι τελείως χαμένος κόπος. Είναι όμως αξιοσημείωτο το γεγονός ότι αποκαλεί τη θετή του πατρίδα «φωλιά

⁴ Για τις διαστάσεις του πολυσήμαντου όρου «διασπορά», βλ.:

Clifford, J. (1994) «Diasporas.» *Cultural Anthropology* 9.3, 302-38.

Cohen, R. (1997) *Global Diasporas: An Introduction*, Seattle, University of Washington Press.

Safran, W. (1991) «Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return.» *Diaspora* 1.1, 83-99.

Tölölyan, K. (1996) «Rethinking *Diaspora*(s): Stateless Power in the Transnational Moment.» *Diaspora* 5.1, 3-36.

⁵ Βαλάκος, Δ. (1912) *Τραγούδια της Ξενητιάς*, New York, Divry.

⁶ Κουτουμάνος, Γ. (1952) *Ναυουρίσματα*, Saugatuck, Cosmos.

---. Ποιήματα: (1938) *Φως στα Σκοτάδια*, New York, Λαϊκόν Βιβλιοπωλείον.

---. (1953) *Ψυχόβγαλτα*, Saugatuck, Cosmos.

της Λευτεριάς», «όνειρο χρυσό» και «προσκύνημα όλου του κόσμου» (σ. 95) που προσφέρει οικονομική ευρωστία και κοινωνική ευημερία με αντάλλαγμα την σκληρή δουλειά και αφοσίωση του μετανάστη.

Σε αντίθεση με τους προαναφερόμενους, δύο άλλοι ποιητές που είναι πιο ευρέως γνωστοί σε Ελλάδα και Αμερική, αντιλαμβάνονται τη μετανάστευση και την ξενιτιά, μ' έναν ιδιαίτερο «αντιστικτικό» τρόπο. Τον όρο αυτό δανείστηκε ο Edward Said από τη μουσική, για να προσδιορίσει την παράλληλη, αρμονική και πιο εκτεταμένη και ενημερωμένη κριτική και θεώρηση περισσότερων από μιας κουλτούρας, χώρας και πατρίδας, που ευδοκιμούν όταν κάποιος βρίσκεται μακριά από το χώρο όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε (σ. 367)⁷. Είναι αυτή η συγκεκριμένη και μοναδική θέση και άποψη που καθιστά τον Αριστείδα Φουτρίδη (1887-1923) και το Δημήτριο Μιχάλαρο (1898-1967) ως τους ιδανικούς διαπολιτισμικούς μεσολαβητές μεταξύ της ελληνικής και της αμερικανικής κουλτούρας. Εκφράζοντας το αρχαίο ελληνικό πνεύμα και την αναβίωσή του σε μύθους και λαϊκές ιστορίες, ο Φουτρίδης και ο Μιχάλαρος δεν στρέφονται απλά νοσταλγικά προς την Ελλάδα, την ιστορία και τον πολιτισμό της. Υπογραμμίζοντας τη μη περιθωριακή εθνοτική τους ταυτότητα, οι δύο αυτοί αξιολογοί ποιητές του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, προβάλλουν στη δουλειά τους την εικόνα του συγγραφέα που προέρχεται από ένα διαφωτισμένο έθνος και μεταφέρει μια πλούσια πνευματική κληρονομιά με την οποία μπορεί να εμπλουτίσει την καινούρια του πατρίδα. Χωρίς να μειώνει το πατριωτικό τους σθένος για τα εθνικά ζητήματα της Ελλάδας, η επιλογή τους να γράψουν ποίηση στην αγγλική γλώσσα αποτελεί μια συμβολική προσπάθεια να διασχίσουν τα εθνοτικά και εθνικά φαντασιακά και υπαρκτά όρια ανάμεσα στους δύο χώρους και χρόνους όπου κινούνται.

Ο Φουτρίδης μετανάστευσε σε νεαρή ηλικία από την Ικαρία και συνέβαλε δυναμικά στη διάδοση των νεοελληνικών γραμμάτων στην Αμερική. Διδάσκοντας Ελληνικά και Λατινικά στο Harvard, όπου είχε σπουδάσει, αλλά και αργότερα στο Yale, μελέτησε, ερμήνευσε, και μετέφρασε έργα του Παλαμά και άλλων Ελλήνων λογοτεχνών (Καρκαβίτσα, Ξενόπουλου, Δροσίνη). Στη μοναδική συλλογή του με τίτλο *Lights at Dawn* (Τα Φώτα της Αυγής) που πρόλαβε να εκδώσει το 1917⁸, μερικά χρόνια πριν από τον πρόωρο θάνατό του στα 36 του χρόνια, ο Φουτρίδης εκφράζει την ένθερμη υποστήριξή του στον αγώνα της Ελλάδας για την απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών, όπως τη Θεσσαλονίκη και την Κρήτη, κατονομάζει τον Τούρκο ως εχθρό, και διατυπώνει το αναφαίρετο και κατοχυρωμένο δικαίωμα των Ελλήνων στον προγονικό τους τόπο. Την ίδια στιγμή, η Αμερική παρουσιάζεται ως το σωτήριο έθνος των φτωχών και κατατρεγμένων μεταναστών που τους προσφέρει απλόχερα ψυχική ανακούφιση από τις ταλαιπωρίες που έχουν ως τώρα υποστεί καθώς και υλική ευημερία. Για παράδειγμα, στο ποίημα «The Dawn from the West (Η Χαραυγή από τη Δύση)», η Αμερική περιγράφεται ως «the golden west (η χρυσή δύση)» και ως ένα όραμα που αναδύεται «from the watery deep into light (από τα υδάτινα βάθη προς στο φως)» (σ. 1). Δίχως να κατηγορούν ευθέως τις πατρίδες τους που δε στάθηκαν ικανές να τους κρατήσουν κοντά τους, οι μετανάστες που πλέουν με λαχτάρα προς τη νέα τους ζωή παρουσιάζονται ως θύματα μιας ανεξήγητης μοίρας που τους έριξε στην κόλαση προτού τους οδηγήσει στον παράδεισο, δηλαδή την Αμερική, η οποία ανοίγει τη μητρική αγκαλιά της, καλώντας τους με τα ακόλουθα λόγια:

⁷ Said, E. (1984) «Reflections on Exile.», *Granta* 13, 159-72. [Rpt. In: Ferguson, R. et al. (1990) (ed.) *Out There: Marginalization and Contemporary Cultures*, New York, The New Museum of Contemporary Art and MIT Press, 357-66].

⁸ Phoutrides, A. E. (1917) *Lights at Dawn*, Boston, Stratford.

*Fling open my harbors! And come, O my children of sorrow!
For the lifesong I teach you anew, you will bring me your gifts
From the distant lands; and lo, from all nations' drifts,
A new people shall rise in the dawn of a greater tomorrow!* (σ. 4)⁹

Μέσα στο ίδιο πνεύμα, ο Μιχάλαρος, επιφανής προσωπικότητα της ελληνοαμερικανικής κοινότητας του Σικάγο, εκδότης του περιοδικού *Athene*, πιστός υποστηρικτής της ελληνικής λογοτεχνίας στο εξωτερικό και ολότελα αφοσιωμένος στους εθνικούς αγώνες της Ελλάδας, καλωσορίζει την Αμερική ως πηγή πολιτισμικής ανανέωσης και κοινωνικής καταξίωσης¹⁰. Το ποίημα του «New York (Νέα Υόρκη)», που περιλαμβάνεται στη συλλογή του *Sonnets of an Immigrant* (Σοννέτα ενός Μετανάστη) του 1930, μεταφέρει το κλίμα συγκίνησης και δέους που νιώθουν οι μετανάστες όταν πρωτοαντικρίζουν το Άγαλμα της Ελευθερίας. Η επιβλητική εικόνα της μοντέρνας μεγαλούπολης συνδυάζεται εδώ με τη μυστικιστική ατμόσφαιρα ενός ιερού τόπου προσκυνήματος που εμπνέει τη θρησκευτική ευλάβεια των νέων επισκεπτών, καθώς ο αφηγητής φέρνει στη μνήμη του τις πρώτες του εντυπώσεις ρωτώντας ρητορικά «Did pilgrim ever come to adore / A shrine more gratefully from afar? (Έχει ποτέ κανείς προσκυνητής λατρέψει / έναν ιερό τόπο με βαθύτερη ευγνωμοσύνη;)». Το Ellis Island, σαν μια άλλη πύλη παραδείσου, ανήκει πλέον σ' ένα αποκαλυπτικό βιβλικό τοπίο που προΐδεάζει τους μετανάστες για την είσοδό τους στην αποκαλούμενη «motherland of the free (πατρίδα των ελευθέρων)» (σ. 41). Με την υπόσχεση ότι ο πόνος τους επιτέλους θα απαλυνθεί εξαιτίας των κοινωνικών ωφελειών που θα απολαύσουν σύντομα, οι μετανάστες παρουσιάζονται εδώ, όπως και σε άλλα ποιήματα του Μιχάλαρου, ως οι ιδανικοί υποψήφιοι αμερικανοί πολίτες που θα συνδράμουν θεληματικά στην ανάδειξη της θετής τους πατρίδας σε τεράστια οικονομική δύναμη η οποία, όμως, θα κρίνεται για την ηθική και πολιτική της δικαιοσύνη.

Παρατηρούμε, επομένως, μια θεματολογική, αισθητική και γλωσσική διαφοροποίηση μεταξύ της ποίησης των μεταναστών που ανήκουν σε πιο λαϊκά κοινωνικά στρώματα και γράφουν κυρίως για να εκφράσουν τον ψυχισμό τους και τη νοσταλγία για την πατρίδα τους, και την ποίηση των πιο μορφωμένων Ελλήνων που κατέχουν λαμπρές θέσεις στον ακαδημαϊκό και πνευματικό χώρο του τόπου υποδοχής τους. Οι τελευταίοι προωθούν την ιδέα ότι οι μετανάστες, ως νέοι Αμερικανοί, θα διατηρήσουν μια σειρά ζωντανών πολιτισμικών, εθνοτικών και εθνικών δεσμών με τις πατρίδες τους, δομώντας έτσι μια νέα διαπολιτισμική ταυτότητα βασισμένη στη γόνιμη συνύπαρξη και αμοιβαία συνεισφορά διαφορετικών αλλά ουσιωδών στοιχείων κουλτούρας.

Στην ποίηση που γράφεται από Έλληνες μετανάστες στην Αμερική από το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα μέχρι σήμερα, διακρίνουμε επίσης σημαντικές διαφορές στην προσέγγιση του ζητήματος της μετανάστευσης και διασποράς, αφού το κλίμα που δημιουργήθηκε στην Αμερική κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960, με τα κινήματα για τα ανθρώπινα δικαιώματα των λεγόμενων μειονοτικών ομάδων και των γυναικών, δίνει νέα πνοή για απελευθερωμένη ποιητική έκφραση και πειραματισμούς. Έτσι, η εθνοτική λογοτεχνία αρχίζει

⁹ Ανοίξετε διάπλατα τα λιμάνια μου! Και ελάτε, παιδιά μου της θλίψης!

Σε αντάλλαγμα του νέου τραγουδιού για τη ζωή που θα σας διδάξω,
εσείς θα μου φέρετε τα δώρα σας

Από τις μακρινές σας χώρες· και ιδού, από τα ρεύματα όλων των εθνών,
θα αναδυθεί ένας νέος λαός όταν ανατείλει ένα λαμπρότερο αύριο!

¹⁰ Michalaros, D. A. (1927) *The Legend of America & Other Poems*, Chicago, American Hellenic.

— (1958) *The Minoan: A World Epic . . . . From Ancient Crete to Prehistoric America*, Chicago, Athene.

— (1937) *Protagoras: A Poem of Man*, Chicago, Syndicate.

— (1930) *Sonnets of an Immigrant*, Chicago, American Hellenic.

να απαιτεί αυτονομία και να πετυχαίνει τη συμμετοχή της στο μέχρι τότε αυστηρά κλειστό λογοτεχνικό κανόνα, ενώ και οι εθνοτικοί συγγραφείς απαλλάσσονται κατά μεγάλο βαθμό από τον κίνδυνο να εκλαμβάνεται η ξεχωριστή κουλτούρα τους ως εξωτική ή περιθωριακή από το αμερικανικό κοινό.

Μια εξέχουσα μορφή στην ποίηση που γράφεται από Έλληνες στην Αμερική αυτήν την περίοδο είναι ο Αντώνης Δεκαβάλλης¹¹. Γεννημένος στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου το 1920, ο Δεκαβάλλης σπουδάζει και εργάζεται στην Αθήνα μέχρι το 1953 οπότε και φεύγει με υποτροφία για μεταπτυχιακές σπουδές στην Αμερική. Εκεί αφιερώνεται ολοκληρωτικά στη μελέτη και διδασκαλία της ελληνικής αλλά και της αμερικανικής λογοτεχνίας, μεταφράζοντας τα *Τέσσερα Κουαρτέτα* του Τ.Σ. Έλιοτ¹² και την ποίηση του Ελύτη και πρωθώντας με ιδιαίτερη θέρμη τη λογοτεχνική παραγωγή και άλλων σπουδαίων Ελλήνων συγγραφέων. Παράλληλα, ο Δεκαβάλλης αφοσιώνεται στη συγγραφή και των δικών του ποιητικών συλλογών που εκδίδει στην Ελλάδα¹³.

Τόσο λογοτεχνικά, όσο και κοινωνιολογικά, ο Δεκαβάλλης διακρίνεται για την δυϊκή αλλά, όχι υβριδική, του ταυτότητα. Επιλέγοντας την ελληνική γλώσσα για την ποιητική του έκφραση, συνδυασμένη με φράσεις και ιδιωτισμούς της σιφνιακής διαλέκτου, αλλά την Αγγλική για το κριτικό και ακαδημαϊκό του έργο, ο Δεκαβάλλης διαχωρίζει από τη μια μεριά τους πνευματικούς και λογοτεχνικούς χώρους με τους οποίους συνδέεται, ενώ, από την άλλη, τους χρησιμοποιεί αποτελεσματικά, ανάλογα με τη λογοτεχνική ή την επαγγελματική αναγνώριση και ανάδειξη στην οποία στοχεύει. Ο Δεκαβάλλης, αποτελεί το κατεξοχήν παράδειγμα ενός κοσμοπολίτη συγγραφέα και κριτικού που λειτουργεί ταυτόχρονα και επιλεκτικά σε αναντίστοιχες ζώνες επαφής, προσλαμβάνοντας τη διασπορά ως μια μοναδική ευκαιρία και έναυσμα για ψυχική ωρίμανση και εδραίωση μιας πολύμορφης πολιτισμικής ταυτότητας που, χωρίς να απομονώνει απόλυτα τα διάφορα στοιχεία της, τα οδηγεί σε μια καλλιτεχνικά πλούσια, αν και κάποιες φορές προβληματική, συνύπαρξη. Φυσικά, αυτή η αντίληψη της διασποράς συνδέεται με μια ευέλικτη μορφή αυτοεξορίας και ενός προνομιακού και εκούσιου «ξεριζωμού» σαν αυτή που προωθούσαν οι μοντερνιστές με σκοπό τον αισθητικό πειραματισμό, τη θεματική πρωτοτυπία και την ανανεωμένη τους έκφραση. Έτσι και ο Δεκαβάλλης, ως «κοσμοπολίτης εξόριστος»¹⁴, μεταφέρει τις εμπειρίες, τους μύθους, τις αξίες και τις συμπεριφορές της προγονικής του πατρίδας, δηλαδή της Σίφνου, σε μια εύφορη λογοτεχνικά διασπορά, τονίζοντας την άθικτη εθνική και εθνοτική του ταυτότητα, με σκοπό να αντισταθμίσει την ενοχή του επειδή μετοίκησε στην Αμερική για να ακολουθήσει τις προσωπικές του φιλοδοξίες και ανάγκες.

Η μοντέρνα αμερικανική μεγαλούπολη, ως το βασικό ποιητικό σκηνικό της διασποράς, παρουσιάζεται στην ποίηση του Δεκαβάλλη, όπως ακριβώς και στην ποίηση του μοντερνισμού, ως το δυστοπικό σύμβολο της υπαρξιακής αγωνίας και κοινωνικής ανασφάλειας του μετανάστη. Μέσα σ' ένα γενικό κλίμα τεχνολογικής εξέλιξης και προόδου αλλά και ολοφάνερης συναισθηματικής αποξένωσης των ανθρώπων καθώς και αναπόφευκτου κλυδωνι-

¹¹ Stefanidou, A. (2002) «A Cosmopolitan Exile's Nostos: Modernity, Memory, and Myth in Andonis Decavalles's Poetry.», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 28.2, 7-55.

¹² Δεκαβάλλης, Αντ. (1992) Θ. Σ. Έλιοτ: *Τέσσερα Κουαρτέτα*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2η εκ.

¹³ Δεκαβάλλης, Αντ. (1950) *Ακίς*, Αθήνα, Λογοτεχνική Γωνιά.

– (1992) *Αν Μας Πληγώσει ο Ηλιος*, Αθήνα, Διάττων.

– (1980) *Αρμολί, Καράβια, Λύτρα*. 1976, Αθήνα, Εκδόσεις των Φίλων.

– (1949) *Νιμουλέ-Γοντοκόρο*, Αθήνα.

– (1970) *Ωκεανίδες*. Αθήνα: Ίκαρος.

– (trans. K. Friar) (1984) *Ransoms to Time: Selected Poems....*, London, Associated University Presses.

¹⁴ Ο όρος «κοσμοπολιτισμός» είναι αρκετά ευέλικτος και ευρύς ενώ, σε γενικές γραμμές, προωθεί την κριτική των πολιτισμικών δεσμών από απόσταση καθώς και την κατανόηση διαφορετικών μορφών και πρακτικών κουλτούρας. Βλ. Anderson, A. (1998) *Cosmopolitanism, Universalism, and the Divided Legacies of Modernity*. In: Pheng, C. & Bruce, R. (ed.), *Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 265-89.

σμού των παραδοσιακών θρησκευτικών και ηθικών προτύπων και αξιών, ο αφηγητής του Δεκαβάλλε δοκιμάζεται ψυχικά και πνευματικά. Το ποίημα «Υπόγειος» που περιλαμβάνεται στη συλλογή του *Ωκεανίδες* (1970) θεματοποιεί αυτήν την κρίσιμη αλλά και συνάμα απαραίτητη δοκιμασία. Μένοντας πιστοί στην ιδέα της ατομικής επιτυχίας και εγκλωβισμένοι σ' ένα ανούσιο κυνηγητό του πολύτιμου χρόνου τους, οι νόμιμοι κάτοικοι της νέας πατρίδας του μετανάστη, παρουσιάζονται ως συναισθηματικά στείροι και πνευματικά αφελείς, αφού αρνούνται την απλή επαφή και επικοινωνία με το συνάνθρωπό τους για να πέσουν, τελικά, οι ίδιοι, εν αγνοία τους, θύματα της εσφαλμένης ιδεολογίας τους, του ομογενοποιημένου τρόπου ζωής τους και του υπερβολικού καταναλωτισμού. Η σκηνή που διαδραματίζεται σ' ένα σταθμό του υπόγειου σιδηρόδρομου περιγράφεται με γλαφυρό και ειρωνικό τρόπο:

*Ήταν να πάρουμε τον εκκωφαντικό συρμό
από το τίποτα στο τίποτε άλλο. Ήταν όλα
άσπιλα σαν απουσία, όταν κάτι λάθειψε,
κάπως παράπεσεν ο οβολός, κι αρπάχτηκε
σ' ένα χαμόγελο, τόλμησα μια «συγγνώμη».
Μα χάθηκαν δύο δευτερόλεπτα, υπήρξαμε,
κι εκεί με κάρφωσε μεσόπλατα,
για την απώλεια, το χαμόγελο και τη συγγνώμη. (σ. 105)*

Τελικά, η μοναδική επαφή μεταξύ του Αμερικανού και του ξένου «καταπατητή» του συγκεκριμένου χώρου είναι αυτή ακριβώς η ανεξήγητη έκφραση βίας και άρα επιβεβαίωσης της επιφανειακής υπεροχής του πρώτου προς το δεύτερο. Στην ουσία όμως, ο αφηγητής του ποιήματος υπερτερεί ηθικά, πνευματικά και συναισθηματικά, αφού έχει την ωριμότητα και τη σοφία να συγκρατήσει αυτήν του την εμπειρία για να «μαθαίνει / να (προσαρμόζεται) αναλόγως / στη δόξα της προόδου» (σ. 106). Δίχως να εναντιώνεται στην εξέλιξη, ο Δεκαβάλλεσ υπερασπίζεται τις παραδοσιακές μορφές ζωής και σκέψης, όταν αυτές πετυχαίνουν να προσαρμοστούν αρμονικά στη σύγχρονη κοινωνία αλλά και να αντισταθούν στους κινδύνους και τις αβεβαιότητες της μοντέρνας εποχής.

Σε πλήρη αντιδιαστολή με το δυσαρμονικό τόπο υποδοχής του, η γαλήνια και μυθοποιημένη πατρίδα του, που συμβολίζεται κυρίως από τη Σίφνο, αντισταθμίζει την κοινωνική απομόνωση του μετανάστη μέσα στην ποίηση του Δεκαβάλλε. Έτσι, μελαγχολικές αλλά και ευτυχισμένες στιγμές του παρελθόντος, μαζί με οικεία πρόσωπα, τοπικές παραδόσεις και ιστορίες, αναβιώνουν επιλεκτικά, αναπλάθονται μέσω της φαντασίας που έρχεται να συμπληρώσει τα κενά της μνήμης και τελικά επαναδιηγούνται με σκοπό να απαλύνουν τις επιπτώσεις της διασποράς στην ψυχή και τη ζωή του αφηγητή. Ταυτόχρονα όμως, η επαναδιατύπωση του παρελθόντος προσπαθεί να αποκαταστήσει τους πνευματικούς και πολιτισμικούς δεσμούς του με την προ-μεταναστευτική πατρίδα και τις εθνοτικές του ρίζες, απελευθερώνοντάς τον από παλαιότερα λάθη και αμαρτίες. Ο ποιητικός λόγος του Δεκαβάλλε είναι και αυτός του κοσμοπολίτη ξενιτεμένου, ο οποίος δε νοσταλγεί απλά τον προγονικό του τόπο, αλλά του αναγάγει σ' ένα απόλυτα στέρεο, δυναμικό και διαχρονικό σύμβολο μιας γνήσιας και ιερής ελληνικότητας, απαλλαγμένης από συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτικές διαστάσεις ή πιέσεις. Αυτός ο τόπος αποτελεί τον προσορισμό του αέναου νόστου του, που βασίζεται στον όχι καθαρά ιστορικό και γραμμικό χρόνο αλλά σ' ένα χρόνο μυθοπλασίας. Παρόλο που το ταξίδι του νόστου δεν φτάνει ποτέ στην ολοκλήρωσή του, δίνει στον εξόριστο κοσμοπολίτη την ευκαιρία για την αναδόμηση και ανάδυση μιας ιδιόμορφης ή ουτοπικής ελληνικής πατρίδας που δε θα ήταν ποτέ εφικτή, εάν ο μετανάστης δε βίωνε τις αποκαρδιωτικές, ανατρεπτικές και απρόβλεπτες διαστάσεις της αυτοεξορίας του και εάν δεν αντιστεκόταν στα αλλοιωτικά στοιχεία της νεωτερικότητας της Αμερικής. Κατά συνέπεια, είναι η ίδια η διασπορά που κατά παράδοξο τρόπο εμπνέει την ενίσχυση και ανάδειξη της ελληνικής ταυτότητας του ξενιτεμένου, επιτρέποντάς του παράλληλα να αξιοποιεί δημιουργικά και επιλεκτικά τα νέα δεδομένα της αμερικανικής, πλέον, κοινωνικής θέσης του.

Σε αντίθεση με την κοσμοπολίτικη διασπορά του Δεκαβάλλε, η Όλγα Μπρούμα (1949),

μια αρκετά ανθολογημένη σύγχρονη ποιήτρια της Αμερικής, που γεννήθηκε, μεγάλωσε και σπούδασε αρχικά στην Ελλάδα και χαρακτηρίζεται από μια δυναμική, ερωτική γλώσσα και πρωτότυπη θεματολογία, δεν αποτελεί ποιήτρια της διασποράς με τη συνηθισμένη έννοια του όρου¹⁵. Η Μπρούμα δε νοσταλγεί και δεν επιθυμεί να επιστρέψει στον προγονικό της τόπο, αλλά και ούτε αγγίζει το ζήτημα της επίπονης προσαρμογής των μεταναστών στη θετή τους πατρίδα. Αποδοκιμάζοντας την ελληνική γλώσσα που είναι, κατά τη συγγραφέα, προϊόν της συντηρητικής ελληνικής κοινωνίας, η Μπρούμα γράφει κυρίως στην Αγγλική που της επιτρέπει να κρίνει λιγότερο συναισθηματικά και ίσως πιο αντικειμενικά την πατρίδα που άφησε πίσω της. Ακολουθώντας το φεμινιστικό λογοτεχνικό κίνημα της Αμερικής, εναντιώνεται στο πολιτικό και σεξουαλικό κατεστημένο της Ελλάδας, κατακρίνοντας αυστηρά και καυστικά τους απαρχαιωμένους και παράλογα σκληρούς κατ' αυτήν ηθικούς κανόνες της ελληνικής οικογένειας.

Εφόσον, όμως, η εθνική ιστορία, η μυθολογία, η λογοτεχνία και γενικότερα η κουλτούρα του χώρου καταγωγής της αποτελούν για την Μπρούμα ένα πολυδιάστατο εύφορο έδαφος για την ανάπτυξη της κοινωνικής και πολιτικής κριτικής της αλλά και το μυθοπλαστικό και γλωσσικό εμπλουτισμό του ποιητικού της λόγου, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια ιδιάζουσα περίπτωση ποιήτριας της διασποράς. Έτσι, ενώ η αφηγήτρια της Μπρούμα αποσιωπά την εθνοτική της ταυτότητα, ανατρέχει επανειλημμένα και επιλεκτικά στην ελληνική πολιτιστική της κληρονομιά και εθνική ιστορία, ανανεώνοντας αρχαίους μύθους και αναπολώντας, με συχνά ρομαντικό ύφος, ηρωϊκές στιγμές και πρόσωπα του ελληνικού έθνους. Για παράδειγμα, στο μακροσκελές ποίημα «The Massacre (Η Σφαγή)» (Perpetua σσ. 38-43), η αφηγήτρια, τονίζοντας τη συμβολική σημασία του γλωσσικού ακρωτηριασμού, ταυτίζεται με τους σκλαβωμένους Έλληνες επί Τουρκοκρατίας μέσα σ' ένα πνεύμα πατριωτισμού που είναι όμως καθαρά παγιωμένο στο μακρινό παρελθόν:

*The tongue
our tongues were pierced for speaking
moonlight bright, shine all night
help me learn to read and write
rose from the fertile
ash. Whole men
were roasted on the spit.
The gatherers of children roped them in.
Women would rather jump
in the ravine than breed
the bastard offal.* (σ. 42)¹⁶

¹⁵ Broumas, O (1977) *Beginning with O*, New Haven, Yale University Press.

- (1976) *Caritas*. Eugene, OR, Jackrabbit.
- (1983) *Pastoral Jazz*, Port Townsend, Copper Canyon.
- (1989) *Perpetua*, Port Townsend, Copper Canyon.
- (1999) *Rave: Poems 1975-1999*, Port Townsend, Copper Canyon.
- (1979) *Soie Sauvage*, Port Townsend, Copper Canyon.

¹⁶ Η γλώσσα

οι γλώσσες μας τρυπιόνταν επειδή λέγαμε
φεγγάρι μου λαμπρό, φώτιζε όλη νύχτα
βοήθα με να μάθω να διαβάζω και να γράφω
αναδυόταν από τη γόνιμη
στάχτη. Ολόκληροι άντρες
ψήνονταν στη σουβλά.
Αυτοί που μάζευαν τα παιδιά τους τύλιγαν με σκοινί.
Οι γυναίκες προτιμούσαν να πηδήξουν
στο φαράγγι παρά να γεννήσουν
τα μπάσταρδα εντόσθια.

Μακριά από τη σύγχρονη κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα μιας Ελλάδας που όπως είπε και η ίδια δεν υπάρχει γι' αυτήν πια, η Μπρούμα διαγράφει το δικό της ιδεατό διασπορικό ταξίδι επιστροφής στην πατρίδα της που πλέον μυθοποιείται, εξιδανικεύεται και αναδεικνύεται συχνά μέσα από το θαυμασμό της ποιήτριας για το χαρακτηριστικό και αιώνιο ελληνικό φως και θάλασσα, σύμφωνα με την παράδοση του Ελύτη του οποίου την ποίηση έχει μεταφράσει. Η προβληματική της θέση, ως εξωτερικού παρατηρητή και αξιολογητή της ίδιας της εθνοτικής της κουλτούρας, μπορεί να καθιστά συχνά την Μπρούμα έμμεσο στόχο και αποδέκτη του κριτικού της λόγου. Παρ' όλα αυτά όμως, η Μπρούμα καταφέρνει να δομήσει ένα μοναδικό ποιητικό όραμα το οποίο εξαγνίζει και μυθοποιεί εκείνα τα στοιχεία της ελληνικότητάς της που έχουν την ικανότητα να αναπλαστούν και να ενσωματωθούν αρμονικά μέσα σ' ένα αμερικανικό παρόν και μέλλον.

Άλλοι Έλληνες ποιητές στην Αμερική προσεγγίζουν τη μετάβασή τους στη νέα τους πατρίδα ως ένα είδος ευέλικτης και διεθνικής διασποράς, υιοθετώντας συγκεκριμένους μηχανισμούς πολιτισμικής θεώρησης και προσέγγισης, όπου οι αντιφατικές και αινιγματικές επιδράσεις που ενυπάρχουν στη ζωή των μεταναστών στην Αμερική, αντιμετωπίζονται με δυναμικό τρόπο, ενώ οι ίδιοι φιλοδοξούν να συγκροτήσουν λειτουργικές σχέσεις με την πατρίδα που άφησαν πίσω τους, χωρίς να αποζητούν την επιστροφή τους σ' αυτήν¹⁷. Δίχως την πίεση γρήγορης αφομοίωσης στην αμερικανική κοινωνία και κουλτούρα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι πρώτοι μετανάστες, αυτοί οι ποιητές υποστηρίζουν τη δημιουργία μιας εξελισσόμενης και σύνθετης πολιτισμικής ταυτότητας που εμφανίζεται εντονότερα, όταν οι μετανάστες διασχίζουν τα εθνοτικά και εθνικά όρια μεταξύ της προ-μεταναστευτικής και της θετής τους πατρίδας. Ταυτόχρονα, η ανάγκη τους για ένταξη σε μια κοινότητα-πατρίδα ικανοποιείται εν μέρει με τη δημιουργία μιας μεταφορικής, ιδεατής και πολύμορφης «τρίτης πατρίδας στη διασπορά»¹⁸. Δίχως να είναι τρίτη με την αριθμητική έννοια, αυτή η πατρίδα τοποθετείται στα ενδιάμεσα σημεία μεταξύ δύο ή περισσότερων υπαρκτών και φαντασιακών πλαισίων, όπου τα ζητήματα που ανακύπτουν αφορούν τη διατήρηση ή απόσχιση των εθνοτικών ριζών και την ένταξη ή όχι σ' ένα νέο κοινωνικό σύνολο. Η δόμηση αυτού του ακαθόριστου γεωγραφικά και χρονικά χώρου, όπου πολιτισμοί, γλώσσες και εμπειρίες διασταυρώνονται, έγκειται στη διαπραγμάτευση και δημιουργία παράλληλων και συχνά εύθραυστων δεσμών των μεταναστών τόσο με την κοινότητα προέλευσης, όσο και με τη χώρα υποδοχής.

Γράφοντας στην Ελληνική ή την Αγγλική και εκδίδοντας συχνά και στις δύο χώρες αναφοράς τους, οι ποιητές και ποιήτριες της «τρίτης πατρίδας στη διασπορά», όπως οι Γιούλικα Κωτσοβόλου Masry (1941)¹⁹, Ρεγγίνα Παγουλάτου (1920)²⁰, Manya Coulentianos

¹⁷ Για τη διεθνική διασπορά (transnational diaspora), βλ. Schiller, N.-G. et al. (1992) *Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration*. In: Schiller, N.-G. et al. (ed.) *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*, New York, New York Academy of Sciences, 1-24.

¹⁸ Stefanidou, A. (2004) «Cultural Roots and Relocations in Greek American Poetry.» *Journal of Modern Hellenism*, (υπό δημοσίευση).

¹⁹ Masry-Κωτσοβόλου, Γ. (1988) (μετ. Τ. Σπανού-Καφετζάκη,) *Εσωτερικές Διαρρυθμίσεις*, Αθήνα, Νεφέλη.

²⁰ Pagoulatou, R. (1988) *Οι Άγγελοι*, New York, Pella.

– (1982) (trans. A. N. Athanassakis) *Μεταμοσχεύσεις*, New York, Pella.

– (1985) (trans. K. Loverdos-Streichler) *Μητρότητα*, New York, Pella.

– (1995) (trans. G. Pilitsis) *Τα Νηπενθή*, New York, Pella.

– (1979) (trans. A. Athanassakis) *Πυρρίχιος*, New York, Pella.

Bean²¹, Ελένη Φουρτούνη²², Miranda Panaretou Cambanis²³, Kostas Myrsiades (1940)²⁴ και άλλοι που έφυγαν για την Αμερική γύρω στα μέσα του 20ού αιώνα και μετέπειτα, κυρίως για εκπαιδευτικούς, οικονομικούς ή πολιτικούς λόγους, εκφράζουν την υπαρξιακή και κοινωνική αγωνία των μεταναστών που δεν αισθάνονται μέλη ούτε της αμερικανικής ούτε της εθνοτικής τους κοινότητας ολοκληρωτικά. Διαγράφοντας έτσι μια παλινδρομική αλλά και αμφίβολη κίνηση από το εδώ στο εκεί, οι συγγραφείς αυτοί τονίζουν ότι οι μετανάστες δεν μπορούν τελικά παρά να ανήκουν, έστω και εν μέρει, σ' αυτούς τους δύο κοινωνικούς και πολιτισμικούς χώρους, όσο κι αν ενίοτε τους αποδοκιμάζουν άμεσα και ρητά.

Ο ποιητικός λόγος των διασπορικών αυτών συγγραφέων νοσταλγεί μια συγκεκριμένη μορφή της πατρίδας που άφησαν πίσω τους οι μετανάστες, με την οποία, όμως, δεν μπορούν πλέον να συνυπάρξουν απροβλημάτιστα, εφόσον αυτή ανήκει σ' έναν εντελώς διαφορετικό χωρόχρονο. Στην προσπάθειά τους να επιστρέψουν νοητά στην Ελλάδα, οι μετανάστες βιώνουν την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητά της αρκετά αργοπορημένα, με αποτέλεσμα τον κλυδωνισμό των εθνοτικών τους δεσμών εξαιτίας των νέων δεδομένων που στο μεταξύ έχουν μετατρέψει την ελληνικότητα που ήλπιζαν να ξανασυναντήσουν σε κάτι μη γνώριμο ή μη επιθυμητό. Όπως στο ποίημα της Ελένης Φουρτούνη στην Αγγλική με τίτλο «Nostos (Νόστος)» (Watch the Flame, σ. 37) η αφηγήτρια ανακαλύπτει ότι η πολυπόθητη επιστροφή της στην πατρίδα είναι αιτία πίκρας και απογοήτευσης και όχι αναθέρμανσης και ενίσχυσης των κατά τα άλλα φυσικών δεσμών της με αυτήν. Αντί για οικεία και χαμογελαστά πρόσωπα, αντικρίζει τους νεκρούς προγόνους της ως «names, fleshless / angels, tangled in / a foreign tongue (ονόματα, αγγέλους δίχως / σάρκα, μπλεγμένους / σε μια ξένη γλώσσα)», ξεκινώντας έτσι αυτό που η ίδια αποκαλεί «ritual of forgetfulness (ιεροτελεστία της λήθης)» κατά την οποία θα επιβεβαιωθεί, δυστυχώς, η θέση της ως ξένη στον προγονικό της τόπο. Ακόμη και η έκφραση του πατριωτισμού των μεταναστών εξαντλείται συνήθως μέσα στα όρια ανάμνησης εθνικών τραγωδιών και επιλεγμένων θριάμβων του παρελθόντος, απαλλάσσοντάς τους από την ηθική υποχρέωση ουσιαστικής συμμετοχής σε καίρια και πιο σύγχρονα ζητήματα του ελληνικού έθνους. Αυτό το είδος του νοσταλγικού και στατικού πατριωτισμού, όμως, προσφέρει στους μετανάστες την αίσθηση ένταξής τους σε μια εθνική κοινότητα και άρα ένα φαντασιακό μέσο αντίστασης στην απόλυτη αμερικανοποίηση τους. Παράλληλα, τους επιτρέπει να ασκήσουν αυστηρή κριτική στο ελληνικό κράτος, όταν αυτό δε διαφυλάσσει αποφασιστικά την ακεραιότητα του έθνους. Για παράδειγμα, το ποίημα της Ρεγγίνας Παγουλάτου «Μεταφύτευση» απευθύνεται σε μια προσωποποιημένη Ελλάδα που αδυνατεί να συντηρήσει «το απόθεμα της αρχαίας (της) δόξας» ενώ «(αργοπεθαίνει) στην τρώγλη των πολιτικών παθών / και στις παράγκες της μικρασιατικής μετοικεσίας», αφού έχει αβίαστα επιτρέψει σε ξένες δυνάμεις να ορίσουν το μέλλον της και τα καταχραστούν το παρόν της (Μεταμοσχεύσεις, σσ. 9-11).

Εν τέλει, προσλαμβάνοντας όλα αυτά που θεωρούσαν γνώριμα μέσα από την επίκτητη αμερικανική τους πλέον ματιά, νιώθοντας αποξενωμένοι και προδομένοι από τη σημερινή ελληνική πραγματικότητα, και μένοντας κατά κανόνα προσκολλημένοι σε μια εξιδανικευμένη απεικόνιση του τόπου καταγωγής τους, οι ποιητές της «τρίτης πατρίδας στη διασπορά» αποζητούν να αναπληρώσουν την απουσία σταθερών συναισθηματικών, πολιτισμικών και κοινωνικών δομών και πρακτικών, συνάπτοντας αμφίσημες σχέσεις με την αμερικανική κοι-

²¹ Bean-Coulentianos, M. (1993) *Too Shy to Surrender*, Philadelphia, Osage.

²² Fourtouni, E. (1979) *Monovassia 1976*, New Haven, Thelphini.

– «The Return.» Rio. 11 Feb. 1999 <<http://engl.uic.edu/rio/fourtouni.html>>.

– (1983) *Watch the Flame*, New Haven, Thelphini.

²³ Cambanis-Panaretou, M. (1986) *The Traffic of the Heart*, Chapel Hill, Carolina Wren.

²⁴ Myrsiades, K. (1993) *Others Must Dance for the Lord Dionysus Now: A Poetic Memoir*, New York, Pella.

ωνία. Κι αυτή, όμως, δεν τους ικανοποιεί απόλυτα εξαιτίας της αστάθειας και αβεβαιότητας που προκαλεί η αναγκαστική αντικατάσταση των φυσικών δεσμών των μεταναστών από μη φυσικούς. Η αγωνιώδης αναζήτησή τους για μια βιώσιμη ψυχικά και κοινωνικά θέση στη διασπορά καταλήγει συχνά στην κριτική των πολιτισμικών και άλλων εμφανών και στερεότυπων διαφορών μεταξύ αυτών και των Αμερικανών, όπως στο ποίημα της Γιούλικα Κωτσοβόλου-Masry στην Αγγλική με τίτλο «America: First Images (Πρώτες Εικόνες της Αμερικής)». Εδώ η αφηγήτρια σχολιάζει ειρωνικά τους Αμερικανούς, χαρακτηρίζοντάς τους απροβλημάτιστους, συναισθηματικά ρηχούς και πνευματικά ανεπαρκείς λόγω της ανυπαρξίας φιλοσοφικού και ιστορικού υπόβαθρου της κουλτούρας τους. Στο τέλος του ποιήματος, με μια χειρονομία που δείχνει διάθεση προσέγγισης και επικοινωνίας, αλλά βασικά πνευματικής και πολιτισμικής ανωτερότητας λόγω της ελληνικότητάς της, τους καλεί:

*παρέα να χτίσουμε, πέτρα-την-πέτρα,
μια πολιτεία σε μέτρα ανθρώπινα
κι εκεί να ζήσουμε μαζί
με ειρήνη θεληματική
κι επίγνωση της δυνατότητας
για δημιουργική επικοινωνία. (σ. 96)*

Παρόμοια, το ποίημα «The Doctor (Ο Γιατρός)» της Miranda Panaretou Cambanis θεματοποιεί την αναζήτηση του μετανάστη για μια ασφαλή και αμετάβλητη θέση μέσα στην θετή του πατρίδα, ενώ το ειρωνικό χιούμορ της αφηγήτριας καυτηριάζει τον ορθολογισμό της αμερικανικής κουλτούρας που στερείται ανθρωπιστικών αξιών και ηθικών αρετών. Όταν η μετανάστης-ασθενής επισκέπτεται τον Αμερικανό γιατρό για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της μοναξιάς που τη βασανίζει, αυτός της απαντά αποκαρδιωτικά:

*Our education is not particularly concerned
with soul, I'm afraid,
.....
and although we can cure all diseases with
pills of morality,
we cannot prescribe salvation freely
because of the taxes
that limit our humanitarian process
like iron axes. (σ. 21)²⁵*

Φυσικά η απορριπτική κριτική της Αμερικής ενδυναμώνει ψυχικά τους μετανάστες, ενώ η συχνή καταφυγή τους σε προκαταλήψεις, υπερβολές, και αφελείς χαρακτηρισμούς υψώνει μια πιο ασφαλή απόσταση μεταξύ αυτών και του τόπου υποδοχής τους. Επομένως, η έλλειψη ενός καθαρά προσδιορισμένου χώρου κοινωνικής και πολιτισμικής ένταξης, αλλά

---

²⁵ Φοβάμαι ότι η εκπαίδευση μας δεν ασχολείται ιδιαίτερα με την ψυχή

.....
και ενώ μπορούμε να θεραπεύσουμε όλες τις ασθένειες με χαπάκια ηθικής δεν μπορούμε να συνταγογραφήσουμε τη σωτηρία ελεύθερα εξαιτίας των φόρων που περιορίζουν την ανθρωπιστική μας πορεία σαν σιδερένια τσεκούρια.

και μιας στέρερης εθνικής και εθνοτικής υποδομής, οδηγεί τους ποιητές σε μια υβριδική, οριακή και υποκειμενική «τρίτη πατρίδα στη διασπορά» που αντιπροσωπεύει τη ρευστότητα και προσαρμοστικότητα της σύγχρονης διαπορικής εμπειρίας. Ζώντας φαντασιακά και λογοτεχνικά μέσα σ' αυτό το χώρο, οι ποιητές μπορούν να συντηρούν το μύθο της αυθεντικής εθνοτικής τους ταυτότητας αλλά και να αντιστέκονται στις κυρίαρχες τάσεις εξαμερικανισμού τους, ισορροπώντας ανάμεσα στην ιστορική πραγματικότητα και την ουτοπία ή στο γραμμικό χρόνο και τον ετεροχρονισμό.

Τέλος, οι Αμερικανοί ποιητές ελληνικής καταγωγής, όπως οι Cleopatra Mathis (1947)²⁶, Joy Manesiotis (1953)²⁷, Dean Kostos (1964)²⁸, Theresa Pappas (1953)²⁹, και άλλοι επιχειρούν να πλησιάσουν όσο το δυνατόν δημιουργικότερα τις πολιτισμικές τους ρίζες, αλλά οι γλωσσικές, κοινωνικές, εθνικές και άλλες διαφορές μεταξύ αυτών και των προγόνων τους ορθώνουν συνήθως ανυπέρβλητα εμπόδια. Η άποψή τους για την εθνοτική τους κουλτούρα, η οποία συνήθως βασίζεται σε άγραφες μαρτυρίες μελών του οικογενειακού τους περιβάλλοντος ή σε ημιτελείς γνώσεις σχετικά με την ελληνική ιστορία, παράδοση, θρησκεία και άλλες παραμέτρους της προγονικής τους κληρονομιάς, είναι πολλές φορές στατική ή σταθεροποιημένη σ' ένα μακρινό και αρκετά μυθοποιημένο παρελθόν. Ως αποτέλεσμα, οι ποιητές δεύτερης και τρίτης γενιάς αδυνατούν να διεκδικήσουν μια εθνοτικά «νόμιμη» θέση στο χώρο προέλευσής τους, ενώ καταφεύγουν σε εκφράσεις συμβολικού εθνισμού, όπου η παλαιότερη ή πιο σύγχρονη ελληνική κοινωνία και κουλτούρα αντιμετωπίζονται σαν κάτι το εξωτικό, απόμακρο ή εξαιρετικά δυσνόητο και μυστηριώδες στο οποίο δεν καταφέρνουν να διεισδύσουν και επομένως μπορεί να απορρίψουν τελείως. Εξάιρεση αποτελεί ο Nicholas Samaras (1954)³⁰, επειδή επινοεί και πρεσβεύει έναν οικουμενικό εθνισμό, δίχως όρια και διακρίσεις μεταξύ ανθρώπων, που στηρίζεται κυρίως στην πνευματική καθοδήγηση και τις παραδόσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Κατά συνέπεια, θα χαρακτήριζα τους Αμερικανούς ποιητές ελληνικής καταγωγής ως εθνοτικούς και όχι διαπορικούς, εφόσον η νοητή ενασχόλησή τους με την πατρίδα των γονιών ή των παππούδων τους στοχεύει στην ανακάλυψη και κατανόηση των πρακτικών και των παραδόσεων της ελληνικής κουλτούρας και την πιθανή αφομοίωσή τους στο αμερικανικό παρόν, παρά στη δόμηση μιας βαθύτερης και αδιάκοπης υλικής σχέσης, η οποία φυσικά είναι αδύνατη. Εξάλλου, η διασπορά θεματοποιείται μόνο ως αναβίωση ή ανάδειξη της οικογενειακής τους ιστορίας μέσα από την προφορική παράδοση και τις μνήμες των πρώτων μεταναστών και όχι ως προσωπική εμπειρία κοινωνικής περιθωριοποίησης σε μια ξένη χώρα ή διάσπασης των δεσμών με την πατρίδα τους, όπως αυτή που βίωσαν πολλοί από τους πρώτους Έλληνες μετανάστες στην Αμερική. Ακόμη και η χρήση της ελληνικής γλώσσας στην ποίησή τους, για παράδειγμα, δεν αποτελεί θέμα διαπραγματεύσεως, παρά εμπόδιο στην καλύτερη προσέγγιση των πολιτιστικών τους ριζών.

Συμπερασματικά, η διασπορά ως κοινωνικό και ιστορικό φαινόμενο, ως προσωπική εμπειρία και αντίληψη και ως ποικιλόμορφη πολιτισμική και εθνοτική έκφραση σε συλλογικό επίπεδο, συνδράμει δυναμικά στην άνθιση, διατήρηση και ανανέωση της ελληνοαμερι-

²⁶ Mathis, C. (1979) *Aerial View of Louisiana*, New York, Sheep Meadow.

– (1983) *The Bottom Land Poems*, New York, Sheep Meadow.

– (1989) *The Center for Cold Weather*, Riverdale-on-Hudson, NY, Sheep Meadow.

– (1995) *Guardian*, Riverdale-on-Hudson, NY, Sheep Meadow.

– (2001) *What to Tip the Boatman?* Riverdale-on-Hudson, NY, Sheep Meadow.

²⁷ Manesiotis, J. (2000) *They Sing to Her Bones*, Kalamazoo, MI, New Issues.

²⁸ Kostos, D. (1994) *Celestial Rust*, New York, Red Dust.

– (1999) *The Sentence That Ends with a Comma*, New York, Painted Leaf.

²⁹ Pappas, Th. (1986) *Flash Paper*, St. Paul, New Rivers.

³⁰ Samaras, N. (1992) *Hands of the Saddlemaker*, New Haven, Yale University Press.

– (1997) *Survivors of the Moving Earth*, Salzburg, University of Salzburg Press.

κανικής ποίησης όπως και της αμερικανικής ποίησης γενικότερα. Παρ' όλο που, όπως υποστηρίζει ο Stephen Steinberg, μπορεί σήμερα να υπάρχει το φαινόμενο της πολιτισμικής ατροφίας (cultural atrophy), επειδή τα σύμβολα της κουλτούρας έχουν χάσει την υποβλητική τους δύναμη και η εθνοτική κουλτούρα δεν μπορεί να ενσωματωθεί στις πιο χειροπιαστές συνθήκες της ζωής των ανθρώπων³¹, κάτι τέτοιο δεν ισχύει με την ελληνοαμερικανική κουλτούρα και την έκφρασή της μέσω της ποίησης. Ο δημιουργικός συνδυασμός διαφορετικών και συχνά αντικρουόμενων ιδεολογιών, παραδόσεων και κοινωνικοπολιτικών απόψεων των ελληνοαμερικανών ποιητών διαμορφώνει μια ξεχωριστή πολιτισμική κληρονομιά και ένα διεθνικό και πολύπλευρο μέλλον με αρκετά απρόβλεπτες αλλά ενδιαφέρουσες «διαδρομές» για τις Ελληνοαμερικανικές Σπουδές και τη σχέση τους με μια προκλητικά ποικιλόμορφη αμερικανική αλλά και ελληνική πραγματικότητα. Η διασπορά αποτελεί για τους ποιητές την έμπνευση και το κίνητρο για τη λυτρωτική επανατοποθέτηση του μετανάστη μέσα στο αναδομημένο ιστορικό και προσωπικό παρελθόν, την ευέλικτη, πολύπλευρη και λιγότερο επώδυνη πραγμάτευση του παρόντος αλλά και την ενθαρρυντική και γόνιμη ενόραση του μέλλοντος.

Βιβλιογραφία

- Anderson, A. (1998) *Cosmopolitanism, Universalism, and the Divided Legacies of Modernity*. In: Pheng, C. & Bruce, R. (ed.), *Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 265-89.
- Βαλάκος, Δ. (1912) *Τραγούδια της Ξενητείας*, New York, Divry.
- Bean-Coulentianos, M. (1993) *Too Shy to Surrender*, Philadelphia, Osage.
- Broumas, O. (1976) *Caritas. Eugene*, OR, Jackrabbit.
- . (1977) *Beginning with O*, New Haven, Yale University Press.
- . (1979) *Soie Sauvage*, Port Townsend, Copper Canyon.
- . (1983) *Pastoral Jazz*, Port Townsend, Copper Canyon.
- . (1989) *Perpetua*, Port Townsend, Copper Canyon.
- . (1999) *Rave: Poems 1975-1999*, Port Townsend, Copper Canyon.
- Cambanis-Panaretou, M. (1986) *The Traffic of the Heart*, Chapel Hill, Carolina Wren.
- Clifford, J. (1994) «Diasporas», *Cultural Anthropology* 9.3, 302-38.
- Cohen, R. (1997) *Global Diasporas: An Introduction*, Seattle, University of Washington Press.
- Crist, R. (1994) Image, Feeling, and the Idea in the Poetry of Olga Broumas. In: Patsalidis, S. (ed.), *Hellenism and the U.S.: Constructions and Deconstructions*, American Studies in Greece Ser. 1, Aristotle University of Thessaloniki, 169-74.
- Δανιήλ, Γ. «Οι Σύγχρονοι Έλληνες Ποιητές της Διασποράς (Βόρεια Αμερική): Μια Θεματική Προσέγγιση.», *Το Δέντρο* 19-20 (1986), 70-74 και 21-22 (1986), 74-79.
- Δεκαβάλλες, Αντ. (1949) *Νιμουλέ-Γοντοκόρο*, Αθήνα.
- . (1950) *Ακίς*, Αθήνα, Λογοτεχνική Γωνιά.
- . (1970) *Ωκεανίδες*. Αθήνα: Ίκαρος.
- . (1980) *Αρμοί, Καράβια, Λύτρα*. 1976, Αθήνα, Εκδόσεις των Φίλων.
- . (trans. K. Friar) (1984) *Ransoms to Time: Selected Poems*, London, Associated University

---

³¹ Steinberg, St. (1989) *The Ethnic Myth*. 1981, Boston, Beacon, 61.

- Presses.
- . (1992) *Θ. Σ. Έλιοτ: Τέσσερα Κουαρτέτα*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2η εκ.
- . (1992) *Αν Μας Πληγώσει ο Ηλιος*, Αθήνα, Διάπτων.
- Fourtouni, E. (1979) *Monovassia 1976*, New Haven, Thelphini.
- . (1983) *Watch the Flame*, New Haven, Thelphini.
- . «The Return.» Rio. 11 Feb. 1999 <<http://engl.uic.edu/rio/fourtouni.html>>.
- Kalogeras, Y. (1986) «Disintegration and Integration: The Greek-American Ethos in Harry Mark Petrakis' Fiction.» *MELUS* 13.3-4, 27-36.
- . (1989) *A Child of the Orient as American Storyteller: Demetra Vaka-Brown*, Working Papers of the English Department, Aristotle University of Thessaloniki, 187-93.
- . (1990) «Suspended Souls, Ensnaring Discourses: Theano Papazoglou-Margaris. Immigration Stories.», *Journal of Modern Greek Studies* 8.1, 85-96.
- . (1993) «Eleni: Hellenizing the Subject, Westernizing the Discourse.» *MELUS* 18.2, 77-89.
- . (1995) «Ethnographia and Nationalistic Anxieties: The Short Stories of Konstantinos Kazantzzes.», *Journal of the Hellenic Diaspora* 21.2, 85-114.
- Karanikas, A. (1981) *Hellenes and Hellions: Modern Greek Characters in American Fiction, Urbana*, University of Illinois Press.
- Kostos, D. (1994) *Celestial Rust*, New York, Red Dust.
- . (1999) *The Sentence That Ends with a Comma*, New York, Painted Leaf.
- Κουτουμάνος, Γ. (1938) *Ποιήματα: Φως στα Σκοτάδια*, New York, Λαϊκόν Βιβλιοπωλείον.
- . (1952) *Νανουρίσματα*, Saugatuck, Cosmos.
- . (1953) *Ψυχόβγαλτα*, Saugatuck, Cosmos.
- Manesiotis, J. (2000) *They Sing to Her Bones*, Kalamazoo, MI, New Issues.
- Masry-Κωτσοβόλου, Γ. (1988) (μετ. Τ. Σπανού-Καφετζάκη,) *Εσωτερικές Διαρρυθμίσεις*, Αθήνα, Νεφέλη.
- Mathis, C. (1979) *Aerial View of Louisiana*, New York, Sheep Meadow.
- . (1983) *The Bottom Land Poems*, New York, Sheep Meadow.
- . (1989) *The Center for Cold Weather*, Riverdale-on-Hudson, New York, Sheep Meadow.
- . (1995) *Guardian*, Riverdale-on-Hudson, New York, Sheep Meadow.
- . (2001) *What to Tip the Boatman?* Riverdale-on-Hudson, New York, Sheep Meadow.
- Michalaros, D. A. (1927) *The Legend of America & Other Poems*, Chicago, American Hellenic.
- . (1930) *Sonnets of an Immigrant*, Chicago, American Hellenic.
- . (1937) *Protagoras: A Poem of Man*, Chicago, Syndicate.
- . (1958) *The Minoan: A World Epic . . . . From Ancient Crete to Prehistoric America*, Chicago, Athene.
- Myrsiades, K. (1993) *Others Must Dance for the Lord Dionysus Now: A Poetic Memoir*, New York, Pella.
- Pagoulatou, R. (1979) (trans. A. Athanassakis) *Πυρρίχιος*, New York, Pella.
- . (1982) (trans. A. N. Athanassakis) *Μεταμοσχεύσεις*, New York, Pella.
- . (1985) (trans. K. Loverdos-Streichler) *Μητρότητα*, New York, Pella.
- . (1988) *Οι Άγγελοι*, New York, Pella.

- . (1995) (trans. G. Pilitsis) *Τα Νηπενθή*, New York, Pella.
- Pappas, Th. (1986) *Flash Paper*, St. Paul, New Rivers.
- Phoutrides, A. E. (1917) *Lights at Dawn*, Boston, Stratford.
- Raizis, M.-B. (1982) *Suspended Souls: The Immigrant Experience in Greek American Literature*, *Greek Letters* 1, 292-323.
- Safran, W. (1991) «Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return.» *Diaspora* 1.1, 83-99.
- Said, E. (1984) «Reflections on Exile.», *Granta* 13, 159-72. Rpt. In: Ferguson, R. et al. (1990) (ed.) *Out There: Marginalization and Contemporary Cultures*, New York, The New Museum of Contemporary Art and MIT Press, 357-66.
- Samaras, N. (1992) *Hands of the Saddlemaker*, New Haven, Yale University Press.
- . (1997) *Survivors of the Moving Earth*, Salzburg, University of Salzburg Press.
- Schiller, N.-G. et al. (1992) Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. In: Schiller, N.-G. et al. (ed.) *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*, New York, New York Academy of Sciences, 1-24.
- Stefanidou, A. (2001) *Ethnic and Diaspora Poets of Greek America*, Diss, Aristotle University of Thessaloniki.
- . (2002) «A Cosmopolitan Exile's Nostos: Modernity, Memory, and Myth in Andonis Decavalles's Poetry.», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 28.2, 7-55.
- . (2004) «Cultural Roots and Relocations in Greek American Poetry.» *Journal of Modern Hellenism*, (υπό δημοσίευση).
- Steinberg, St. (1989) *The Ethnic Myth. 1981*, Boston, Beacon, 61.
- Tölölyan, K. (1996) «Rethinking *Diaspora(s)*: Stateless Power in the Transnational Moment.» *Diaspora* 5.1, 3-36.

Ελληνοαυστραλιανή λογοτεχνία: Γενική προσέγγιση με ειδικότερες αναφορές

Η δύση ήταν όμορφη. Μέσα στη δύση είχε την πλάτη της στον προορισμό της και περπατούσε μπροστά ενώ ήταν γυρισμένη πίσω. (Ε. Βασιλείου, Κλέλια)

Μιχάλης Τσιανίκας

Av. Καθηγητής, Flinders University – Australia

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στην παρούσα εισήγηση θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε το πλαίσιο της ελληνοαυστραλιανής λογοτεχνίας¹. Πρόκειται για αρκετά εκτεταμένη παραγωγή, η οποία καλύπτει εργασίες πάνω από έναν αιώνα και οι οποίες πληθαίνουν με το πέρασμα του χρόνου και μετατοπίζονται γλωσσικά από την ελληνική προς την αγγλική. Η εργασία αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο ενός διδακτικού ανθολογίου, η οποία γίνεται με ευθύνη του Εργαστηρίου Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Μελετών του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ωστόσο, στην παρούσα εργασία, κρίναμε σκόπιμο να ανοίξουμε περισσότερο το οπτικό πεδίο, ώστε ο μελλοντικός αναγνώστης να σχηματίσει μια πληρέστερη άποψη για το φαινόμενο που εξετάζουμε εδώ. Ειδικότερες «διδακτικές» επιλογές λογοτεχνικών έργων - ή αποσπασμάτων έργων -, ο αναγνώστης θα μπορέσει να βρει στο Ανθολόγιο που θα κυκλοφορήσει σύντομα.

Πάντως η επιλογή κειμένων για παρόμοιο Ανθολόγιο που απευθύνεται σε παιδιά της ελληνικής διασποράς περιορίζεται, δυστυχώς, από πολλούς παράγοντες οι οποίοι θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής:

- Το γλωσσικό επίπεδο πρέπει να είναι απαιτητικό, αλλά να μην αποκαρδιώνει τους μαθητές. Έτσι, αυτομάτως, αποκλείονται έργα πολύ σημαντικά, επειδή δεν ανταποκρίνονται στις διδακτικές ανάγκες αυτών των παιδιών.
- Πολύ καλά κείμενα, γραμμένα στην αγγλική, παραμένουν αμετάφραστα στην ελληνική και επομένως αποκλείονται από το Ανθολόγιο.
- Τις περισσότερες φορές η λογοτεχνική παραγωγή της πρώτης μεταναστευτικής γενιάς

¹ Ο όρος «ελληνοαυστραλιανή λογοτεχνία» είναι προβληματικός και σηκώνει μεγάλες συζητήσεις. Δες, π.χ., Καναράκης, Γ. (2003) *Όψεις της λογοτεχνίας των Ελλήνων της Αυστραλίας και Νέας Ζηλανδίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Γρηγόρη, 48: Αλλά, τελικά, δεν υπάρχει λογοτεχνικός όρος που να μην είναι προβληματικός και αμφισβητήσιμος, αφού η ίδια η φύση του σχετικού λόγου υπονομεύει και αυτοϋπονομεύεται συνεχώς. Το ίδιο ισχύει και για την περιοδολόγηση και γενεαλόγηση της λογοτεχνικής παραγωγής. Εμείς υιοθετούμε εδώ τον όρο «ελληνοαυστραλιανή λογοτεχνία» για λόγους οικονομίας και για να συνεννοηθούμε. Πάντως το «ελληνοαυστραλιανό», όπως και το «αυστραλοελληνικό» μίγμα υπάρχει και μάλιστα πιο ισχυρό εκεί που δεν γίνεται καταληπτό με την πρώτη ματιά. Και, επιτέλους, δεν είναι κακό το ελληνοαυστραλιανό «πάντρεμα». Αν η πνευματική συνουσία είναι γόνιμη στη μονογαμική σχέση, η ίδια η τέχνη έχει ξελαργγιστεί να επαναλαμβάνει ότι γίνεται πολύ πιο έντονη σε «πολυγαμικές» αμοιβαιότητες.

είναι φορτωμένη από το άγχος του ξενιτεμού και τον «πόνο» της νοσταλγίας, κάτι που σε μεγάλες ποσότητες δεν ενδείκνυται για τα παιδιά που ζουν και μεγαλώνουν στη νέα, «δική» τους, πατρίδα.

- Παιδαγωγικές ιδιαιτερότητες: διαπιστώνεται εύκολα από τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Αυστραλίας ότι η ευαισθητοποίηση των μαθητών σε λογοτεχνικά κείμενα δεν είναι η ίδια με την αντίστοιχη της Ευρώπης και οι μαθητές δεν είναι ανάλογα «γυμνασμένοι» να κατανοούν τη μεταφορική και ειρωνική χρήση του έντεχνου λόγου. Τούτο αποκλείει κείμενα τα οποία δεν είναι «λειτουργικά» για τα σχετικά παιδιά.
- Κάποια κατάλληλα κείμενα, παλιότερα και νεότερα, απαιτείται να αναπροσαρμοστούν στις διδακτικές ανάγκες των μαθητών και για το λόγο αυτό αναδιαρθρώθηκαν κατάλληλα.
- Τα σχετικά κείμενα καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων, όπως, π.χ.:
  - Νοσταλγία για το γεννέθλιο τόπο, με αναπαραγωγή κάποιων ισχυρών «μύθων»: αυτό μπορεί να αναφέρεται στην ιδιαίτερη πατρίδα, την ιστορία, τους γονείς και συγγενείς, τη γλώσσα, το ταξίδι κ.τ.λ.
  - Κριτική απόρριψη και αμφισβήτηση παραδεδωμένων αντιλήψεων, όπως π.χ., όταν ο Οδυσσεύς δεν φτάνει ποτέ στην Ιθάκη του, ή δεν «αναγνωρίζεται», μετά το ταξίδι επιστροφής ο γενέθλιος τόπος.
  - Στάση απέναντι στη νέα πατρίδα, την Αυστραλία στην περίπτωσή μας, η οποία μπορεί να είναι απορριπτική, αποθεωτική ή αποδεκτή υπό όρους.
  - Δημιουργική εκμετάλλευση της ελληνικής παράδοσης και της μετοίκησης με λεπτό και σοφιστικό τρόπο, κάτι που τις περισσότερες φορές είναι δύσκολο να λειτουργήσει στο διδακτικό επίπεδο.
  - Ταυτότητα: πολύ σημαντική διάσταση των σχετικών κειμένων, αφού τίθεται το πιο απαιτητικό πρόβλημα του πού ανήκει και πώς αισθάνεται κανείς· τούτο αποκτά μεγαλύτερη σπουδαιότητα για τα άτομα δεύτερης και τρίτης γενιάς.
  - Διαπολιτισμικότητα: εξίσου σημαντικό θέμα με το προηγούμενο, αφού εμπεδώνεται καθημερινά και εξακολουθητικά απ' όλα τα άτομα, ειδικότερα στην Αυστραλία - ασχέτως γενιάς.

Είναι απαραίτητο εδώ να ξεκαθαρίσουμε και κάτι άλλο ακόμη: από συζητήσεις προκύπτει συνεχώς το δίλημμα: τι θεωρείται «λογοτεχνικό» και τι αποκλείεται. Η σχετική συζήτηση μπορεί να αποδειχθεί ατελείωτη. Ο Σεφέρης, πάντως, το έθεσε αμεσότητας, στο κείμενό του για τον *Ερωτόκριτο*: «Η ιδέα μου είναι ότι δεν υπάρχει τρόπος για να αποδείξει κανείς ότι ένα ποίημα είναι καλό» (Σεφέρης, 1999, σ. 283). Στην περίπτωση μας θα πρέπει να περιοριστούμε στην υπόθεση εργασίας που δέχεται ως «λογοτεχνικό» ό,τι το ίδιο το «συγγραφικό» υποκείμενο θέλει να προβάλλει ως τέτοιο. Βεβαίως, η ποιότητα μπορεί να διαφέρει και η «καλλιτεχνική» αξία να διαβαθμίζεται ανάλογα με τις εποχές, τα γούστα, το κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδο κ.τ.λ. Στις προτάσεις που κάναμε για το Ανθολόγιο προσπαθήσαμε, όσο μπορούσαμε, να κρατήσουμε κάποιο «καλό» μέσο όρο.

Κάποτε βέβαια, επειδή μερικά κείμενα μεταφέρουν κάποιο διδακτικό μήνυμα - σημαντικό κατά την άποψή μας - η «ποιότητα» αποτέλεσε δεύτερο παράγοντα επιλογής. Για τους ίδιους λόγους αποφασίσαμε στην επιλογή των κειμένων να συμπεριλάβουμε ανέκδοτα κείμενα ή και κείμενα με έντονο βιωματικό χαρακτήρα: τα σχετικά κείμενα αποκαλέσαμε «βιοαφηγήσεις». Τέτοιο είναι, π.χ., το ζωντανότατο, αλλά ανορθόγραφο κείμενο της Όλγας Άλφα (στο οποίο θα αναφερθούμε πιο κάτω), αλλά και κάποια κείμενα που συλλέξαμε από προσωπικές συνεντεύξεις που κάναμε με «άνωνμα» άτομα. Τα τελευταία (προσωπικές συνεντεύξεις) τα θεωρούμε έξοχα διδακτικά εργαλεία, αφού μεταφέρουν το «απελέκητο» ύφος του προφορικού λόγου (κάποτε θυμίζουν Μακρυγιάννη), αλλά και την άμεση εμπειρία και «αφέλεια» μιας «ατόφιας» ζωής που δεν μπορεί κανείς λογοτέχνης να αποδώσει, όσο και αν τη μιμηθεί.

Οι παραπάνω προβληματισμοί δεν αφορούν μόνο στους ειδικούς. Οι ίδιοι οι παραγωγοί

του έντεχνου λόγου, πολλές φορές, «απαντούν» στους συναδέλφους τους, συχνά με ειρωνεία και αρκετό σαρκασμό· το γνωρίζουμε: από την αμφισβήτηση αρχίζει η δουλειά του απαιτητικού τεχνίτη. Τέτοια δεν απουσιάζουν φυσικά και από τη λογοτεχνική παραγωγή των Αντιπόδων. Για να το κάνουμε πιο σαφές αυτό, θα αναφέρουμε εδώ το ποίημα του Δημήτρη Τσαλουμά - ποιητή μεγάλων πράγματι αξιώσεων -, «Πρόσκληση»: Το ξέρω, είδα την πρόσκληση, αλλά στη λέσχη τους / εγώ δεν ξαναπατώ, Δεν είναι παραξενιά, / μην επιμένεις. Την ίδια Μούσα προσκυνάμε, / καλά - συνάδελφοι κτλ, δεν τα' αρνούμαι. / Μα πώς να ξεχάσω την πρώτη μου βίζιτα [...] (Τσαλουμάς, 1995, σ. 144). Το ίδιο μήνυμα το επαναλαμβάνει αρκετά πιο επιθετικά στο ποίημα «Συμβουλή» (Τσαλουμάς, 1995, σ. 111):

*Τώρα που μεγαλώνει η τρίχα σου και σε βαστάνε,
καθώς μαθαίνω, οι φαγούρες, και γράφεις
ποιήματα, σε παρακαλώ να μη μου τα στείλεις.
Ξέρω την ανάγκη σου, αλλά πάρε τη συμβουλή μου
και βρες κανένα τρόπο πιο πραχτικό.
Η Μούσα, δασκαλεμένη και δύστροπη, θέλει
αντρίκιο κουμάντο. Τι πάτε και μπερδεύεστε
εσείς, και θολώνετε τα νερά της Κασταλίας:
Κάθε φορά που πάω να πιω
δεν ξέρω πού να κοιτάξω. Τα βράχια
ολόγυρα πιασμένα από σπανούς, αμούστακους,
επιδειξίες, κι άλλους, με ξυρισμένους πισινούς.*

1. Οι Έλληνες στους Αντίποδες

Η πρώτη παρουσία των Ελλήνων στην Αυστραλία αρχίζει, όπως κάθε «μυθικό» ξεκίνημα, το 1832, με την εκτόπιση επτά Ελλήνων ναυτικών στην Αυστραλία, από τους Άγγλους, για λόγους πειρατείας. Η ελληνική πλευρά θέλει αυτούς τους ναυτικούς επαναστάτες, γιατί - υποστηρίζουν - η «πειρατεία» τους είχε σχέση με την ελληνική επανάσταση. Οι επτά εκτοπίστηκαν στο Σύνδεύ και μερικών ακόμη οι «επιγραμματικές» ταφόπλακες μαρτυρούν για την παρουσία τους στο μακρινό Νότο.

Το αναφέρουμε αυτό, όχι γιατί οι «αγράμματοι» αυτοί ναυτικοί συνέταξαν κανένα μεγάλο έργο, αλλά για να δώσουμε λίγο από το πνεύμα αυτού του νέου κεφαλαίου που ανοίγεται για τον ελληνισμό που αρχίζει «επικά», «ρομαντικά» και με πολύ καημό για τον τόπο καταγωγής, τον οποίο στερήθηκαν οι φτωχοί εκείνοι νέοι νησιώτες. Εδώ, για να δηλώσουμε εναργέστερα τι εννοούμε, - και να μεταφέρουμε κάτι από την αισθητική ευαισθησία -, ταιριάζει το επιτύμβιο επίγραμμα του Καβάφη «Σαμίου επιτάφιον». Στο σχετικό ποίημα κάποιος Σάμιος, μετά από κακουχίες πολλές στη μακρινή Ινδία, που είχε πουληθεί ως σκλάβος, δηλώνει ότι πεθαίνει επιτέλους ευχαριστημένος, αφού:

[...] Όθεν νυν ουδέν φρικτόν

*πάσχω, κ' εις άδην πορεύομαι πενθών.
Εκεί θα είμαι μετά των συμπολιτών.
Και του λοιπού θα ομιλώ ελληνιστί (Καβάφης, 1994, σ. 225)*

Το ίδιο επι-γραμμικό πνεύμα, νοσταλγίας για την πατρίδα συνοδεύει και τους Έλληνες της διασποράς, της πρώτης και - αρκετές φορές -, της δεύτερης και τρίτης γενιάς.

Συνοπτικά:

- Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα ο αριθμός των Ελλήνων στην Αυστραλία είναι πολύ περιορισμένος και το ίδιο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε μέχρι τα μισά του ίδιου αιώνα.

Πάντως η πλειοψηφία αυτών των μεταναστών είναι κυρίως από τα νησιά, όπως Καστελόριζο, Κύθηρα, Ιθάκη, κ.τ.λ. Η Μικρασιατική Καταστροφή (1922) θα έχει ως αποτέλεσμα αρκετοί Έλληνες να βρεθούν στη μακρινή Αυστραλία. Τούτο ακόμη μέχρι σήμερα απηχεί τα τραγικά εκείνα γεγονότα. Να αναφέρουμε εδώ ως παράδειγμα δύο ονόματα συγγραφέων, γόνους Μικρασιατών, που βάσισαν έργα τους στη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο ένας είναι Ελληνοαυστραλός Tony Maniaty· το βιβλίο του *Smyrna*, κυκλοφόρησε το 1989. Ο άλλος, Ελληνοαμερικανός, Jeffrey Eugenides· πρόσφατα (2002) κυκλοφόρησε στην Αμερική το βιβλίο του *Middlesex*, το οποίο τιμήθηκε με τη διάκριση Pulitzer.

- Το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα τοποθετείται στις δεκαετίες του 1950, 1960 και εν μέρει 1970, όταν χιλιάδες Έλληνες, αποφάσισαν να επιλέξουν ως δεύτερη πατρίδα τους την Αυστραλία. Είναι η μεγάλη και σχεδόν «επική» περίοδος μετανάστευσης, η οποία ακόμη μέχρι σήμερα διαμορφώνει το ψυχολογικό και πολιτιστικό κλίμα του ελληνισμού των Αντιπόδων. Μέσα από αυτή τη γενιά, πολλοί, συναισθηματικά φορτισμένοι, «γράφουν» για να εκφράσουν τα αισθήματά τους. Θα αναφερθούμε σε κάποιους από αυτούς, παραδειγματικά.
- Το 1974-75 θεωρείται μεγάλος σταθμός για την πολιτική και πολιτιστική ζωή της Αυστραλίας. Αποφασίζεται να καταργηθεί ο ρατσιστικός χαρακτήρας του Συντάγματος της χώρας που από το 1901, επίσημα, διατύπωνε ότι η Αυστραλία είναι «χώρα λευκή». Αυτή η διακήρυξη, ως το 1975, απέκλειε όλες τις φυλές που δεν ανταποκρίνονταν στο αγγλοσαξωνικό «τύπο» και φυσικά μεγάλο αριθμό ατόμων της νοτίου Μεσογείου, με «σκούρο» δέρμα. Το τραγελαφικό είναι ότι αρκετές φορές δυο άτομα από την ίδια οικογένεια μπορούσαν να έχουν διαφορετική τύχη, λόγω των διαφορετικών αποχρώσεων του δέρματός τους. Η κατάλυση του ρατσιστικού Συντάγματος της «λευκής Αυστραλίας» είχε ως αποτέλεσμα να διπλασιαστεί ο πληθυσμός της Αυστραλίας (γύρω στα 18 εκατομμύρια τώρα). Πάντως, ακόμη σήμερα, γίνονται μεγάλες συζητήσεις για το πληθυσμιακό πρόβλημα της Αυστραλίας. Υπάρχουν εκείνοι που πιστεύουν ότι η Αυστραλία χρειάζεται πολύ μεγαλύτερο πληθυσμό και αυτοί που απορρίπτουν την ιδέα, ως οικολογικά ασύμφορη – λόγω του γεοφυσικά «εύθραυστου» χαρακτήρα της χώρας.
- Το πρώτο βιβλίο από Έλληνα συγγραφέα κυκλοφόρησε στη Μελβούρνη το 1916 και για αρκετά χρόνια οι σχετικοί εκδοτικοί ρυθμοί ήταν πάρα πολύ χαμηλοί. Μεγαλύτερη εκδοτική παραγωγή θα παρατηρηθεί με την προσέλευση στην Αυστραλία μεγάλων μεταναστευτικών μαζών· και αυτό είναι απόλυτα κατανοητό (δες υποσ. 5). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθούμε και στον ελληνικό Τύπο της Αυστραλίας, ο οποίος αναμφισβήτητα έχει παίξει μεγάλο ρόλο στη δημοσιοποίηση της πνευματικής παρουσίας των Ελλήνων στους Αντίποδες. Να πούμε εδώ μόνον ότι η πρώτη ελληνόφωνη εφημερίδα στην Αυστραλία κυκλοφόρησε το 1913 (το όνομα αυτής *Αυστραλία*, Καναράκης, 2003, σ. 27 και 195-205). Πέραν όλων των άλλων, οι εφημερίδες σε πολλές περιπτώσεις, φιλοξένησαν έργα Ελλήνων μεταναστών και κάλυψαν αντίστοιχα πολιτιστικά γεγονότα, όπως φιλολογικές εκδηλώσεις, θεατρικές παραστάσεις, κ.τ.λ. Και σήμερα ακόμη ξεφυλλίζοντας τον ελληνόφωνο Τύπο της Αυστραλίας μπορεί κάποιος να σημειώσει πολλά γεγονότα που σχετίζονται με την πολιτιστική παρουσία των Ελλήνων στην Αυστραλία.

2. Οι απαρχές και η Ανθολογία Καναράκη

Όπως ήδη δηλώσαμε, οι Έλληνες μετανάστες που ξέρουν κάποια γράμματα προσπαθούν να εκφράσουν τα της ξενιτιάς. Πολλά από αυτά τα προδρομικά κείμενα έχουν χαθεί φυσικά. Μεγάλο, όμως, αριθμό κατάφερε να διασώσει ο Γ. Καναράκης στην ιστορική του Ανθολογία (687 σελίδες) *Η Λογοτεχνική Παρουσία των Ελλήνων στην Αυστραλία* (Καναράκης, 1985), η οποία κυκλοφόρησε ελληνικά και λίγο αργότερα αγγλικά. Κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε διεξοδικότερα στο σημαντικό αυτό βιβλίο που καλύπτει τη μεγάλη χρονική περίοδο από το 1900 μέχρι το 1983. Εκεί μέσα παρελαύνουν 87 ονόματα Ελλήνων που ασχολήθηκαν με το γράψιμο· πολλοί από αυτούς εξακολουθούν να γράφουν ακόμη σήμε-

ρα. Από τον παραπάνω πίνακα, η μεγάλη πλειοψηφία των λογοτεχνών εκφράζεται στην ελληνική, εκτός από 16 δημιουργούς (παρατίθενται ομαδικά στο τέλος του βιβλίου του Καναράκη), οι οποίοι εκφράζονται στα αγγλικά.

Το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερις μεγάλες περιόδους: «Τα πρώιμα χρόνια 1900-1921», «Νέες εξελίξεις 1922-1939», «Αντίλαλοι πολέμου 1940-1951», «Νέοι ορίζοντες 1952-1983». Από το πλούσιο αυτό υλικό προσπαθήσαμε να επιλέξουμε κάποια κομμάτια για το Ανθολόγιο που ετοιμάζεται στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης. Τα κριτήρια επιλογής μας ήταν αυτά που παραθέσαμε στην αρχή αυτής της εργασίας. Ειδικότερα για τα πεζά αναγκαστήκαμε μερικές φορές να παρέμβουμε για να γίνουν πιο λειτουργικά στη διδασκαλία.

Η σκέψη του Γ. Καναράκη ήταν πρωτοπόρα και απαραίτητη, γιατί, ασχέτως, ποιότητας του υλικού ως όλο, διέσωσε ελληνικές «φωνές» που θα καταποντίζονταν για πάντα στο παρελθόν. Ο χαρακτήρας των «φωνών» αυτών έχει αναγκαστικά κάτι από την «προφορική» ζωντάνια και έτσι πρέπει να το προσλαμβάνει ο αναγνώστης, αποφεύγοντας στείρες συγκρίσεις με την αντίστοιχη ποιητική παραγωγή της ίδιας εποχής στην Ελλάδα. Φυσικά δεν λείπουν και κάποια κείμενα «υψηλότερων» αισθητικών απαιτήσεων.

Αναλυτικότερα για τις τέσσερις περιόδους: στην πρώτη περίοδο (1900-1921) ο Γ. Καναράκης ανθολογεί τέσσερις συγγραφείς, εκ των οποίων οι τρεις κατάγονται από την Ιθάκη (κάτι που ανταποκρίνεται στο μεταναστευτικό ρεύμα της εποχής): για τη δεύτερη περίοδο (1922-1939) ανθολογεί δώδεκα ονόματα: ξεχωρίζουν εκείνα των Κυθίων και Μικρασιατών, από τα μέρη αυτά κατάγονταν τότε πολλοί μετανάστες.

Από τα σχετικά ονόματα εύκολα μπορεί κανείς να ξεχωρίσει εκείνο του Αλέκου Δούκα (Μοσχονήσια 1900 – Μεμβούρνη 1962, αδελφό του Στρατή Δούκα: φτάνει στην Αυστραλία το 1927: ζωή πολυτάραχη και ανήσυχη, συμμετέχει ενεργά στη μικρασιατική εκστρατεία και πληγώνεται δυο φορές, τη δεύτερη θανάσιμα. Τις τραγικές αυτές εμπειρίες αφηγείται στο βιβλίο του *Στην Πάλη – στα Νειάτα*. Το πιο ολοκληρωμένο έργο του Δούκα είναι αυτό που εξέδωσε το 1963 στη Μεμβούρνη με τίτλο *Κάτω από Ξένους Ουρανοί*. Στο βιβλίο αυτό (αυτοβιογραφικό) αφηγείται τον αγώνα του «Στράτη» να ριζώσει στην Αυστραλία. Το πνεύμα της συναδελφικότητας και οικουμενικότητας διατρέχει αυτό το έργο, κάτι που από νωρίς είχε ενστερνισθεί ο Δούκας, και μέσα από τις πολιτικές του πεποιθήσεις:

Το μάζωμα των φρούτων άρχισε. Ο Φρεντ, ο Στρατής και ο Ρόναλντ, πιάσανε δουλειά σε μία Εβραϊκή φάρμα. Ο φαρμαδόρος ήταν καλός άνδρας και φερότανε καλά στους εργάτες του. [...] Με τους καναβατσιένιους σάκκους κρεμασμένους στα στήθια τους, ανεβαίνανε πάνω στις τρίποδες σκάλες και μάζωναν τα φρούτα: ροδάκινα, βερούκοκα κι αργότερα αχλάδια. Βαρειά δουλειά που τσάκιζε τη ραχοκοκκαλιά, μα, καλή πληρωμή. [...] Είταν βράδυ κι' οι τρεις σύντροφοι καθώτανε έξω από τις σκηνές τους και μαγείρευαν το βραδινό τους φαγητό: Τρεις πυροστιές με δυο τούβλα η καθεμιά, δυο τεντζερεδάκια κι' ένα τηγάνι και τα τρία κατάμαυρα από τον καπνό. Ο Στρατής έστρωνε το τραπέζι, ο Ρόναλντ κυτούσε το φαγί και ο Φρεντ, πήγε ν' αρμέγει τη γελάδα του μπόση. Σε λίγο κάθισαν κι' οι τρεις μπροστά στο τραπέζι, που τώκαναν από αδειανά κασόνια φρούτων κι' άρχισαν να τρώνε. Η Μύριαμ, ένα χαριτωμένο κοριτσάκι εννήα χρονών, ήρτε κοντά τους, κρατώντας ένα πιάτο γεμάτο. Ήταν εβραϊκό γλύκισμα σαν γαλακτομπούρεκο (Καναράκης 1985, σ. 148).

Στην τρίτη περίοδο ο Γ. Καναράκης συμπεριλαμβάνει επτά ονόματα. Από αυτά, χωρίς άλλο, ξεχωρίζει εκείνο του Στάθη Ραυτόπουλου (1921-2003). Πολυμήχανος και πολυάσχολος, έμαθε καλά γράμματα και ασχολήθηκε πολύ με την τυπογραφία και για δεκαετίες παίζει καταλυτικό ρόλο στα πολιτιστικά δρώμενα του ελληνισμού της Μεμβούρνης. Ο Γ. Καναράκης ανθολογεί τέσσερα ποιήματά του. Εμείς θα αναφέρουμε εδώ την ποιητική του συλλογή *Καράβια, Λιμάνια και Θάλασσες* που κυκλοφόρησε το 1996 (έντεκα χρόνια μετά την Ανθολο-

γία του Καναράκη). Γίνεται αμέσως φανερό ότι ο Ραυτόπουλος έχει επηρεαστεί από τον Καβαδία που είχε γνωρίσει προσωπικά. Τούτο διαφαίνεται στο ύφος, στα θέματα, στο ρυθμό:

[...]

*Σε πλοία εμείς περάσαμε ζωή παραμυθένια
μέσα σε γλέντια και χαρές χωρίς φροντίδα κι έγνοια.
«Ρώμολο», και «Οράιον» «Στρουθνάβερ», «Κυρήνεια»,
«Σταθήντεν» και «Ορούση». «Πατρίς» και άλλα πλοία.*

*Ταξιδευτής μες στ' όνειρο, στον κόσμο ναυαγός,
με τυραννάει τις νυχτιές ο κάθε στοχασμός
και σκέφτομαι πολλές φορές στην κάμαρη την άδεια
πού νά 'ναι, πού χαθήκανε τόσα λαμπρά καράβια; (Ραυτόπουλος, 1996, σ. 52).*

Στην τέταρτη περίοδο (1952-1983) ο Γ. Καναράκης ανθολογεί 48 ονόματα. Είναι και η περίοδος του μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος και οπωσδήποτε περισσότερων και καλύτερων λογοτεχνικών επιδόσεων. Τα ονόματα που θα ξεχωρίζαμε από την περίοδο αυτή είναι της Βάσως Καλαμάρα, του Νίκου Νινολάκη, της Ντίνας Αμανατίδου, του Θόδωρου Πατρικαρέα, του Ευθυμίου Κοντού, του Γιάννη Βασιλακάκου, της Γιώτας Κριλή-Κέβανς και του Νίκου Νομικού.

Από αυτούς ενδεικτικά, η Β. Καλαμάρα γράφει ποίηση, θέατρο και πρόζα. Ενδιαφέροισα περίπτωση αλλά δύσκολο να ανθολογηθεί εξ αιτίας της «δύσκολης» γλώσσας της για τα παιδιά της Αυστραλίας. Αρκετές φορές η νοσταλγία για τον γενέθλιο τόπο της ξεχουλιάζει: άλλες φορές μας μεταδίδει κάτι από την ευαισθησία της Αυστραλίας, καθώς το ακούμε στο «Κορόμπερυ», χορό των ιθαγενών. Ο τόνος της φωνής παλαμικός:

*Κι εμείς
εκεί,
πιο θλιβεροί κι απ' την κατάντια σου
ακούγαμε
κάθε φωνή απελπισμένη.
Των θεών σου
που πέθαιναν μαζί με σένα μέσα σου.
Περνώντας σαν βροντή το ξύλινο γιγάντιο
μακρύ βούκινο
ντιζεριντού,
ήτανε τρόμος κάθε τους ήχος
ήτανε κραυγή
Ανθρώπινη.
Χανόταν ο λαός σου (Καναράκης, 1985, σ. 237).*

Ο Νίκος Νινολάκης γράφει κυρίως ποίηση. Κρατούμε το ωραίο «Επιστροφή στην Τροία», οδυσσειακό, όπως τα περισσότερα του Νινολάκη:

*Ωραίο που ήταν το ταξίδι
του γυρισμού εις την Ιθάκη
όμως δεν κάπνιζε το τζάκι
στην άγια ώρα του φτασμού
και είδαν τα φτωχά του μάτια
χτισμένα τα παλιά παλάτια
πάνω στην άμμο του γιαλού.*

[...]

*Ωραίο που ήταν το ταξίδι
του γυρισμού εις την Ιθάκη
όμορφο σαν παραμυθάκι
στοχάζεται ο νοσταλγός·
Μα ξάφνου μες στα σωθικά του
η Τροία ορθώνεται μπροστά του
κι αρχίζει πάλι ο μισεμός* (Νινολάκης 1986, σ. 56).

Το 1963 τυπώθηκε το πεζό του *Ο Αβασίλευτος Ήλιος*, όπου, φανερά επηρεασμένος από τον Καζαντζάκη, αφηγείται τις περιπέτειες του ήρωά του στη μακρινή Αυστραλία. Γράφει στον «Πρόλογο» του βιβλίου για τη «νοσταλγία» του για το γενέθλιο τόπο: «Έτσι θ' αγνά-ντευε μέσα στα βάθη του καιρού, ο άλλος με το μυτερό σκουφί ο Οδυσσέας ο παππούς μας και θα πλημμύριζε ο νους του από γαλάζιο αχνό, που τον συμπύκνωσε ο Όμηρος σε μια μόνο λέξη που την είπε νοσταλγία» (Νινολάκης, 1963, σ. 7).

Ο Πατρικαρέας ξεχωρίζει για το θεατρικό του έργο, κυρίως *Ο Θεός από την Αυστραλία*, (1973), και *Πέτα τη Φυσαρμόνικα, Πεπίνο* (1984). Έργα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εξοικείωση με την ψυχολογία των ατόμων που προσπαθούν να ριζώσουν στην Αυστραλία. Να σημειώσουμε εδώ επίσης το βιβλίο του Ευθύμιου Κοντού *Μετανάστευσι: Διέξοδος στην Απόγνωση* (1979), καθώς επίσης και το θεατρικό του Γιάννη Βασιλακάκου, *Η Ταυτότητα* (1982), όπου έξυπνα ο συγγραφέας εμπλέκει την ταυτότητα του ατόμου με εκείνη που φορούμε στο χέρι με χαραγμένο το όνομά μας:

ΜΑΝΘΟΣ: Άμα χάθηκε η ταυτότητα, θέλουμε κρέμασμα.

ΧΡΥΣΑ: Μην κάνεις έτσι καλέ! Δε χάνεται έτσι μια ταυτότητα. Για φυλλοκρέμμουδο την πέρασες; Να, κ' εγώ δεν είχα χάσει πριν από καιρό το χρυσό-μου σταυρό και το ένα-μου σκουλαρίκι; Ε, δεν τα βρήκα;

ΜΑΝΘΟΣ: Πότε; Δε θυμάμαι.

ΧΡΥΣΑ: Τα βρήκα όμως. Το ένα ήταν κάτω από τον καναπέ, είχε κοπεί η αλυσίδα. Το άλλο, το σκουλαρίκι ήταν πεσμένο στην τουαλέτα. Μπορεί να 'χει χαθεί εδώ μέσα (Καναράκης: 423).

Τέλος, στο αγγλόγλωσσο μέρος της ανθολογίας του ο Καναράκης καταχωρεί αντίστοιχα: τρεις συγγραφείς για την δεύτερη περίοδο, δυο για την τρίτη, και έντεκα για την τέταρτη.

3. Ο Δημήτρης Τσαλουμάς και ο Δημήτρης Τζουμάκας

Η ποίηση του Τσαλουμά είναι απαιτητικών διαστάσεων, υψηλών προδιαγραφών και η γλώσσα του περίπλοκη, για τούτο και του οφείλουμε ειδική μνεία εδώ. Από την άλλη, όμως, είναι πολύ δύσκολο να επιλέξει κανείς ποιήματά του για μια ανθολογία μαθητών του εξωτερικού. Στις σχετικές δυσκολίες θα πρέπει να προστεθεί και η προσωπική «μυθολογία» του ποιητή που χρειάζεται ειδικό κλειδί για να την κατανοήσεις και, φυσικά, η λεπτή ειρωνεία που διαπερνά όλο σχεδόν το έργο του. Η σχετική ειρωνεία κάποτε είναι σχετικά άμεση, όπως, π.χ., στο ποίημα «Η Ιερά Εξέτασις»:

*Με πήρανε που λες με κάτσανε στο σκαμνί
και με κοιτάζανε λυπημένα, με φέρνουν τσάι
και με ρωτάνε πένθιμα, ο πρόεδρος δηλαδή
τι καπνό φουμάρω και του λέω εγγλέζικο και
το σκέφτεται. Ύστερα με ρωτάει αν πιστεύω,
και σε ποιον Θεό, και του λέω σε κανένα,
φυσικά, κι αυτό τον καταστεναχώρησε. Μα πώς*

έρχονται λοιπόν και μας λένε πως βλαστημάς;
Έτσι. Μια μέρα θα σκίσω τα ρούχα μου,
θα κάψω το κλουβί μου. Και μ' αφίσανε να φύγω.
Μηδέ μαρτύρια μηδέ τίποτα. Τίποτα, σας λέω.
Αύριο θα πάω εκεί απ' το πρωί,
κι αν δε με μπάσσουνε θα χαλάσω τον κόσμο (Τσαλουμάς, 1995 Β', σ. 99).

Αλλά, όχι σπάνια, η σχετική ποίηση γίνεται πιο σαρκαστική και περιπαιχτική· θυμίζει κάτι και από την νησιώτικη «παιδεία» του ποιητή για τα χωρατά, όπως, π.χ., το διαβάζουμε στο ποίημα «Στον τόνο του –ος»:

Άλλος κουτσός, άλλος λαβδός,
άλλος βολιός και στραβοπόδης.
Για πέστε μου, τι τόπος είν' αυτός;
Μπας και δεν πέρασε απ' εδώ ο Ηρώδης;

Ήρθε το κέρατο, και πώς!
Μα πιάσανε τις διαδηλώσεις
και τελικά μας έγινε καλός
και τα βολεύει απλώς με διαστρεβλώσεις (Τσαλουμάς, 1995 Β', σ. 66).

Το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται ο Τσαλουμάς είναι φυσικά ο μοντερνισμός, ο οποίος στην περίπτωση του, είναι προωθημένων απαιτήσεων. Μέσα από το πλαίσιο αυτό, ο ποιητής αναγκαστικά ανοίγει διάλογο με την ευρύτερη ελληνική παράδοση. Ο σχετικός διάλογος μπορεί να πάρει διαφορετικές μορφές, συχνά όμως στέκεται «αρνητικά» απέναντι σε αυτή την παράδοση, με την έννοια ότι την ανα-σκευάζει. Τούτο είναι θέμα ευρύτερης πλεύσης όλου του μοντερνισμού και, ανάλογα με την περίπτωση, εκφράζει τις διαλογικές εντάσεις του παρελθόν με διαφορετικό πάντα τρόπο. Το ξέρουμε αυτό πόσο έντονα γίνεται στην περίπτωση του Σεφέρη, π.χ., αλλά και δεκάδων άλλων Ελλήνων ποιητών του 20ού αιώνα.

Για να σταθούμε στον Τσαλουμά: η Αντιγόνη του Σοφοκλή. π.χ., μένει άφαντη, όταν ο ίδιος δεν την «αναγνωρίζει», αν και πρόκειται για την τραγική αρχαία ηρωίδα: «Αλλά δεν είσουν πια, Αντιγόνη. Στο σκότος που / σε γύρεψα δεν είσουν πια», δηλώνει κατηγορηματικά ο Τσαλουμάς (1995 Β', σ. 107). Το ίδιο συμβαίνει και με το Μέγα Αλέξανδρο, που αφού τον αναζητήσει ο ποιητής σε Ανατολή και Δύση, τον βρίσκει, αλλά τόσο διαφορετικό:

Και σκύβω και δε βλέπω Αλέξανδρο
μικρό ή μεγάλο
μόνο μετανιωμένο ασκητή
πάνω στον αφιλόξενο βράχο του
προσπαθώντας με μεγάλες φωνές
και χεισονομίες
να προσελκύσει την προσοχή ομοιοπαθών
στ' άλλα γκρεμνά του πελάγους.
Είναι να μη τσαντίζεσαι;
Και σα να μη σε φτάνει η σκέψη σου
να 'χεις και τον κίνδυνο των ενδοιασμών,
των υπεκφυγών, των προσχημάτων.
Της γοργόνας εγώ δεν της ξαναμιλώ (Τσαλουμάς, 1995 Α', σ. 117)

Το ίδιο «αρνητικό» σενάριο επαναλαμβάνεται και σε ό,τι αφορά τον Οδυσσέα. Σε μια

από τις τελευταίες ποιητικές του συλλογές, στα αγγλικά, *Γεράκι στη Γούρνα*, ο Τσαλουμάς έχει συμπεριλάβει το ποίημα «Ω λιγερή στην ακροποταμιά». Εκεί ο Οδυσσέας «περαστικός και ξένος», φτάνει στο νησί των Φαιάκων· άσκοπα περιμένει να δει τη Ναυσικά, η οποία δεν θα φανεί ποτέ. Και καταλήγει:

*Αύριο κάνω πανιά
όπως την κάθε μέρα. Σαλπάρω
για λιμάνια όπου ψυχή
δε σε γνωρίζει, Ναυσικά,
ψυχή δε σε θυμάται* (Τσαλουμάς, 2001, σ. 29).

Μέσα από την ιδιόμορφη ποίηση του Τσαλουμά ο προσεκτικός αναγνώστης μπορεί να ξεχωρίσει την «ακουστική» προοπτική της ποίησής του². Δεκάδες είναι τα ποιήματα που απευθύνονται στον ακροατή, ή τον αναγνώστη· ο ίδιος ο ποιητής, πολλές φορές, «στήνει αυτί» για να ακούσει, «συμβουλευθεί» ή «συμβουλευέται». Τούτο δεν πηγάζει μόνο από μια πλατιά θυμοσοφία που αγκαλιάζει όλο το έργο του Τσαλουμά· ανταποκρίνεται και σε μια ιδιόμορφη παράδοση του μοντερνισμού που θέλει όλο και περισσότερο να συμπεριλάβει ενεργητικά στο ποιητικό γίγνεσθαι και τον πιθανό αναγνώστη, όπως το ακούμε, π.χ., στο ποίημα του Τσαλουμά «Στον αναγνώστη»:

*Όργωσα τα βουνά της ερήμου και άρδεψα
τις αλικιές της εξορίας σου. Χρόνια
σ' το λέω και κάνεις τον κουφό. Απ' των αυτιών σου
τη βοή και του μυαλού τον αντίλαλο
γλίτωσα τη φωνή του πουλιού και τα συμπεράσματα
των ανέμων, να μετρηθούν σωστά
τα αγαθά σου. Μα τώρα λες πως σ' αδίκησα
στα παζάρια του χρόνου- εγώ,
που μελετώ κάθε πρωί τα κατακάθια των
ονείρων σου, να δεις τ' αχνάρια
του βραχνά. Έτσι που πάμε φίλε μου
ούτ' εσύ θα δεις προκοπή
ούτ' εγώ. Ακόμη και την προσευχή που σε μάθανε,
κι αυτήν εγώ σου την λέω* (Τσαλουμάς, 1995 Β', σ. 53).

Η «μετανάστευση», στο στενό της πλαίσιο, δεν αποτελεί σημείο αναφοράς για τον Τσαλουμά (φυσιολογικά, ούτε για τους πολύ αξιόλογους λογοτέχνες). Κυρίως επειδή οι ποιητικές του απαιτήσεις τον απογιώνουν σε άλλες ποιητικές σφαίρες, πιο «μαχητικές» και μακριά από τα άμεσα βιώματα του «μετανάστη». Αυτό στοιχειοθετεί την επίμονη βούληση του ποιητή να «αυτονομήσει» το λόγο του ως «αρχικό» λόγο· θα αναφερθούμε σε αυτό πιο κάτω, όταν, περιληπτικά, θα ασχοληθούμε με τα αγγλικά ποιήματα του Τσαλουμά. Για την ώρα θα μεταφέρουμε εδώ το «κλασικό» ποίημα του ίδιου «Επιδοκιμασία», με αναφορά στην «ξενιτιά». Η άμεση αναφορά του στο θέμα αυτό μας έχει αφήσει ένα μοναδικό ποίημα, όπου μόνο η «παιδεία» μπορεί να αποβεί σωτήρια για τον μετανάστη, όπως εξίσου σωτήρια μπορεί να είναι για κείνον που μένει στην «πατρίδα»:

*Γράφεις πως σκέφτεσαι να στείλεις το γιο σου
στην ξενιτιά. Λοιπόν να τον στείλεις,*

² Βλ. το εκτενές κείμενό μας: «Υπερακουστική». Στο: Τσιανίκας, Μ. (2001) *Παρακείμενος Λόγος*, Μεμβούρνη, ΕΚΕΜΕ.

φτάνει να τονε μάθανε σωστά τα γράμματα
στα σχολειά. Στην καρδιά της Αυστραλίας
δε σκάψανε τα σαράκια λαβύρινθους να βρούνε
φωλιές τα τραγούδια της Σειρήνας,
παρά δεσπάζουν τέτοιες ερημιές που δε σε φτάνει
ένα τουλούμι νερό να τις περάσεις.
Μηδέ γκαμήλες μηδέ μυστήρια. Μονάχος εσύ
που σκάζουν τη γη οι πυρετοί
και φρουμάζουν ανάσκελα τα σκέλεθρα καθώς γελά
στον καθρέφτη της λάβρας το κοράκι,
και δε βλέπεις της πατρίδας τα στραβά, και πάνε
οι κόποι της μοναξιάς σου χαμένοι (Τσαλουμάς, 1995, σ. 106).

Στο σημείο αυτό είναι καιρός να εισάγουμε ένα άλλο όνομα: εκείνο του Δημήτρη Τζουμάκα. Γεννημένος στην Ελλάδα, με σπουδές στην Ελλάδα και τη Γαλλία, βρίσκεται από τις αρχές της δεκαετίας του ογδόντα στην Αυστραλία. Το έργο του διαποτίζεται από μια λεπτή ειρωνεία και όχι σπάνια από έναν ανατρεπτικό σαρκασμό. Η γλώσσα του εναλλάσσει ρεαλιστικότητες «αυτοψίες» με σουρρεαλιστικές μεταφορές. Ως εκ τούτου, είναι σχεδόν αδύνατο να συμπεριλάβει κάποιος κείμενα του Τζουμάκα σε σχολικό ανθολόγιο.

Το πρώτο σημαντικό βιβλίο του Τζουμάκα, *Χαρούμενο Σύδνεϋ*, αποτελείται από αποσπασματικά, αυτοτιπλοφορούμενα κείμενα, τα οποία φωτογραφίζουν στιγμές από τις μεταναστευτικές εμπειρίες του ίδιου του συγγραφέα, με τρόπο όμως κάθετα ειρωνικό. Στο βάθος, όμως, ο Τζουμάκας φροντίζει να «αφηγείται» τις προσωπικές του αγωνίες για τον «παράλογο» κόσμο στον οποίο ζούμε και την εμμονή του στην αισθητική προβολή αυτών των αγωνιών μέσα από τη δημιουργική δύναμη του λόγου. Σε αυτό, πάντα σχεδόν, φροντίζει να εμπλέξει και τις ίδιες τις διαδικασίες σύλληψης, σκέψης και γλωσσικής άρθρωσης του «έργου» του. *Η Γυναίκα με τ' Αγκάθια στο Λαιμό* είναι «πολυγλωσσικό» βιβλίο, πολυεπίπεδο, με ήρωες που παραμιλούν, με άλλους που πολιτικολογούν, διανοούμενους, σεξουαλικά προβληματικούς και προβληματισμένους, πολιτικά κομματόσκυλα· ακόμη και ένας γάτος (ο Σοφοκλής) είναι ήρωας αυτού του μυθιστορηματος-πατάμι. Ο «ευαίσθητος» λαιμός της ηρωίδας, συνειρμικά, μπορεί να μας οδηγήσει σε μια ευρύτερη παράδοση, ερωτικών περιπτώσεων αλλά και αποκεφαλισμών³. Οι εκφραστικές τεχνικές είναι εκείνες του «παραμιλητού» και η ατμόσφαιρα βγαλμένη σχεδόν από τους αφηγηματικούς θαλάμους του Κάφκα. Να, π.χ., τι διαβάζουμε καθώς ο «κομματικός» βρίσκεται σε επίσκεψη στην Αυστραλία, μιλά στο κοινό και μετά είναι έτοιμος να δεχτεί ερωτήσεις. Τα όσα ακολουθούν, θα μπορούσε να φανταστεί κανείς ότι είναι παρμένα από την ίδια την πραγματικότητα, καθώς τα άτομα παραληρούν σε δημόσιο χώρο· στο βάθος δεν τους αφορά αν τους ακούνε:

Ο κομματικός είχε ιδρώσει. Τώρα θα γίνουν ερωτήσεις, είπε, και θα τις απαντήσω στο τέλος, όλες μαζί. Δεν θα γίνει ούτε διάλογος ούτε συζήτηση. Ο Κάραμελ καθόταν δίπλα στον κομματικό και κάθε φορά που ένας πάροικος έπαιρνε το λόγο του ψιθύριζε:

«Κούκου»
«Αχέπας»
«Δικός μας»
«Κούκου»
«Εσωτερικό»
«Χούντα»
«Δικός μας»

---

³ Βλ. το κείμενό μας: «Αυτό που σκοτώνει, αυτό που σώζει», στο: Τσιανίκας, Μ. (2001) *Παρακείμενος Λόγος*, ό.π., 130-144.

[...]

- Τα παιδιά μας δεν θέλουν να πάνε φαντάροι στην Ελλάδα, είπε κάποιος. Ο κομματικός έχασε την υπομονή του και παραβιάζοντας το πρωτόκολλο είπε: Εγώ θα έστελνα και τις γυναίκες.

Η Τέλμα είπε ότι εμείς οι φτωχοί μετανάστες δεν μπορούμε να γυρίσουμε στην Ελλάδα γιατί δεν υπάρχει δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Ένας άλλος είπε ότι χτίζει ξενοδοχείο στην παραμεθόριο και δεν του 'δωσε η Τράπεζα τα λεφτά που υποσχέθηκαν για τα κίνητρα. Το θέμα δεν είναι της δικαιοδοσίας μου, είπε ο κομματικός. Ναι, αλλά εγώ χτίζω, χτίζω, είπε ο άλλος. Χτίζεις στην άμμο, πετάχτηκε ο ευφυολόγος παροικιακός γιατρός. Το λόγο πήρε η Μη με Λησμόνει κι είπε ότι υπάρχει κάτι περίεργο στη συμπεριφορά των Αρχών απέναντι στο σύζυγό της Τζακ, που συνέχεια είναι υπόδικος. Αν μπορεί να γίνει κάτι από ελληνικής πλευράς, θα σας ευγνωμονούσα. Δεν μπορεί, πετάχτηκε ο Κάραμελ, γιατί ο σύζυγός σας είναι Σουηδός. Τότε σηκώθηκε ένας που συστήθηκε ως παλιός πολεμιστής και είπε: Μόλις εκηρύχθη ο ελληνοϊταλικός πόλεμος, αμέσως την άλλη ημέρα εμαζεύθημεν αυθορμητώς εις τον προ του ελληνικού προξενείου του Καΐρου χώρο και εγένετο συλλαλητήριο [...].

Ένας άλλος είπε ότι, όταν ήρθαμε εδώ με τα καράβια, μας έβαλαν σε στρατιωτικά τολ στη Μπωναγκίλα, τα χωρίσματα ήταν από χαρτόνι και άκουγες τους εμετούς, τους καυγάδες και τους έρωτες των διπλανών. Είναι άσχημα όλα αυτά, είπε ο κομματικός, αλλά ποια είναι η ερώτηση; Φοβάμαι μη μας κλείσουν και στην Ελλάδα, αν γυρίσουμε, σε καμιά Μπωναγκίλα, όπως κλείνουν τους Τούρκους εξόριστους στο Λαύριο. (Τζουμάκας, 1993, σ. 110-112).

Αν η *Γυναίκα με τ' Αγκάθια* στο Λαιμό αποτελεί το πιο φιλόδοξο έργο του Τζουμάκα, προηγήθηκε *Το Χαρούμενο Σύννευ* (1994). Ο τίτλος είναι ειρωνικός και όλο το βιβλίο μονταρισμένο από μικρά αποσπασματικά και αυτόνομα κείμενα επαναλαμβάνει το ίδιο σχεδόν πράγμα: την αλλοτρίωση που αισθάνεται ο συγγραφέας σε μια τόσο όμορφη πόλη, αλλά μακριά από την «ευρωπαϊκή» παράδοση και παιδεία: είναι ο «διανοούμενος» συγγραφέας που προκαλεί τα πάντα. Το διαβάζουμε, π.χ., στο «Όλα ζωγραφιστά» του βιβλίου: «Είσαι εδώ και δεν είσαι εκεί. Προσπάθησα να το πω μα δεν γίνεται. Δεν καταλαβαίνω τη γλώσσα τους κι ούτε θέλω να καταλάβω [...]» (σ. 31). Τούτο πολλές φορές μετατρέπεται σε «σουρρεαλιστικό» παραμιλητό, όπως στο «Χιονίσε στο Σύννευ» (στην πόλη αυτή δεν χιονίζει ποτέ): «Η πόλη ντύθηκε νυφούλα. Στρατιές ανέργων απασχολούνται τώρα σε έργα αποχιονίσεως στις περιοχές Ταρραμάρα και Γουλουμουλού. Τα γερμανικά τάγματα εφόδου Ες-Ες αποχωρούν αφήνοντας ίχνη απ' τις μπότες στο χιόνι» (σ. 102). Η ίδια ειρωνική γλώσσα ακούγεται και στο «Η πρώτη βραδιά» (σ. 12-13). Ο συγγραφέας-ήρωας μόλις έχει φτάσει στο Σύννευ, όλα είναι αλλόκοτα, περίεργα, και βρίσκεται καλεσμένος σε παροικιακό χορό. Κάποιος κύριος τον συμβουλεύει:

Στην αρχή θα δουλέψεις στα νερά με γαλότσες. [...] Μπορεί να δουλέψεις ύστερα για πάρτη σου [...] Η Αυστραλία θέλει χέρια, όχι πολλά γράμματα, αρκεί να γνωρίζεις να κάνεις απλούς υπολογισμούς. [...] Ατυχώς η συνομιλία αυτή με την τόσο ενδιαφέρουσα ενημέρωση που μου έκανε ο Κύριος, έμεινε στη μέση. Τα μπουζούκια έπαιζαν κιάλας τον Εθνικό Ύμνο. Μια λιγνή κοπέλα είχε πουλήσει τα πιο πολλά λαχεία και τη στόλισαν βασίλισσα της βραδιάς. Αυτή ήταν και η πρώτη μου βραδιά στο Σύννευ.

4. Ο Στυλιανός Χαρκιανάκης

Η ποίηση του Στυλιανού Χαρκιανάκη σίγουρα αποτελεί μια εντελώς ξεχωριστή περίπτωση. Πρόκειται για μια στοχαστική ποίηση που «ξαφνιάζει» το απρόοπτο και το ακινητοποιεί. Σε αυτή την «τακτική» κρυσταλλώνονται ποιητικές φράσεις με μεγάλες αντοχές και μια πληθώρα από θέματα: φυσικά τοπία, μεταφυσικές αγωνίες, δογματικές ιδιαιτερότητες, στιγμές καθημερινότητας, κ.τ.λ. Οι δυο μεγάλες πηγές του Χαρκιανάκη είναι η ριζοσπαστική αμφισβήτηση

των καθιερωμένων και η αστείρευτη επιθυμία του να ερωτά συνεχώς το «έτοιμο» και «έτυμο» της γλώσσας. Το διαπιστώνουμε, π.χ., στο «Κατανυκτικό»:

Θά 'ταν λοιπόν καλύτερα να βρούμε
μια άλλη λέξη που να εκφράζει πληρέστερα
αυτό το απρόοπτο κενό
ένα όνομα που ν' αποφεύγει εξίσου
μνήμη και, σύγχυση
και μια που πρόκειται για αύξουσα νύχτα
θα το πούμε κατάνυξη (Χαρκιανάκης, 1993, σ. 32).

Ή ακόμη το ακόλουθο ακαριαίο, «Κρόνος και Χρόνος»:

Κάπα και Χι κεφαλαίο
αχόρταγος διασκελισμός προς το άπειρο,
δεμένο απ' τη ρίζα ξεκίνημα
στη μέση καρφωμένο (Χαρκιανάκης, 1998, σ. 58).

Πολύ συχνά βέβαια εκφράζει απόψεις για άλλους ομότεχνους: μεγάλη του αδυναμία ο Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, για τον οποίο σημειώνει με απόλυτη νομίζουμε ευστοχία στο «Το δικό του Ρήμα»:

Λέγοντας το ρήμα «συλλογιέμαι»
και τό 'λεγε τόσο συχνά ο Κυρ Νίκος
ο αλησμόνητος Πεντζίκης της Θεσσαλονίκης
δεν ήθελε να δηλώσει παρά τη ζάλη
που διαρκώς τον πιλάτευε.
Δεν ήταν που δεν έστεργε να υποταχτεί
σαν ευνούχος
στη δυναστεία της λογικής·
ήταν ακόμη πιο πολύ που δεν μπορούσε
τίποτε απολύτως να λησμονήσει
έχοντας μια πρωτοφανή μνήμη στο τίποτε! (Χαρκιανάκης, 1995, σ. 85).

Πάνω από εικοσιπέντε ποιητικές συλλογές συνθέτουν το πράγματι εντυπωσιακό έργο του Χαρκιανάκη. Το γράψιμο για τον ίδιο είναι τρόπος ανασασμού, εσωτερική περιπέτεια με τους ρυθμούς του χρόνου, του τόπου και του λόγου: κάτω από κάθε ποίημα δηλώνονται με ημερολογιακή υπομονή (γιατί άραγε;) ο χρόνος και ο τόπος που το ποίημα είδε το φως -καλύτερα το «ημίφως»⁴- του συμπαντικού ανθρώπου. Πάντα σχεδόν κάτω από το τίτλο του κάθε ποιήματος υπάρχουν αποσπάσματα από άλλους - σύγχρονους κυρίως ποιητές -, τους οποίους ο Χαρκιανάκης διαβάζει με συστηματικό τρόπο και διαλέγεται μαζί τους, όπως στο ακόλουθο:

ΟΝΟΜΑΤΟΠΟΙΪΑ
Κι' ωνόμαζα θλιμένα
την καρδιά μου.
Ν. Εγγονόπουλος

---

⁴ Βλ. κείμενό μας: «Ο ποιητής, το ποίημα και ο αόριστος διαρκείας», στο: Τσιανίκας, Μ. (2003) *Τα Δάκτυλα στο Δέρμα*, Αθήνα, Κανάκης.

*Οι λέξεις είναι θραύσματα
από παληές εκρήξεις της ψυχής
μα η αμεσότητα του σώματος
μένει ασχολίαστη
εις αιώνα τον άπαντα*
Sydney - Brighton Le Sands 10-4-96

5. Και άλλες φωνές

Τα τελευταία χρόνια οι λογοτέχνες ελληνικής καταγωγής φροντίζουν να τυπώσουν όλο και πιο πυκνά τα έργα τους, ατομικά και συλλογικά⁵. Για το Σύδνεϋ να αναφέρουμε τα έργα της Σοφίας Ράλη-Καθαρείου, η οποία γράφει ποίηση, θέατρο και διηγήματα. Το βιβλίο της *Δήμητρα* (1995) έχει πολύ ενδιαφέροντα και κατάλληλα για διδασκαλία κομμάτια, ιδίως εκείνα που μιλούν για διαπολιτισμικές συναντήσεις. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το θεατρικό της *Τράνζιτο* (1989).

Στις ξεχωριστές γυναικείες φωνές ανήκει και εκείνη της Γιώτας Κριλή Κέβανς, στους στίχους της οποίας αρθρώνονται ξεκάθαρα θέματα που σχετίζονται με τη γυναίκα στη σημερινή κοινωνία, αλλά και άλλα ζητήματα ανθρωπισμού και κοινωνικής δικαιοσύνης.

Στη Μελβούρνη η λογοτεχνική παραγωγή είναι ακόμη πιο μεγάλη. Είναι αδύνατο εδώ να αναφερθούμε σε όλους και σε όλα τα έργα τους. Κρατούμε μόνο κάποια δείγματα. Τούτο, π.χ., του Ανδριανού Καζά, από «Το δισάκι του μετανάστη», που επιλέξαμε για το διδακτικό *Ανθολόγιο* (στο βάθος ακούμε λίγο Σεφέρη):

*Σα φάγαμε ψωμί
ξαπλώσαμε στον ίσκιο της φλεξουόσα
και της ευκαλύπτου.
Αργότερα,
αρχίσαμε ν' αδειάζουμε το δισάκι,
τρεις αλλαξιές εσώρουχα,
φωτογραφίες και θυμητάρια.
Σαράντα χρόνια αργότερα
τι έκπληξη!
Κανένας μας δεν είχε φανταστεί
το άμετρο βάρος των αποσκευών
που βάλαμε στο μικρό δισάκι
φεύγοντας
από ένα ρημαγμένο νοικοκυριό (Καζάς, σ. 7-8).*

Θα πρέπει να σταθούμε εδώ στην πολύγραφη Ντίνα Αμανατίδου, η οποία γράφει ποίηση, πεζά και θεατρικά. Αν τα θέματά της αγγίζουν καθολικά την ανθρώπινη ζωή στο πλαίσιο των υπαρξιακών αδιεξόδων της, ξεχωρίζουν όμως η μεταναστευτική απογοήτευση και αλλοτρίωση καθώς και η νοσταλγία για την Πατρίδα. Ο λόγος της είναι απλός και άμεσος, όπως τον ακούμε στο «Πέτρινο πρόσωπο»:

⁵ Σημειώνει ο Γ. Καναράκης: «Από το 1952 ως το 1983 εκδόθηκαν τουλάχιστον εβδομήντα τρία βιβλία [...]. Από το 1983 έως σήμερα έχει εκδοθεί ένας εντυπωσιακά μεγαλύτερος αριθμός βιβλίων (διαφόρων ειδών) Ελλήνων λογοτεχνών της Αυστραλίας» βλ. Καναράκης, Γ. (2003) *Όψεις της λογοτεχνίας των Ελλήνων της Αυστραλίας και Νέας Ζηλανδίας*, Αθήνα, Γρηγόρη, 28-29.

*Η σιωπή
είναι χιόνι
που δεν λιώνει.*

*Και μας παγώνει
σιγά-σιγά
όλη τη Ζωή (Αμανατίδου, 2000, σ. 71).*

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι «στοχαστικοί» λόγοι της, συλλογές από εκατοντάδες «αποφθέγματα», όπως, π.χ., «Το ένστικτο είναι η αφή της συνείδησης», ή: «Δεν γνωρίζεις απόλυτα έναν άνθρωπο, αν δε σε μισήσει...», ή ακόμη: «Και η ευτυχία κάποτε φτάνει δακρύβρεχτη. Τόσο που την μπερδεύουμε κάποτε με τη λύπη» (Αμανατίδου, 2000).

Η Κούλα Τέο, επίσης, διαθέτει μεγάλο έργο, αν και το περισσότερο αδημοσίευτο. Ιδιαίτερη εντύπωση κάνει η θεατρική της παραγωγή και μάλιστα τα σχολικά θεατρικά έργα. Στην Ανθολογία που ετοιμάζεται προτείναμε το ανέκδοτο χαριτωμένο *Γάμος; Πού Γάμος;*. Το θέμα για τους Ελληνοαυστραλούς είναι περισσότερο από επίκαιρο: δυο σεμπεθέρες συζητούν τα του γάμου· η μια, πιο ευκατάστατη, προσπαθεί να κάνει μεγάλα έξοδα, ενώ η άλλη, λιγότερο ευκατάστατη, προσπαθεί να βρει δικαιολογίες. Στο τέλος εμφανίζεται η κόρη-νύφη και ανακοινώνει ότι για την ώρα το νεαρό ζευγάρι απλώς αποφάσισε να συζητήσει νοικιάζοντας διαμέρισμα στο «παρανταίς στριτ». Μέσα σε όλο αυτό ο παππούς ζει στον κόσμο του:

Παρθένα: Εμείς κάναμε κάτι γάμους στην Τραπεζούντα! Τέτοιο γάμο θέλω και για την Έφη μου, να μείνει αξέχαστος.

Ματούλα: Αξέχαστος θα μείνει, συμπεθέρα. Όλοι οι γάμοι μένουν αξέχαστοι.

Παρθένα: Όχι όλοι. Οι καλοί, οι πλούσιοι. Και 'γω για πλούσιο γάμο μιλάω και στη μητρόπολη, με δεσποτάδες.

Ματούλα: Αυτά, συμπεθέρα μου, θέλουν λεφτά, πολλά λεφτά και 'μεις δεν έχουμε.

Παππούς: Έχουμε σπύρτα; θέλω ν' ανάψω τη φωτιά.

Ματούλα: Τι να την κάνεις πατέρα τη φωτιά;

Παππούς: Δεν ξέρω, αλλά καλό θα ήταν να την ανάψω.

Παρθένα: Θα φέρετε και τον παππού στο γάμο;

[...]

Ανέστης: Συμπεθέρα, όλα κι όλα. Τον πατέρα μου θέλω να τον σέβεσαι, αν θες να τα έχουμε καλά.

Παππούς: Στα Καλάβρυτα, εκεί μας έπιασαν, εκεί έγιν' ο μπλόκος.

Μια από τις πιο ιδιόμορφες, αλλά περίπλοκες γυναικείες φωνές είναι εκείνη της Έρμας Βασιλείου. Δύσκολο να ανθολογηθεί, γιατί απαιτεί αυξημένο αναγνωστικό αισθητήριο και πολύπλοκες «ψυχολογικές» επενδύσεις. Κορυφαίο της έργο θα θεωρούσαμε την *Κλέλια*. Στο πολύπτυχο και «επι-τύμβιο» αυτό έργο η αφηγήτρια συνειρμικά και «ψυχαναλυτικά» συνθλίβει βιώματα της Κύπρου, της Αφρικής και της Αυστραλίας μέσα στο «πατητήρι» διάφορων πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων· ξεχωρίζουν η γαλλική και ελληνική: «Εγώ τι Κλέλια καταπιάνομαι με τα κείμενα, κι η προσταγή είναι διπλή, αν όχι τριπλή ή τετραπλή», ανακοινώνεται στο βιβλίο (Βασιλείου, 2000, σ.138). Εδώ θα αντιγράψουμε το λυρικό κλείσιμο του βιβλίου, όπου γίνεται μνεία στο Λεόντιο Μαχαιρά, ενώ «χαμηλώνουν» τα φώτα:

Μένει ακόμα μια νύκτα για έναν ύπνο, μια αυγή για μια αυγή.

Είμαι η ζωή που έζησα κι αυτή που μ' απόμεινε, η αγάπη που δεν μου έδωσαν κι αυτή που αρνήθηκα, αυτή που με στήριξε κι αυτή που έκανα χάρισμα, το κείμενο που γράφω κι αυτό που μένει άγραφο. Το βάδισμα και ο σκόπελός μου.

Δίπλα σβηστά τα φώτα της κυρα-Έλλης. Ίσως να πρέπει να της πω αύριο πως ο Λεόντιος έζησε εξακόσια χρόνια πριν από μένα.

Να θυμηθώ μετά να σβήσω το φως. Μόνο γι' απόψε. Μόνο για μια νύκτα. Από χρόνια ένα φως μέσα μου μένει πάντα αναμμένο. (Βασιλείου, 2000, σ. 287).

Κλείνοντας με τη Μελβούρνη παραθέτουμε κάποια ποιητικά παραδείγματα που τα ξεχωρίσαμε για το ύφος τους, αλλά και για τις ποιητικές τους αρετές (το δεύτερο και το τρίτο, δυστυχώς, δεν μπορούν να ανθολογηθούν). Το πρώτο τιτλοφορείται «Αυστραλία» και είναι του Γιώργου Καζούρη (Κατσαράς & Λιάσκος, 1998, σ. 109):

*Παράξενη ζωή.
Γέλιο χωρίς δονήσεις.
Φίλοι χωρίς να είναι.
Μεγαλώνουν τα παιδιά
ρωτάνε στ' αγγλικά.
Ακόμη και ο Θεός
δίχως εξάρσεις,
φλεγματικός
αγγλοσάξωνας κανονικός*

Το δεύτερο, με τίτλο «Ταξίδια» και είναι του Γιάννη Λιάσκου (Χαραλαμπόπουλος, Ζουμής, κ.ά. Σύμπλευση III, 2002, σ. 45):

*Γεράσαμε μες στα ταξίδια
γυρίζοντας τον κόσμο όλο,
είδαμε τ' ουρανού τον θόλο
πνιγμένο μέσα στα σκουπίδια...*

*Τραβήξαμ' όλοι μας τα ίδια
από το μούτσο ως το λοστρόμο,
στάση καμία, όλο το δρόμο,
ξωπίσω μας σκυλιά και φίδα...*

*Κάτι Αφγανοί και Λαιστηργόνες,
μας κλέψαν -οι απαταιώνες-
-των ταξιδιών μας τις Ιθάκες...*

*Παγιδευμένοι στην ταρατσα
το σόι τους βρίζαμε, τη ράτσα
κι αυτοί γελούσαν σαν μαλάκες...*

Το τρίτο «Στο Γιάννη Λιάσκο» είναι του Βαγγέλη Μύρωνα (Ζούμης & Κατσαράς, κ.ά, 1998, σ. 10):

*Κινήσαμε για μακρινό ταξίδι
το ίδιο, γνωστό ταξίδι του Οδυσσέα,
στάση πρώτη, τα μακρά και τα βραχεία
και δεύτερη η αρχή του Αρχιμήδη.*

[...]

Σκύψαμε και γευτήκαμε ψυχία
από συμπόσια Πινδάρων και Ομήρων,
μα άλλο μαζί να πορευτώ, διστάζω,

γιατί 'σαι συ της ρίμας ευτυχία
και ποταμός μελίρρυτος ονειρών,
κι ενώ, εσύ Γιάννη ρέεις, εγώ στάζω...

Τέλος από το «Αυστραλία μητριά», του Νικόλαου Βρούσγου, το ακόλουθο απόσπασμα (Κατσαράς & Λιάσκος, 1998, σ. 34):

[.. .]
Παρ' όλα αυτά εγώ σε αγαπώ...
την ομορφιά σου αναγνωρίζω στην ασχήμια,
μήπως και φταις μονάχα εσύ για το σταυρό
που κουβαλάω μέσα μου συντρίμμια;
είμαι και 'γω που το ζητούσα υπό καιρό
να γεννηθώ ξανά από εσένα και στα ξένα.

6. Η Αντιγόνη Κεφαλά

Γεννημένη στη Ρουμανία από Έλληνες γονείς, μεταναστεύει μέσω Αθηνών αρχικά στη Νέα Ζηλανδία και αργότερα εγκαθίσταται στο Σύδνεϋ. Γράφει ποίηση και πρόζα, μόνο στα αγγλικά. Υπάρχει κάτι «μουσικό» και «μακρινό» στο έργο της. Η μεταναστευτική εμπειρία περνά μέσα στο έργο της με τρόπο λεπτό και υπόγειο: πλήθος συμβόλων και υποβλητικών συνειρμικών εικόνων φτιάχνουν ένα λόγο ονειρικό και, όχι σπάνια, ονειροκρατούμενο. Δυο από τα πεζά της Κεφαλά *The Island* (Το Νησί) (2002) και *Alexia. A Tale for Advanced Children* (Αλεξία. Ένα Παραμύθι για Προχωρημένα Παιδιά) έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά από την Ελένη Νίκα (Κεφαλά 1995). Η γλώσσα του πρώτου είναι πολύ πιο «εσωτερική», γεμάτη ψυχολογικά σκαμπανεβάσματα και ως εκ τούτου δύσκολο να ανθολογηθεί. Το δεύτερο, όμως, είναι γραμμένο σε μια απλή και άμεση γλώσσα. Περιγράφει σε ύφος παραμυθιού την ενηλικίωση της Αλεξίας. Το κείμενο στηρίζεται σε αυτοβιογραφικές εμπειρίες και μας αποκαλύπτει την ωρίμανση της απόφασης της Αλεξίας να γίνει συγγραφέας. Από τη μεγάλη αγωνία ενός παιδιού που μεγαλώνει σε ξένη χώρα και δεν μπορεί να επικοινωνήσει στην αρχή, σιγά - σιγά, παρακολουθούμε την ενηλικίωσή του, τη «μουσική» μύησή του στη νέα γλώσσα και τελειώνει με την αρχή των πανεπιστημιακών σπουδών και την αποθέωση της νέας γλώσσας (Αγγλικής). Η σχετική εμπειρία απηχεί παρόμοια βιώματα και άλλων συγγραφέων, είτε γράφουν στη μητρική, είτε όχι. Στο ακόλουθο απόσπασμα η Αλεξία μαθαίνει τη γλώσσα του κόσμου για να την αναπλάσει αργότερα σε λογοτεχνία⁶:

Κάθε απόγεμα, όταν τελείωνε το Σχολείο, η Βάσια και η Αλεξία πήγαιναν με τα πόδια ως τη στάση του τραμ και έμπαιναν στο «Μιλκ Μπαρ». Της Αλεξίας της άρεσε πολύ το όνομα αυτού του μαγαζιού. Ένα Μπαρ Γάλακτος, έλεγε στη Βάσια, εκείνη όμως έμενε αδιάφορη. Η Αλεξία φανταζόταν αυτό το όνομα μέσα σε μια διάφανη, λαμπερή λευκότητα. Την παραξένευε που κανένας δεν πρόσεχε πόσες ενδιαφέρουσες και φιλικές ονομασίες υπήρχαν γύρω όπως για παράδειγμα, το λεωφορείο «Αγάπη», το προάστιο «Όμορφος Βράχος», η «Οδός των Φοινικοδέντρων» σε μια τοποθεσία με το όνομα «Θερινά Λιβάδια». Εκτός απ' αυτά ήταν και τα ονόματα των Ιθαγενών που είχαν κάποια βαριά μουσικότητα στον ήχο τους. Η

---

⁶ Βλ. την εργασία μας, «Αλεξία: Το εκπρόθεσμο παραμύθι της Αντιγόνης Κεφαλά», στο: Τσιανίκας, Μ. (2001) *Παρακείμενος λόγος*, ο.π., 145-169.

Βάσια με την Αλεξία κάθονταν μαζί στα ξύλινα καθίσματα του «Μιλκ Μπαρ» που θύμιζαν λίγο τα στασίδια της εκκλησίας κι έπιναν τη λεμονάδα τους μ' ένα καλαμάκι, μια καινούργια εμπειρία γι' αυτές. Στην πατρίδα τους θα την έπιναν απ' το ποτήρι. Κάθονταν και κοίταζαν τον ασημένιο πάγκο με τους καθρέφτες από πίσω που αντανakλούσαν ατέλειωτες σειρές από φλυτζάνια, καθώς και τις κοκκινομάλλες κοπέλες με μπλε στολές που ρωτούσαν συνεχώς τους πελάτες:

Ορίστε, αγάπη;

Τι μήνυμα άραγε περίμεναν ν' ακούσουν, αναρωτιόταν η Αλεξία (Κεφαλά, 1995, σ. 91. 92).

7. Βιοαφηγήσεις

Η μεταναστευτική εμπειρία, όπως κάθε άλλη αντίστοιχα καταλυτική εμπειρία στη ζωή του ανθρώπου, οδηγεί τα άτομα στην άμεση ανάγκη να αφηγηθούν την προσωπική τους περιπέτεια. Τούτο περνά σε μεγάλο μέρος του «έντεχνου» λόγου και χαρακτηρίζει ένα μεγάλο μέρος της λογοτεχνικής παραγωγής των Ελλήνων στους Αντίποδες. Από την άποψη αυτή, μια κριτική προσέγγιση θα μπορούσε να αποκαλύψει θεμελιακούς μηχανισμούς που οργανώνουν τους αντίστοιχους λόγους. Η σχετική βιβλιογραφία είναι αρκετά πλούσια και θα μπορούσε να θεωρηθεί παρακλάδι της αυτοβιογραφίας.

Στην δική μας περίπτωση δεν θα ασχοληθούμε εκτενώς με κάτι τέτοιο. Θα αναφέρουμε μόνο δυο περιπτώσεις. Η πρώτη έχει να κάνει με χειρόγραφο που έφτασε πριν από χρόνια στα χέρια μας. Πρόκειται για την Ιστορία της Όλγας Άλφα. Η ίδια η συγγραφέας μας το εμπιστεύτηκε σε μια προσπάθεια το σχετικό κείμενο να δει τη δημοσιότητα. Πρόκειται για πάνω από διακόσιες πυκνογραμμένες σελίδες, όπου η Όλγα αφηγείται τα παιδικά της χρόνια στα μέρη της Αιτωλοακαρνανίας και αργότερα τη μεταναστευτική της εμπειρία στην Αυστραλία. Το κείμενο είναι δομημένο σε δυο μεγάλα μέρη και αρκετά κεφάλαια. Από την πρώτη σελίδα η δήλωση της Όλγας δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι το ανορθόγραφο κείμενό της το προορίζει για δημοσίευση.

Εκείνο που κάνει εντύπωση στο σχετικό κείμενο είναι η αφηγηματική του δροσιά, το άμεσο βίωμα, η «απελέκητη» γλώσσα, οι μεγάλες και κατανυκτικές συγκινήσεις: σίγουρα, κατά τη γνώμη μας, θα μπορούσε να αποτελέσει έξοχο εργαλείο διδασκαλίας. Εκείνα τα στοιχεία που σαφώς ξεχωρίζουν, όμως, είναι η «πολυπολιτισμική» διάθεση της Όλγας, καθώς αγκαλιάζει με μεγάλη στοργή τη δεύτερη πατρίδα της· καθώς επίσης αφηγείται με τόση «αφέλεια» το γάμο της με έναν κινέζο. Γράφει σχετικά στο κεφαλαίο «Ο κινέζικος γάμος μου», με υπότιτλο «με το ζόρι παντριά» και δίπλα μια καρδιά που στάζει αίμα και από κάτω υπογραμμισμένο «πληγωμένη» (αλλάζουμε μόνο την ορθογραφία):

Από μεγάλη ανάγκη πήρα την απόφασή μου να παντρευτώ τον Α-Θην και άλλαξαν πολλά πράγματα. Τα εξαδέλφια μου δεν συμφωνούσαν να παντρευτώ τον Κινέζο όταν τους το είπα. Τότε έφυγα με πίκρα κρυφά από το σπίτι της εξαδέλφης μου Ελισάβετ και έμεινα μαζί με τον Κινέζο στο δωμάτιο που νοίκιαζε, ώσπου να παντρευτούμε. Αυτός γεννήθηκε στις 19-9-1925 στην Καντόν της Κίνας· ήρθε στην Αυστραλία το 1948. Από τη δουλειά σταμάτησα. Από νοικοκυριό δεν είχα τίποτες, μόνο τα ρούχα μου και τα σκεπάσματά μου. Ούτε ο Κινέζος είχε τίποτες, διότι δούλευε σε ρεστοράν και έτρωγε έξω. Πριν, εγώ ήμουν οικοτρόφος και έλεγα όταν θάχω δικό μου σπίτι θα πάρω ό,τι χρειάζεται.

Είχε ένα μπολ ένα κουτάλι και ένα καπ. Και για μια βδομάδα τρώγαμε το πρωινό μας και οι δυο στο ίδιο πιάτο, ώσπου βρήκα την ευκαιρία να πάω να αγοράσω τα αναγκαία. Ήταν αγαθός, με πρόσεχε πολύ. Ήταν κύριος και πολύ καθαρός. Μου έδινε τα χρήματά του όλα να κανονίζω εγώ για όλα. Παρά όλες τις προσπάθειές του δεν μπορούσα καθόλου να τον αγαπήσω ούτε και σαν απλό φίλο.

[...] Για την ημέρα του γάμου είχαμε διαφωνία με τον αρραβωνιαστικό μου. Αυτός ήθελε να παντρευτούμε Τρίτη, έτσι είναι το έθιμο των Κινέζων για καλύτερη προκοπή. Εγώ ήθελα Σαββατοκύριακο. Επιτέλους κέρδισα· το Σάββατο θα γινόταν αλλά θα

περιμέναμε με τη σειρά δυο μήνες.

Στο ίδιο κλίμα θα εντάσσαμε ένα μεγάλο μέρος της «έντεχνης» - αλλά με «προφορικό» χαρακτήρα παραγωγής -, μεγάλου αριθμού ποιημάτων (κυρίως) τα οποία εκφράζουν άμεσα βιώματα, κοινωνικά ή ιδιωτικά. Για παράδειγμα θα αναφέρουμε τα ποιήματα του «ποιητάρη» Ιωάννη Πόγα, από το Φλάμπουρο της Μακεδονίας που ζει στην Αδελαΐδα. Γράφει απλά και με συγκίνηση. Με αφορμή π.χ., της επίσκεψης-έκπληξης του αδελφού του από την Ελλάδα (από τα τέσσερα αδέρφια τα τρία ζούνε στην Αυστραλία), την ημέρα της Λαμπρής, γράφει και απαγγέλλει στο γιορτινό τραπέζι το ποίημα «Επισκέπτης»:

*Τέσσερα αδέρφια είμαστε
σε δυο πατρίδες ζούμε
στην ξενιτιά βρισκόμαστε
σ' όποια κι αν κατοικούμε (Πόγας, σ. 89).*

Ο αδελφός του, Τάσος, του «απαντά» στη συνέχεια: η απάντηση καταχωρείται σε χειρόγραφο φωτοτυπία, μετά το παραπάνω ποίημα του Ιωάννη στο βιβλίο των ποιημάτων του:

Αγαπητέ αδελφέ John

Είναι αλήθεια ότι το ταξίδι που πραγματοποίησα αυτή τη φορά εδώ στην Αυστραλία, και που διήρκεσε από 17-2-1995 μέχρι σήμερα που είναι ημέρα του Πάσχα και που θα φύγω μεθαύριο Τρίτη, 25-4- 1995 είχε βέβαια σκοπό να παραβρεθώ στον αρραβώνα της Έντζης.

[...] Αυτό όμως που πραγματικά θα θυμάμαι για πάντα, διότι με γέμισε με χαρά και υπερηφάνεια, είναι αυτή ακριβώς η στιγμή που παρουσία όλων των συγγενικών μας προσώπων διάβασες και μου αφιέρωσες αυτό το ποίημα [...] (Πόγας, σ. 91).

Εδώ κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε και τούτη τη συγκινητική μαρτυρία του Δημήτρη Τσιγκρή. Σε μια μικρή ποιητική συλλογή που εξέδωσε ο ίδιος εξηγεί την προέλευση των ποιημάτων της συλλογής που τον έβγαζαν στη νιότη του. Σημειώνει συγκεκριμένα στον «Πρόλογο»:

Ό,τι έγραψα στα μαθητικά μου χρόνια μέχρι αρχές της φοιτητικής μου Οδύσσειας τ' άφησα στην Ελλάδα ανέκδοτα. Όταν γύρισα ύστερα από 12 χρόνια παραμονής μου στην Αυστραλία δεν υπήρχε τίποτα. Σ' ένα από τα πολλά μου έκτοτε ταξίδια στη γενέτειρα βρέθηκα μπροστά σε μια έκπληξη, όταν ένα καλοκαιριάτικο βράδυ μπροστά στην παραλία του Αγίου ο αγαπητός μου φίλος, Φιλολόγος-Λογοτέχνης Νίκος Πήτας άρχισε να μου απαγγέλλει στίχους από ποιήματά μου, όσους μπορούσε η πραγματικά δυνατή του μνήμη να διασώσει (Τσιγκρής, σ. 7).

Και πράγματι το στοργικό αυτί του καλού φίλου διέσωσε τη «μουσική» μιας εφηβείας, όλο μουσική υπόκρουση:

*...Έχω κάτι να σου πω
που ο πόθος
μου το κάνει μυστικό
κάτι σα το τρίξιμο
των ξύλων,
κάτι σα το θρόισμα
των φύλλων... (Τσιγκρής, σ. 15).*

Στο ίδιο περίπου κλίμα θα μπορούσαμε να εντάξουμε και αρκετά προφορικά κείμενα, τα οποία είτε έχουν ήδη καταχωρηθεί αρχειακά είτε θα συλλεγούν στο μέλλον. Το σχετικό υλικό δεν μας μεταφέρει μόνο ιστορικές πληροφορίες, αλλά κυρίως ένα ζωντανό και πρωτότυπο λόγο που αντανakλά πιστεύω, ψυχικές εντάσεις, την οικονομία μιας βιοστροφίας η οποία «παράγεται» ανεπεξέργαστη. Τούτη αποτελεί ερευνητική προτεραιότητα, κυρίως για περιπτώσεις που η επίσημη Ιστορία δεν μπορεί να κάνει τίποτα, πριν είναι ήδη αργά. Προς την κατεύθυνση αυτή κινηθήκαμε τελευταία και αποφασίσαμε να συλλέξουμε παρόμοιο υλικό από μια περιοχή που βρίσκεται 300 περίπου χιλιόμετρα βόρεια της Αδελαΐδας. Είναι η περιοχή του Ρίβερλαντ, όπου χιλιάδες Έλληνες ασχολούνται με τη γεωργία: μεγάλα κτήματα, με φρουτόδεντρα και αμπέλια, σε μια μεγάλη πεδιάδα που διασχίζεται από τον θεόποταμό Μάρι. Αντιγράφουμε εδώ ένα μόνο απόσπασμα. Αφορά στην αφήγηση του Στέφανου Γκρίφισα (έφτασε στην Αυστραλία στις 13 Δεκεμβρίου 1953):

Εγώ γλώσσα είχα μάθει μερικά στην Ιαπωνία στο νοσοκομείο, με τους Αμερικάνους. Ήμουνα στρατιώτης στην Κορέα το 1951-1952. Το 1952 το Μάρτιο τραυματίστηκα και μπήκα στο νοσοκομείο. Οι Αμερικάνοι μου μάθανε το αλφαβητάρι, μ' ένα περιοδικό. «Τι είναι τούτο, ρε;» «άλογο» τους έλεγα εγώ, «χορς» μου λέγανε εκείνοι. Το ξεσήκωνα εγώ. Όταν ήρθα εδώ είχα πρόβλημα με τη γλώσσα, αλλά όχι μεγάλο. Ούτε προσπάθησα να μάθω. Σιγά σιγά έμαθα κάτι λίγα.

Οι Αυστραλοί ήταν πολύ καλοί μαζί μας. Όταν βαδίζαμε στο δρόμο και εδώ και κυρίως στη Μιλτζούρα, σταματάγανε και μας λέγανε «Μιλτζούρα;» «Γιες» τους απαντούσαμε: «Καμ ον». Μια φορά το 1954 στην Αδελαΐδα ήταν ένας από το Λαγκαδά και ήθελε να στείλει χρήματα στη μάνα του. Μου λέει πάμε στην τράπεζα, εσύ κάτι ξέρεις, εγώ τίποτα. Πάμε στην τράπεζα. Λέω: «Θέλει να στείλει λεφτά στη μάνα του στο Γκρις». Τραβάει αυτή το τσεκ. Της λέω «όχι». «Τέλεφον γκρ, γκρ...». Μου λέει «τέλεγκραμ». Μου έμεινε αυτό το «τέλεγκραμ». Του στοίχισε τότε μια λίρα για να μάθω εγώ μια λέξη, αλλά σε τρεις μέρες πήρε η μάνα του τα χρήματα. [...] Μέχρι το μιγκρέσιον είχα πάει. Από τα δέκα κάτι θα καταλάβεις, μου λέγανε. Γι' αυτό με παίρνανε μαζί τους. Το αλφαβητάριο μου το μάθανε μονομερίς οι Αμερικάνοι στην Ιαπωνία. «Α,Β,Γ, ρε, σπικ, σπικ», τους έλεγα. Εκείνοι το καταλάβαιναν και μου λέγανε «Α,Β,Γ,Δ». Εγώ το ξεσήκωνα. Ξέρω καλά και τα αρβανίτικα.

Συμπεράσματα

Η εργασία αυτή αρχίζει να παίρνει μεγάλες διαστάσεις και θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο περισσότερων βιβλίων. Είναι φανερό ότι στην προσπάθειά μας να γίνουμε περιληπτικοί αναγκαστήκαμε να ανοίξουμε μια κάποια «μέση» οδό. Έτσι ίσως αδικήσαμε φιλότιμους εργάτες του έντεχνου λόγου. Δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Πάντως ως συμπέρασμα προκύπτουν οι εξής διαπιστώσεις:

- Η μεγαλύτερη ποσοτική παραγωγή αφορά σε «απλούς» λογοτέχνες οι οποίοι εκφράζουν τη μεγάλη τους νοσταλγία για τον γενέθλιο τόπο.
- Ακολουθούν κάποιοι πιο απαιτητικοί, με πιο προωθημένη παιδεία και μυημένοι στη νεοελληνική λογοτεχνία· και από την οποία συχνά επηρεάζονται, όπως Παλαμάς και ο Καζαντζάκης, Σεφέρης, Καβάφης κ.τ.λ.
- Από τους τελευταίους σαφώς ξεχωρίζουν ελάχιστοι, οι οποίοι όχι μόνον έχουν υψηλή παιδεία και έχουν αφομοιώσει τον ελληνικό και ευρωπαϊκό μοντερνισμό, αλλά κατορθώνουν να αρθρώσουν μια δική τους απαιτητική φωνή, η οποία δεν έχει να ζηλέψει τίποτε από τις αντίστοιχες φωνές ομοτέχνων τους στην Ελλάδα.
- Τέλος, ακολουθούν κάποιοι νεότεροι, όλοι αυτοί που εκφράζονται στα αγγλικά, και οι οποίοι με το χρόνο πληθαίνουν, όπως είναι φυσιολογικό. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονται ονόματα και έργα που ξεχωρίζουν στο λογοτεχνικό στερέωμα της Αυστραλίας και γίνονται αντικείμενο συζητήσεων σε εθνικό επίπεδο της χώρας αυτής.

Είναι χαρακτηριστικό ότι αρκετά από τα έργα αυτών των τελευταίων αφορούν στην ελληνική καταγωγή των συγγραφέων και μεταφέρουν αντίστοιχες εμπειρίες. Αναφέραμε ήδη το όνομα του Tony Maniatty και της Αντιγόνης Κεφαλά. Να συμπληρώσουμε τα ονόματα των George Papaellinas, Angelo Loukakis, Zeny Giles, Komninos Zervos, Forini Epanomitis, Katherine Kizilos, Christos Tsiolkas (του οποίου κυκλοφορεί σε ελληνική μετάφραση το *Ο Άνθρωπος του Ιησού*, Αθήνα, Οξύ, 2001), Con Anemogiannis, και άλλοι.

Μένει να θυμίσουμε εδώ ότι και ο Δημήτρης Τσαλουμάς, τα τελευταία χρόνια γράφει τα ποιήματά του στα αγγλικά. Τα σχετικά έργα απογείωσαν τη φήμη του στην Αυστραλία, όπου θεωρείται ένας από τους πιο διακεκριμένους δημιουργούς της. Σε κείμενό μας⁷ υποστηρίζουμε ότι ο Τσαλουμάς περνά στην Αγγλική, αφού, «φτασμένος» πια, φροντίζει να αυτονομηθεί ως δημιουργός. Τούτο του το προσφέρει η «άλλη» γλώσσα, αλλά και μια τάση να γίνει η ποίησή του όλο και πιο «μυθική», δηλαδή «αρχική». Κάπου, βέβαια, στο βάθος, σαν σε σκιά, νιώθει κανείς να διαβαίνει σαν σε όνειρο το γενέθλιο νησί του, η Λέρος.

Τέλος, για να ολοκληρώσουμε την εικόνα, θα πρέπει να αναφέρουμε εδώ ότι έχουμε και τις περιπτώσεις δυο Αυστραλών συγγραφέων γυναικών (που σαφώς ξεχωρίζουν), οι οποίες έγιναν αρκετά γνωστές στα αυστραλιανά γράμματα, αφηγούμενες τη ζωή τους στην Ελλάδα. Η Gillian Bourras έχει αφιερώσει τέσσερα ολόκληρα βιβλία στην εμπειρία αυτή⁸. Η άλλη, Beverly Farmer, εξέδωσε το *The House in the Light* (University of Queensland Press, 1995), όπου αφηγείται τη ζωή της ως «ξένη ύψη» στην Ελλάδα, από το Σάββατο του Λαζάρου ως τη Δευτέρα του Πάσχα. Και οι δυο πέρασαν αρκετά χρόνια στην Ελλάδα παντρεμένες με Έλληνες. Τα βιβλία που έγραψαν φωτογραφίζουν την αντίστροφη μεταναστευτική εμπειρία τους και μαθαίνει κανείς πολλά και χρήσιμα ακούγοντας την «άλλη» φωνή. Αυτό φωτίζει αποτελεσματικότερα ίσως τη διαπολιτισμική συνάντηση, στην απορριπτική ή διαλογική του μορφή.

Διαπολιτισμική συνάντηση: πλούσια αλήθεια πηγή δημιουργικότητας, κυρίως όταν ετερογενεί.

Βιβλιογραφία

Η βιβλιογραφία που ακολουθεί ανταποκρίνεται στις ανάγκες τούτης της εργασίας μόνο. Θα ήταν αδύνατο να αναφερθεί κάποιος σε όλη την ελληνοαυστραλέζικη παραγωγή, είτε πρόκειται για πρωτογενή έργα ή για κριτικές προσεγγίσεις. Για τον ερευνητή που θα ήθελε να ενημερωθεί πληρέστερα πάνω στο θέμα παραπέμπουμε στα έργα του Καναράκη (δες πιο κάτω) καθώς επίσης και στην εξής βιβλιογραφία (ως το 1995):

Πηγές

Σοφοκλέους, Α.Μ. (1995) *Ελληνοαυστραλιανά Κείμενα. Εισαγωγή και Βιβλιογραφία*, Melbourne, RMIT University & Ελληνο-Αυστραλιανό Αρχείο.

Μελέτες για τη λογοτεχνία, ιστορία και (πολυ)πολιτισμό

Βασιλακάκος, Γ. (1997) *Η Νεοελληνική Λογοτεχνία της Διασποράς: Αυστραλία*, Αθήνα, Gutenberg.

Νούτσος, Π. (1998) (επιμ.), *Ο Ελληνισμός της Διασποράς. Προβλήματα και Προοπτικές*, Πρακτικά Συνεδρίου. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Τομέας Φιλοσοφίας, Αθήνα, Λιβάνης.

Σπανάκη, Μ. (1997) (επιμ.), *Ελληνίδες Συγγραφείς της Διασποράς / Women Writers of the Greek*

---

⁷ Βλ. κείμενό μας: (2004) Dimitris Tsaloumas: The poet as an old speaker. In: *The Regenerative spirit* (2), Adelaide, Lythrum Press.

⁸ Βλ. για ένα από αυτά, το *Aphrodite and the Others* το κεφάλαιο «Το μετέωρο βήμα της Gillian Μπούρα, ή η διεύρυνση του «ελληνοαυστραλέζικου» μοντέλου» στη μελέτη μου *Παρακείμενος Λόγος*, ο.π., 170-192.

- Diaspora*, Πρακτικά Συνεδρίου. Αθήνα, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.
- Kanarakis, G. (1997) *In the Wake of Odysseus: Portraits of Greek Settlers in Australia*, Melbourne, RMIT University & Ελληνο-Αυστραλιανό Αρχείο.
- Καναράκης, Γ. (2000) *Ο Ελληνικός Τύπος στους Αντίποδες. Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία*, Αθήνα, Γρηγόρη.
- Νούτσος, Π. (1996) *Ελληνοαυστραλία. Πολυπολιτισμός, Μετανεωτερικότητα και (Αυτο)βιογραφία*, Αθήνα, Λιβάνης.
- Τάμης, Α. (1997) *Η Ιστορία των Ελλήνων της Αυστραλίας*, τόμος πρώτος (1830-1958), Θεσσαλονίκη, Βάνιας.
- Τάμης, Α. (2000) *Η Ιστορία των Ελλήνων της Αυστραλίας*, τόμος δεύτερος, Melbourne, Ellikon Press.
- Τσιανίκας, Μ. (2001) *Παρακείμενος Λόγος*, Μελβούρνη, ΕΚΕΜΕ.
- Castles, St. (1992) Australian Multiculturalism: Social policy and identity in a changing society. In: Freeman G. P. & Jupp J. (ed.), *Nations of Immigrants: Australia, the United States, and International Migration*, Melbourne, Oxford University Press.
- Jupp, J. (1988) (General Editor), «Greeks», *The Australian People. An Encyclopedia of the Nation, its People and their Origins*, Sydney, Angus and Robertson Publishers, (pp. 507-533).
- Nickas, H. (1999) (ed.), *Dimitris Tsaloumas. A Voluntary Exile. Selected Writings on his Life and Work*, Melbourne Owl Publishing.
- Gilchrist, H. (1992) *Australians and Greeks, vol. I: The Early Years*, Sydney, Hasteed Press.
- Gilchrist, H. (1997) *Australians and Greeks, vol. II: The Middle Years*, Sydney, Hasteed Press.
- Kalantzis, M. (1993) «Hybrid Culture: Greek Australian / Australian Greek», *Greeks in English Speaking Countries*, Melbourne, Hellenic Studies Forum.
- Castan, C. (1986) *Conflicts of Love*, Brisbane, Phoenix Publication.
- Castan, C. (1990) *Dimitris Tsaloumas: A Poet*, Melbourne, Elikia Books.

Ανθολογίες

- Ζουμής, Σ., Κατσαράς, Γ., κ.ά. (1998) *Σύμπλευση*, Μελβούρνη, Υδροχόος.
- Ζουμής, Σ., Λιάσκος, Γ., κ.ά. (2001) *Σύμπλευση II*, Μελβούρνη, Υδροχόος.
- Χαραλαμπίδης, Ζουμής, Σ., κ.ά. (2002) *Σύμπλευση III*, Μελβούρνη, Υδροχόος.
- Κατσαράς, Γ. & Λιάσκος, Γ. (1998) *Ποιητικές Ώρες. Ανθολογία. Ελληνική Ποίηση στην Αυστραλία*, Melbourne, RMIT University & Ελληνο-Αυστραλιανό Αρχείο.
- Λιάσκος, Γ. (2001) (τομ. Α'), 2002 (τομ. Β'), 2003 (τομ. Γ'), *Ανθολογία Σονέτου Ελλήνων Ποητών Αυστραλίας*, Μελβούρνη, Εκδόσεις Τσώνη.
- Νίκα, Ε. & Κωσταντινίδης, Στ. (1998) *Αλλόχθονα Τοπία*, Ελληνόγλωσση Ποίηση Αυστραλίας Καναδά, Melbourne, Owl Publishing.
- Σύνδεσμος Ελληνο-Αυστραλών Λογοτεχνών (2000) *Anthology of Poetry and Prose*, Απαρτία, Melbourne, Nautilus.
- Νίκα, Ε. & Ντούνη, Κ. (1994) *Re-telling the Tale: Poetry and Prose by Greek-Australian Women Writers / Με Δικά μας λόγια: Ελληνίδες Συγγραφείς της Αυστραλίας*, Melbourne, Owl Publishing.
- Σύνδεσμος Ελληνο-Αυστραλών Λογοτεχνών (2001) *Απαρτία II*, Melbourne, Nautilus.
- Τσουκαλά-Μούσουρα, Σ., Λιάσκος, Γ., κ.ά. (1996) *Τετραλογία*, Μελβούρνη, Ναυτίλος.

Έργα συγγραφέων που παραπέμπουμε στην εργασία

Αμανατίδου, Ν. (2000) *Αυτογνωσία και Ενόραση*, Μελβούρνη, Εκδόσεις Τσώνη.

Αμανατίδου, Ν. (2000) *ΙΚεσίες και Εικασίες*, Μελβούρνη, Εκδόσεις Τσώνη.

Βασιλείου, Έ. (2000) *Κλέλια*, Μελβούρνη, ΕΚΕΜΕ.

Καβάφης, Κ. (1994) *Ατελή Ποιήματα 1918-1932*, Αθήνα, Ίκαρος.

Καναράκης, Γ. (1985) *Η Λογοτεχνική παρουσία των Ελλήνων στην Αυστραλία*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικών Σπουδών.

Καναράκης, Γ. (2003) *Όψεις της λογοτεχνίας των Ελλήνων της Αυστραλίας και Νέας Ζηλανδίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Γρηγόρη.

Καζάς, Α. (2002) *Ανοιχτοί Ορίζοντες*, Melbourne, RMIT University & Ελληνο-Αυστραλιανό Αρχείο (δίγλωσση έκδοση).

Κεφαλά, Α. (1995) (μετ. Ε. Νίκα) *Ένα Παραμύθι για Μεγάλα Παιδιά*, Melbourne, Owl Publishing.

Νινολάκης, Ν. (1986) *Ο Αργοναύτης του Νότου*, Φίφης, Χρ. (επιμ.), Αθήνα.

Νινολάκης, Ν. (1963) *Ο Αβασιλευτος Ήλιος*, Μελβούρνη.

Ραφτόπουλος, Ε. (1996) *Καράβια, λιμάνια και Θάλασσες*, Μελβούρνη, Εκδόσεις Ελληνο-αυστραλιανού Αρχείου.

Σεφέρης, Γ. (1999) «Ερωτόκριτος», *Δοκιμές (Α')*, Αθήνα, Ίκαρος.

Τζουμάκας, Δ. (1994) *Χαρούμενο Σύδνεϋ*, Αθήνα, Άγρωστις.

Τζουμάκας, Δ. (1993) *Η Γυναίκα με τ' Αγκάθια στο Λαιμό*, Αθήνα, Άγρωστις.

Τσαλουμάς, Δ. (1995) *Το Ταξίδι 1963-1992 (Α' και Β')*, Αθήνα/Melbourne, Σοκόλης και Owl Publishing.

Τσαλουμάς, Δ. (2001) *Δίφορος Καρπός. Σαράντα Αγγλικά Ποιήματα του Δημήτρη Τσαλουμά σε Δεύτερη Γραφή*, Melbourne, Owl Publishing.

Χαρκιανάκης, Σ. Σ. (1999) *Σπασμένοι Συνειρμοί*, Αθήνα, Δόμος.

Χαρκιανάκης, Σ. Σ. (1994) *Τεφρές Ακτές*, Αθήνα, Δόμος.

Χαρκιανάκης, Σ. Σ. (1998) *Επιφυλάξεις*, Αθήνα, Δόμος.

Eugenides, J. (2002) *Middlesex*, London, Bloomsbury.

Maniaty, T. (1989) *Smyrna*, Melbourne, Penguin.

Οι Έλληνες λογοτέχνες της Γερμανίας: Θεματική - Εμβέλεια - Διαπολιτισμικότητα

Νίκη Eideneier

Εκδότης

1. Τα πρώτα βήματα

Οι λογοτέχνες συγγραφείς μεταξύ των άλλων «ξένης καταγωγής» καλλιτεχνών έχουν κατακτήσει σήμερα στη Γερμανία μια ξεχωριστή θέση, που τους παραχώρησε η κριτική της λογοτεχνίας, αν και όχι πάντα από άκρατο ενθουσιασμό και με αντικειμενικά κριτήρια. Η κριτική βρέθηκε τελικά αναγκασμένη να ασχοληθεί - όσο ασχολήθηκε και ασχολείται με τη λογοτεχνία των ξένων συγγραφέων της χώρας αυτής, αντιμετωπίζοντάς την, ωστόσο, ως κοινωνιολογικό ντοκουμέντο και μαζικό φαινόμενο και όχι ατομικά -, κυρίως γιατί οι ίδιοι ύψωσαν αρκετά δυναμικά τη φωνή τους. Κι αυτό έγινε και γίνεται σε αναγνώσεις, όπου τους καλούσαν συνήθως κοινωνικοί λειτουργοί, για να διακοσμήσουν εκδηλώσεις κάθε είδους με αντικείμενο τα προβλήματα των ξένων ή και σαν άλλοθι στην κατά τ' άλλα αδρανή αντιμετώπιση και άγνοια, ακόμη και από μέρους των αριστερών και προοδευτικών εγγενών, των πολιτιστικών αγαθών από τις χώρες αποστολής.

Στην αριστερή πολιτική σκηνή της Γερμανίας με τις εκδηλώσεις της αλληλεγγύης μάς χρησιμοποιούν ως εξωτικό συμπλήρωμα κάποιων γιορτών και μας αντιμετωπίζουν ως ανθρώπους που τους λείπουν τα πολιτικά δικαιώματα και που, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο χρειάζονται αλληλεγγύη. Κάθε φορά που βρισκόμουν σε μια τέτοια γιορτή θα μπορούσα να κρανώ απ' την απελπισία μου, λέει ο ποιητής Jose F. Oliver¹.

Οι ίδιοι οι καλλιτέχνες, εξάλλου, οργανώθηκαν στην αρχή, με πρωτοβουλία κυρίως των συγγραφέων, στην PoliKunst (πολυεθνικός καλλιτεχνικός και λογοτεχνικός σύλλογος) και προκάλεσαν με τις κοινές εκδηλώσεις τους το ενδιαφέρον άλλων πολιτιστικών φορέων, μερικών δημοσιογράφων και κριτικών, που έγραφαν πάντα με «συμπάθεια» προερχόμενη κατά ένα μέρος και από κάποιες τύψεις, εξαιτίας της συμπεριφοράς της ευρύτερης γερμανικής κοινωνίας απέναντι στους ξένους.

2. Η γερμανική γλώσσα - όργανο λογοτεχνικής έκφρασης των ξένων

Εν τω μεταξύ τα πράγματα άλλαξαν. Νέοι, μικροί εκδοτικοί οίκοι ιδρύθηκαν με μοναδικό αντικείμενό τους τη λογοτεχνία των ξένων της Γερμανίας. Άλλοι, τολμηροί γερμανικοί εκδοτικοί οίκοι, είδαν έργα αυτών των συγγραφέων που τους ενέταξαν μάλλον τυχαία στο πρόγραμμά τους, να γίνονται μπεστ-σέλλερ. Η γλώσσα η γερμανική που χρησιμοποιούσαν οι συγγραφείς αυτοί: - ... γερμανική γλώσσα / που αγαπάω χωρίς επιφυλάξεις / που είναι η δεύτερη πατρίδα μου / που μου 'δωσε θάρρος και καταφύγιο / που μου δίνει πολύ περισσό-

¹ Raddatz, F. J. «In mir zwei Welten», εφημ. *Die Zeit*, 24.6.94.

τερα / απ' ό,τι σ' αυτούς που δήθεν τη μιλάνε ... λέει σ' ένα ποίημά του ο Τούρκος Yüksel Pazarskaya²- πρόδιδε, όσο κι αν προσπαθούσαν οι διάφοροι διορθωτές να την ισοπεδώσουν σύμφωνα με τους κανόνες της γραμματικής, κάτι πρωτόγνωρο, κάποιες ιδιαιτερότητες, μια ευελιξία, κι έναν πλούτο, που τουλάχιστον έπρεπε να γίνει αντικείμενο διαπραγματεύσης. Αυτό, όμως, ήταν σκέτη πρόκληση: Η γλώσσα του Γκαίτε στη γραφίδα Τούρκων, Ιταλών, Πορτογάλων! Οι κρίσεις δεν ήταν πάντα θετικές και η αναγνώριση αυτής της νέας λογοτεχνικής έκφρασης ήταν σπανίως αμέριστη. Κι αυτό ανεξάρτητα από την χώρα καταγωγής των συγγραφέων.

3. Έλληνες και Γερμανοί - εμείς κι εκείνοι

Από αυτήν την άποψη θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς: ποια λοιπόν η ιδιαιτερότητα της αντιμετώπισης των Ελλήνων συγγραφέων της διασποράς από μέρους των λογοτεχνικών κύκλων της Γερμανίας σε σχέση με τις άλλες εθνικότητες; Και ποια η ιδιαίτερη συμμετοχή τους στην διαπολιτισμική αυτή κίνηση;

Κοινό σημείο αναφοράς από τους ντόπιους για όλες τις μειονότητες ήταν οπωσδήποτε η λέξη-κλειδί «εξωτικός», που ερμηνεύεται κάθε φορά και διαφορετικά, αν αναλύσουμε την προσδοκία του Γερμανού αναγνώστη. Από τον Τούρκο περιμένει ανατολίτικη ραθυμία, απ' τον Ισπανό ύφος ταυρομάχου και φλαμέγκο, απ' τον Ιταλό τον μεσογειακό εραστή κ.ο.κ.

Οι Έλληνες, ωστόσο, διατηρούν ακόμη και μια ιδιαίτερη σχέση με τους Κεντροευρωπαίους και ειδικά με τους Γερμανούς. Είναι η αρχαιοελληνική τους προέλευση και η εικόνα που δημιουργήσαν γι' αυτούς οι Ουμανιστές του προπερασμένου αιώνα. Αυτή παραμένει τόσο ανεξίτηλη στα μάτια τουλάχιστον των μορφωμένων που αποτελούν και το κυριότερο αναγνωστικό κοινό, ώστε και σήμερα ακόμα, και ύστερα από 40χρονη γειτνίαση με τους Έλληνες μετανάστες στον ίδιο τους τον τόπο, να αναζητούν «την χώρα των Ελλήνων» με τα μάτια της ψυχής τους, ποτισμένοι με το «Γάλα του Γκαίτε», όπως λέει ο χιλιανός συγγραφέας Omar Saavedra Santis³. Έτσι αρνούνται να δουν στο πρόσωπο ενός σημερινού Κώστα και Γιάννη, όταν μάλιστα αυτός αρχίσει και να γράφει, έναν κανονικό συγγραφέα που θέματά του είναι τα αιώνια θέματα της λογοτεχνίας, ο έρωτας, η ζωή, ο θάνατος, οι καημοί της ξενιτιάς, η επικοινωνία, οι συνάνθρωποί του, και αναμένουν τουλάχιστο να δουν τι θέση παίρνει αυτός στον «κόσμο των ιδεών» του Πλάτωνα:

(...) «Αυτούς τους Έλληνες που εννοείτε, εγώ δεν τους γνωρίζω» απάντησα, «γιατί όταν γεννήθηκα εγώ, αυτοί είχαν ήδη πεθάνει».

Φαινόταν να έχει αμφιβολίες. Αισθάνθηκα να τεντώνεται το νευρικό μου σύστημα. Μ' έπιασε ξαφνικά μια ανείπωτη επιθυμία, να δοκιμάσω την κτηνωδία μου.

«Όλοι, κανείς δεν απέμεινε, υπήρξαν κάποτε». Πρόφερα κάθε λέξη, σα να εκσφενδόνιζα βέλη στα τρομαγμένα του μάτια. Τον λυπήθηκα. Τον έπιασα εμπιστευτικά από τον αγκώνα και ψιθύρισα:

«Υπήρξαν κάποτε, μα το πνεύμα τους εξακολουθεί να ζει μέσα σ' εμάς».

Προσπάθησε να γελάσει, μα, παρά τη μεγάλη του προσπάθεια, μόλις που κατάφερε να σκάσει ένα χαμόγελο. Η μελαγχολική του διάθεση ήταν ολοφάνερη.

Έπειτα ρώτησε, αν μιλάω αρχαία ελληνικά, και εγώ είπα όχι. Συνέχισε, ρωτώντας αν έχω ακούσει για κάποιο βιβλίο που λέγεται Οδύσσεια του Ομήρου, και προτού προλάβω να απαντήσω, άρχισε να απαγγέλει εκείνη την ιστορία που αρχίζει με τα λόγια: Μήνιν άοιδε θεά...

Ήταν για κλάματα. Γιατί όσο απήγγειλλε, τόσο έβγαινε όλο και περισσότερο στο φως

---

² Raddatz, F. J., ό.π.

³ Evangelische Akademie Iserlohn, *Das Eigene und das Fremde-Literatur in der Interkulturalität*, Tagung der Evangelischen Akademie Iserlohn vom 13-15 Januar 1995, 121.

το βάθος της μελαγχολίας του. Έπρεπε να σώσω την κατάσταση.

«Εδώ, κοιτάξτε με βαθιά στα μάτια! Πείτε μου, δε λάμπουν ολοφώτεινα; Πρόκειται πράγματι γι' αυτό το πνεύμα των Ελλήνων που λέγαμε (...)».

Είναι ένα απόσπασμα από το βιβλίο *So weit der Himmel reicht* του Χρυσάφη Λόλακα⁴.

4. Ο ρόλος της ελληνικής παιδείας στη Γερμανία

Πόσοι, όμως, από τους Έλληνες μπορούσαν ν' αντιδράσουν με το χιούμορ - και την οργή - του Χρυσάφη Λόλακα; Οι περισσότεροι έκαναν κυριολεκτικά αγώνα δρόμου για ν' ανταποκριθούν σ' αυτήν την ιδανική εικόνα του νέου αρχαίου-κλασικού Έλληνα. Σ' αυτό συντέτιναν βέβαια και τα αιώνια κλασικά ιδεώδη τα οποία διακήρυσσε και επέβαλε η ελληνική παιδεία της Γερμανίας, που λειτουργούσε αμειλίκτα στον κλειστό χώρο του ελληνικού σχολείου της Γερμανίας, αφήνοντας απ' έξω την πραγματικότητα της κοινωνίας που περιέβαλλε τους νέους τόσο εδώ, όσο και στη νέα Ελλάδα, μια χώρα την οποία σχεδόν δεν γνώριζαν. Την παιδεία αυτή την όριζε κυρίως η αγωνία μιας «γερμανοποίησης» των παιδιών μας, που βασάνιζε όχι μόνο τους Έλληνες γονείς, αλλά και την ελληνική πολιτεία. Έτσι κι αλλιώς τα εφόδια που τους έστελνε η πολιτεία, ήταν κάποιες, επίσης ξεπερασμένες, ιδέες ελληνοχριστιανικού πολιτισμού στην πιο κακέκτυπη μορφή του.

Λέει ο Κώστας Γιανακάκος στη δίγλωσση συλλογή ποιημάτων του: *Νυχτώνει από ωρίς*⁵:

«Στους δασκάλους μου»

πολύ το ήθελα κι εγώ να γίνω στη ζωή μου κάτι
μα ακόμα σήμερα δεν ξέρω τι,
με μπέρδεψαν τα λόγια των δασκάλων μου κι οι
θεωρίες τους
που κάθε τόσο τόνιζαν την εξυπνάδα μου
χρόνια ολόκληρα μ' είχαν στα χέρια τους
μορφώνοντάς με
κι από ψηλά έδρανα ψώνιζε η ματαιοδοξία τρόφιμα
μέχρι σκασμού -
δε λεω πως λέγαν ή πίστευαν λάθος οι δασκάλοι μου
όμως το βλέπω πως με μπέρδεψαν αγιάτρευτα
τα τεστ νοημοσύνης τους
και σήμερα ακόμα ψάχνω απροσάρμοστα
τον μίτο να βρω της Αριάδνης, στις πράξεις και
στις σκέψεις μου
κι είμαι πια σίγουρος πως πρέπει να αρνηθώ
των δασκάλων τα διδάγματα [...]

Αλλά τι είχαν ν' αντιτάξουν οι Έλληνες νέοι στην γνώμη αυτή των Γερμανών από τη νεο-ελληνική πνευματική ζωή; Το πολύ τον, για άλλους λόγους εξωτικό, Αλέξη Ζορμπά (του κινηματογράφου περισσότερο από ό,τι τον ήρωα του Καζαντζάκη) και φυσικά την παράδοση που μετέφεραν ατόφια οι γονείς κι οι παππούδες τους και που μεταφράζονταν σε ελληνικούς χορούς και τραγούδια και στην απέραντη φιλοξενία που πρόσφεραν αυτοί, οι φιλοξενούμενοι *Gastarbeiter*.

⁴ Στα γερμανικά: Lolakas, C. (1985) *So weit der Himmel reicht*, Köln, Romiosini, 29-30.

⁵ Gianacacos, C. (1989) *Frühe Dämmerung, zweisprachig*, Köln, Romiosini, 6.

5. Εφόδια των Ελλήνων συγγραφέων της Γερμανίας

Από την άλλη μεριά και οι ίδιοι οι συγγραφείς είχαν ανάλογες προϋποθέσεις: η πρώτη γενιά, αυτοδίδακτοι, θαρραλέοι άνθρωποι, που πιάναν το μολύβι μετά από την εξουθενωτική δουλειά στο εργοστάσιο, ή άνθρωποι που έμαθαν τα πρώτα τους γράμματα στην πατριδα. Εδώ ξεχωρίζει π.χ. η μορφή του Βαγγέλη Σακκάτου, από τους πρώτους που διατύπωσαν συγγραφικά τις σκέψεις τους και την κριτική τους.

Αλλά κι η δεύτερη γενιά, έστω κι αν πολλοί απ' αυτούς γεννήθηκαν στη Γερμανία, τη σχολική τους ηλικία την πέρασαν κατά ένα μέρος στην Ελλάδα κοντά στους παππούδες τους, με τεράστιες ψυχολογικές απώλειες λόγω του χωρισμού απ' τους γονείς τους. Έστω κι αν αυτοί, της δεύτερης γενιάς, γράφουν στα γερμανικά κυρίως, η βάση τους είναι ελληνική, η έμπνευσή τους πηγάζει από ελληνικά δεδομένα· είναι θρεμμένοι με τον ελληνικό πολιτισμό και, όσο κι αν εξανίστανται οι ίδιοι απ' αυτήν την προσκόλληση, γιατί τη θεωρούν εμπόδιο στην προσωπική τους εξέλιξη, δεν μπορούν - και δεν θέλουν - να την αρνηθούν.

«Η πίεση της εμπειρίας ως προϋπόθεση συγγραφής», όπως τη χαρακτήρισε κάποτε ο μεγάλος Γερμανός θεατρικός συγγραφέας Χάινερ Μύλλερ, ασκήθηκε έτσι διπλά στους Έλληνες συγγραφείς της Γερμανίας. Από τη μια, η πίεση της ιστορίας και του πανάρχαιου πολιτισμού τους και της παράδοσης, στην οποία ανήκει και το είδος της «λογοτεχνίας της ξενιτιάς», που είναι για την Ελλάδα τόσο παλιά όσο κι η ξενιτιά η ίδια, σ' αυτή την παράδοση θα έπρεπε να ενταχθούν, θέλαν δε θέλαν, και αυτοί, οι νέοι Οδυσσεείς, και να τη συνειδητήσουν· κι από την άλλη, η σύγκρουση της παραδοσιακής τους συνείδησης με τις νέες συνθήκες διαβίωσής τους. Λέει ο Γιώργος Παπούλιας⁶:

«Ορθοδοξία»

[...]

*Η παρθένος σήμερα...
με οπτασίες και ήχους
και το μάτι της Μέδουσας
σε κάθε μου βήμα.*

*Χριστός Ανέστη ψυχή μου χτεσινή
Αληθώς Ανέστη βήμα μου κουρασμένο
στις επώνυμους λεωφόρους των χριστιανών
και στα γυάλινα κτίρια
των ανωνύμων εταιριών...
Ποτέ μου δε λυτρώθηκα.*

[...]

*Ρίζες σου είναι
ό,τι μικρός είδες και άκουσες*

6. Στοιχεία διαπολιτισμικότητας - αποξένωση απ' το ελλη-νικό περιβάλλον;

Σ' αυτό το εντελώς νέο και ξένο περιβάλλον (σε ένα περιβάλλον, όπως π.χ. στην Ιταλία ή και στην Ισπανία οι συνθήκες θα ήταν άλλες, κοινά μεσογειακές, ας πούμε) - κι εδώ υπεισέρχεται και το νέο σοβαρό στοιχείο, αυτό της διαπολιτισμικότητας - ζουν, εργάζονται, αλλά και δρουν λογοτεχνικά οι πιο διαφορετικές φυλές του κόσμου όλου. Αλλά ακριβώς αυτή η αναγκαστική αντιπαράθεση προσέδωσε στους Έλληνες συγγραφείς της διασποράς μερικά χαρακτηριστικά που τους κάνει, νομίζω, να ξεχωρίζουν απ' τους ελλαδικούς συναδέλφους τους. Θα προσπαθήσω να τα συνοψίσω:

---

⁶ Παπούλιας, Γ. (1985) *Ένα καλοκαίρι γεμάτο ειδήσεις*, Αθήνα, Δωδέκατη ώρα, 21.

α) Η Ξενιτιά, η Γερμανία, λειτούργησε ως χώρος όξυνσης του κριτικού τους πνεύματος απέναντι στην ίδια τους την πατρίδα που την αντιμετώπισαν με αγάπη αλλά και με μια υγιή απόσταση. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα γι' αυτήν την θέση και μάλιστα όταν το θέμα περιστρέφεται γύρω από τον επαναπατρισμό: π.χ. ο Μιλτιάδης Παπανάγνου στο *Ψοφίμι*⁷ όπου σκιαγραφεί την αμηχανία του Έλληνα της Γερμανίας, όταν στην επιστροφή του βρίσκεται αντιμέτωπος με τις «ανάγκες» των συγγενών του που έμειναν στην Ελλάδα:

[...] Ο Αριστείδης προσπαθούσε να ξεχάσει τη χτεσινοβραδινή συνάθροιση. Έρχονταν όμως κι ξανάρχονταν στο νου όλη η παράσταση - σωστή παράσταση ήταν. Έτσι τώρα τα πρόσωπά τους - οι αδερφάδες: Κλειώ, Χαρίκλεια, Ερατώ και οι γαμπροί: Νώντας και Νάκος - στριφογύριζαν, άλλαζαν θέση, έκφραση και σχήμα, τα λόγια τους όμως πάντα αμετάβλητα, αιχμηρά και τον πλήγωναν: Εμείς τραβήξαμε όλα τα βάσανα. Πρώτα ο πατέρας, μετά η μάνα. Εσύ ψευτοσπούδαζες και γλεντούσες στη Γερμανία. Αν είχες μυαλό θα 'κανες κι εσύ περιουσία εκεί, όπως φτιάξανε όλοι οι μετανάστες. Άλλωστε έχεις τρία διαμερίσματα στην Αθήνα κι αυτό το χρωστάς σε μας. Γυναίκα, παιδιά, υποχρεώσεις δεν έχεις καμιά [...]

β) Η Ξενιτιά, η Γερμανία, είναι ο χώρος όπου οξύνθηκε η παρατηρητικότητα τους σχετικά με τους ντόπιους, που θα είχαν πολλά να κερδίσουν για την αυτογνωσία τους διαβάζοντάς τους, όπως αποδειχνει π.χ. ο Λεωνίδας Παναγιωτίδης με τη συλλογή διηγημάτων του *Einige Zentimeter unter der Oberfläche*⁸.

[...] Κάποτε ήρθε η νύχτα. Όμοια με τις περισσότερες φορές. Οι τοίχοι κρύψαν τους ανθρώπους. Κοντά τους κρύψαν και τα ζωντανά, παραπονιάρικα ένστικτά τους. Κι οι άνθρωποι κρύψαν τις ανάγκες τους πίσω από τοίχους κι ανάμεσα στα ζώα. Στους πρόποδες της κατάφυτης πλαγιάς, ψηλά στην κουφάλα μιας γέρικης βαλανιδιάς το σκιουράκι με ορθάνοιχτα τα μάτια από κατάπληξη απολάμβανε τη φαντασμαγορία του πλήθους των φωτών σε δρόμους, επιγραφές και κτήρια. Είχε ακούσει από γερνότερους πως κείθε που σταμάταγαν τα δέντρα, άρχιζε ο κόσμος των ανθρώπων και πως εκείνα τα πέτρινα κουτάκια, που άλλα ήταν κιάλας στοιβαγμένα το ένα πάνω στ' άλλο σαν θεώρατα πέτρινα δέντρα, ήσαν κάτι παρόμοιο με τις δικές τους φωλιές. Ξάφνου φωτεινά φίδια αυλάκωσαν τον ουρανό. Ακολούθησε τρομακτικός θόρυβος. Θαρρείς από εκατοντάδες άδεια βαρέλια κυλιόμενα πάνω στα σύννεφα. Ο Ντίνγκο στύλωσε τ' αφτάκια του τρομαγμένος, έριξε βιαστικά δυο τρεις ματιές στον ουρανό, στο πέτρινο δάσος των ανθρώπων και χάθηκε. Τρύπωνε ανάμεσα στις γούνες των δικών του, που αγουροξυπημένοι όλο και χασμουριόντουσαν. Οι πρώτες σταγόνες, παχιές, βαριές σα μολύβια άρχισαν να δέρνουν τα φύλλα.[...] ή η Ελένη Χατζητζάνου- Walthard⁹:
[...] Παιδιά, γιαγιάδες, παππούδες, άνθρωποι κάθε ηλικίας περνούσαν βιαστικά, σιωπηλοί, μ' ένα συγκεκριμένο σκοπό, χωρίς σταματημό· αν μπορούσε να κρίνει κανείς από την έκφραση του προσώπου τους, βρίσκονταν σε μια κατάσταση μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας, κάτι ανάμεσα στον ύπνο και τον ξύπνιο τους, αλλά αποφασιστικοί· έτοιμοι να ξεκινήσουν οποιαδήποτε δραστηριότητα δίχως κλαψουρίσματα και αντιστάσεις. «Έχει τόσους πολλούς κατοίκους η Ζυρίχη; Και γιατί πρέπει να πηγαίνουν όλοι την ίδια

⁷ Παπανάγνου, Μιλτ. (1985) *Λαζογερμανοί*, Αθήνα, Στοχαστής, 79-90.

⁸ Panajiotidis, L. (1995) *Einige Zentimeter unter der Oberfläche*, Köln, Romiosini, 9 κ.ε.

⁹ Chatzitanou-Walthard, E. (2000) *Der Tag, da alles anders wurde*, Köln, Romiosini, 203 κ.ε.

ώρα στη δουλειά; Χριστέ μου!» Από το ψηλό ταβάνι της αίθουσας κρέμονταν σε κανονικά διαστήματα τρία μεγάλα ρολόγια στη σειρά. Όμορφα ρολόγια με άσπρο δίσκο, γαλάζιους αριθμούς και δείκτες. Κι όλα έδειχναν ακριβώς την ίδια ώρα: επτά παρά δέκα ...

Ή η Ελένη Τορόση με το διήγημά της *Η μασέλα*. Το κέρδος τόσο για τη συγγραφέα, όσο και για τον αναγνώστη γίνεται σαφές ύστερα από τις πρώτες οδυνηρές, μα και γεμάτες χιούμορ, σκηνές, που περιγράφονται¹⁰:

Την τελευταία φορά που με επισκέφθηκε η μητέρα μου στη Γερμανία ήταν τέλη Γενάρη, πέντε χρόνια πριν πεθάνει ...

Τις πρώτες δυο βδομάδες ήταν τύπος και υπογραμμός, υπόδειγμα διακριτικότητας και ευγένειας. Έπειτα άρχιζαν τα δύσκολα.

Οι πρώτες διαφορές άρχιζαν, όταν έπιανε να αλλάξει τη θέση των πιατικών στα ράφια, γιατί, κατά τη γνώμη της, η δική της διάταξη ήταν πιο πρακτική. Τα μεγάλα προβλήματα πάντως παρουσιάζονταν, όταν έπαιρνε τους δρόμους με τις παντόφλες και τη ρόμπα για να διερευνήσει τη γειτονιά ή όταν έμπαινε στο γειτονικό σουπερ-μάρκετ δυο φορές τη μέρα να χαζέψει τα ράφια. Προσπαθούσα να της εξηγήσω, ματαίως βέβαια, πως κανείς δεν βγαίνει έτσι έξω εδώ στη Γερμανία, πως με ντροπιάζει στους γειτόνους. «Τι μας νοιάζουν αυτοί, παιδάκι μου», έλεγε σηκώνοντας αδιάφορα τους ώμους, «αυτοί είναι όλοι ξένοι!» Και συνέχιζε ακάθεκτη τις εξερευνήσεις. Λίγες μέρες αργότερα άρχιζε το περίφημο ψάξιμο στους σκουπιδοτενεκέδες της γειτονιάς. «Τι πετάνε αυτοί οι Γερμανοί», μουρμούριζε, «όλο καινούργια πράγματα!» [...]

7. Η Γερμανία - μεσολαβητής διαπολιτισμικότητας

γ) Οι Έλληνες συγγραφείς της Γερμανίας κατέκτησαν την ξενιτιά ως χώρο ιστορικής ανασκόπησης και απόσχισης προκαταλήψεων. Ιδιαίτερα στο τρίγλωσσο βιβλίο που εκδώσαμε μαζί με την Τουρκάλα-Κούρδα Arzu Tokar πριν από δέκα χρόνια, το *Kalimerhaba*¹¹ διακρίνει και ο πιο απλός αναγνώστης όχι μόνο τη διάθεση συμφιλίωσης ανάμεσα στους δυο «κατ' εξοχήν» εχθρούς-λαούς, τους Έλληνες και τους Τούρκους, αλλά και τη μεγάλη ευκαιρία που προσφέρει η λογοτεχνία να γεμίσουν οι τάφροι των παρεξηγήσεων και να χτιστούν γέφυρες συμφιλίωσης. Ένα μικρό απόσπασμα απ' το διήγημα της Φωτεινής Λαδάκη *Τούρκο, Τούρκο*; από την ανθολογία αυτή, θα διευκρίνιζε καλύτερα αυτό που θέλω να πω:

[...] - Θα παίξουμε Έλληνες και Τούρκοι, εντάξει;

- Α! Τι καλά! Και σένα η γιαγιά σου σου το 'μαθε;

- Ναι, ναι, κι εμένα! Ύστερα από το φονικό, τα μερμήγκια, τους Τούρκους, τους έχω-ναν σ' ένα κουτί σπύρτα και τους έθαβαν. Οι Έλληνες έλεγαν πως κι οι εχθροί πρέπει να θάβονται, γιατί αλλιώς δε βρίσκουν ησυχία. Όλο θα γύριζαν τα πνεύματά τους πίσω, για να βασανίσουν τους φονιάδες και να τους κάνουν ενοχλητικές ερωτήσεις... Το άλλο είδος των μερμηγκιών το άφηναν να ζήσει. Ήταν οι Έλληνες, ανοιχτόχρωμοι και ευγενείς... Είχαν φτερά σαν τους αγγέλους, για να μπορούν να ανυψωθούν [...]

8. Σαράντα χρόνια μετανάστευση - βαθύτερη λογοτεχνική έμπνευση

δ) Η ξενιτιά, η Γερμανία, προσέδωσε στα συνήθη θέματα της λογοτεχνίας άλλες διαστάσεις, σχεδόν υπαρξιακές. Στην ανθολογία π.χ. Προσπάθησε να τα φυλάξεις ποιητή / ... / του ερωτισμού σου τα οράματα με υπότιτλο *Έρωτας και αγάπη στην ξενιτιά*, που κυκλο-

¹⁰ Torossi, E. (2002³) *Zauberformeln, Erzählungen zweisprachig*, Köln, Romiosini, 34 κ.ε.

¹¹ Eideneier, N. & Tokar A. (1992) (Hrsg.) *Kalimerhaba*, Köln, Romiosini, 300 κ.ε.

φόρησε το 1995¹² και περιλαμβάνει κείμενα εικοσιενός συγγραφέων από έντεκα χώρες που ζουν στη Γερμανία, η ελληνική παρουσία είναι πολύ χαρακτηριστική: η ερωτική σχέση, αρχικά υποκατάστατο για διάφορες απώλειες, κερδίζει έδαφος, απελευθερώνεται, αυτονομείται, ωριμάζει, γίνεται δηλαδή απλή έκφραση ζωής, όπως π.χ. στο διήγημα της Ντάντη Σιδέρη, *Η πατρίδα του Γορίκα*, ή του Πέτρου Κυρίμη, *Τρικαλινός Αρχάγγελος* και άλλων, ενώ στο πιο πρόσφατο *Γερνώντας στα ξένα*¹³, όπου συμπεριλαμβάνονται τριάντα τρεις συγγραφείς από εννέα χώρες, μεταξύ των οποίων οι μισοί είναι Έλληνες, η ελληνική προσφορά στον τόμο χαρακτηρίζεται από μια εκπληκτική ωριμότητα, από μια αυτοσυνειδησία και ποικίλη αντιμετώπιση της τρίτης ηλικίας, στην οποία έχουμε εισέλθει εμείς οι πρώτοι μετανάστες, χωρίς ακραίους συναισθηματισμούς: ένας απολογισμός ζωής και μια συμφιλίωση με τη ζωή που ζήσανε και το μικρό μέλλον που έχουν ακόμη μπροστά τους. Γράφει π.χ. η Ελένη Δεληδημητρίου-Τσακμάκη¹⁴:

Σαράντα χρόνια μετανάστευση - γράμμα στην εγγονή μου Έλενα, που είναι εννέα ετών, από μπαμπά Έλληνα και μαμά Γερμανίδα.

[...] Εσείς που συνηθίσατε και τις δύο κουλτούρες, που παίζετε με όλα τα παιδιά, χωρίς να ρωτάτε πρώτα από πού προέρχονται και τι είναι. Εσείς που μαθαίνετε τα προβλήματα των παππούδων σας, που τους βλέπετε να γέρασαν και να μην ξέρουν ακόμη πού ανήκουν και πού θα καταλήξουν στα στερνά τους. Εσείς που μπορείτε να φτιάξετε μια κοινωνία, που δεν θα μετράνε οι εθνικότητες αλλά οι άνθρωποι. Γιατί έχει σημασία αν είσαι άνθρωπος, κι όχι ο τόπος απ' όπου προέρχεσαι. Από εσάς περιμένουμε να διαλύσετε την άσχημη εικόνα που έδωσαν μερικοί, χωρίζοντας τους ανθρώπους σε πρώτη, δεύτερη ή τρίτη τάξη. Να πολεμήσετε όχι με όπλα, αλλά με αγάπη και σύνεση για τον άνθρωπο [...]

ε) Η ξενιτιά, η Γερμανία ενισχύει τη διαπολιτισμικότητα στη λογοτεχνία των Ελλήνων που ζουν εδώ και που βλέπουν την αδικία να επαναλαμβάνεται και στη δική τους πατρίδα. Η Λογοτεχνία ως μαρτυρία, όπως εξάγεται από το βιβλίο του Γιώργου Ματζουράνη, *Όπου κι αν είμαι ξένος*¹⁵:

[...] Βλέπω αυτούς τους φουκαράδες που είναι τώρα στην Ελλάδα, Αλβανούς, Βούλγαρους, Ρουμάνους, Ασιάτες και Αφρικανούς, τους λαθρομετανάστες που λένε, και καίγεται η καρδιά μου, σαν τότε στη Φραγκφούρτη. Γιατί ξέρω τι είναι να είσαι σκουπίδι, να θες να παραπονεθείς επειδή σε περιφρονούν, σε αδικούν, σε κλέβουν και να μην μπορείς πώς, αφού δεν είσαι τίποτα, δεν υπάρχουν, δεν έχεις πράσινη κάρτα, δεν έχεις τίποτα. Αντικοινωνικά στοιχεία, λέει. Το ξέρουν. Όπως το ξέραμε κι εμείς τότε. Αλλά ποιος μας άφησε απ' έξω;

Να σου πω κάτι; Είχαν ανάγκη και φύγανε από τον τόπο τους. Κανένας ποτέ στον κόσμο δεν ήθελε να γίνει ούτε λαθρο- ούτε κανονικός μετανάστης [...]

9. Μετανάστευση: Κατανόηση και επαναπροσδιορισμός ιστορικών φαινομένων

στ) Οι Έλληνες συγγραφείς της Γερμανίας έχουν αποκτήσει έναν κοσμοπολιτισμό που είναι εμφανής όχι μόνο στη σχέση τους με τη γερμανική πλειονότητα, αλλά και κυρίως προς την εδώ τουρκική μειονότητα, που θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι αντιπροσω-

¹² (1995) *Die Visionen Deiner Liebeslust*, Köln, Romiosini, 23-28 και 145-154.

¹³ (2000) *Altwerden ist ein köstlich Ding? Altwerden in der Fremde*, Köln, Romiosini.

¹⁴ *Altwerden*, ο.π., 175 κ.ε. Στα ελληνικά: Δεληδημητρίου-Τσακμάκη, Ε. (2001) *Τα δέντρα που δεν ρίζωσαν*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 356 κ.ε.

¹⁵ Ματζουράνης, Γ. (2001) *Όπου κι αν είμαι ξένος*, Αθήνα, Καστανιώτης, 186.

πεύει συλλογικά τους ξένους. Ακόμη και η στάση τους προς τους Τούρκους, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί την εποχή πριν τη μετανάστευση, αναθεωρείται, όπως μας δείχνει το διήγημα του Ναπολέοντα Λαζάνη, *Ο καθρέφτης*, όπου ήρωας και αφηγητής είναι ένας Τούρκος που ξέμεινε στα Γιάννενα κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών¹⁶:

[...] Δύσκολος ο στρατός. Μέρες και μέρες.

21 Φεβρουαρίου. Απελευθέρωση της πόλης από τους Τούρκους. Παρέλαση. Με κλείνουν μέσα.

Αποψύλωση.

Μαζεύω χορταράκια. Χαρτάκια, λίγο σκούπισμα, λίγο συγύρισμα από δω, από κει. Θα περάσει κι αυτό.

Η μέρα είναι όμορφη.

Ο πατέρας ζητάει επισκεπτήριο. Του δίνουν άδεια. Μπαίνει στο στρατόπεδο.

Κοντεύω να τελειώσω.

Αγκαλιαζόμαστε. Καθόμαστε σε μια γωνιά. Λέει ο πατέρας το χάσαμε το μωρό. Λέει ο πατέρας τα κατάφερε. Τις πούλησε τις αδελφές. Ήρθαν απ' την Ηγουμενίτσα με λεφτά και τις αγόρασαν. Πολλά λεφτά.

Δε ρωτάει πώς τα περνάω. Τι να του πω. Να του πω για τη χέστρα. Αυτοί χέζουν. Καθαρίζονται μ' ένα χαρτί. Παν στη δουλειά τους. Εγώ τι να κάνω χωρίς νερό. Τι να του πω του πατέρα. Λέω καλά είμαι. Πολύ καλά [...]

Η «διαπολιτισμικότητα» στη λογοτεχνία των Ελλήνων της Γερμανίας είναι, λοιπόν, μια νεοαποκτημένη άποψη των πραγμάτων. Ένα πλησίασμα των πολιτισμών. Μετατροπή της «παράδοσης» που ήρθε μαζί μας, σε αναλογία προς τα νέα συναπαντήματα. Η προθυμία να ξεφύγει κανείς απ' τον πύργο ή τους τέσσερις τοίχους του σπιτιού του, για ν' ανακαλύψει τον νέο κόσμο που τον περιβάλλει. Η προσεκτική μεταφορά πνευματικών αγαθών και η μεταφύτευσή τους στη νέα πραγματικότητα, όπου θα εμπλουτίσουν και θα εμπλουτισθούν και θ' αποδώσουν περισσότερο καρπό. Η συμβολή τους στη συσπείρωση των λογοτεχνιών από τις διάφορες περιοχές της Ευρώπης, σε μια νέα, πολυσύνθετη ευρωπαϊκή λογοτεχνία, όπου δεν θα αποσιωπούνται οι ιδιαιτερότητες. Οι Έλληνες λογοτέχνες της Γερμανίας πήραν ήδη σοβαρά το δρόμο προς τα εκεί.

---

¹⁶ Kalimerhaba, ο.π., 60-68.

Βιβλιογραφία

- Eideneier, N. & Toker A. (1992) (Hrsg.) *Kalimerhaba- griechisch-deutsch-türkisches Lesebuch*, Köln, Romiosini.
- Eideneier, N. (1995) (Hrsg.) *Die Visionen Deiner Liebeslust - Liebe und Erotik in der Fremde*, Köln, Romiosini.
- Eideneier, N. & Kallifatidou, S. (Hrsg.) (2000) *Altwerden ist ein kösich Ding? Altwerden in der Fremde*, Köln, Romiosini.
- Evangelische Akademie Iserlohn, *Das Eigene und das Fremde-Literatur in der Interkulturalität*, Tagung der Evangelischen Akademie Iserlohn vom 13-15 Januar 1995.
- Gianacacos C. (1989) *Frühe Dämmerung, zweisprachig*, Köln, Romiosini.
- Lolakas, C. (1985) *So weit der Himmel reicht*, Köln, Romiosini.
- Ματζουράνης, Γ. (2001) *Όπου κι αν είμαι ξένος*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Panagiotidis, L. (1995) *Einige Zentimeter unter der Oberfläche*, Köln, Romiosini.
- Παπανάγνου, Μιλτ. (1985) *Λαζογερμανοί*, Αθήνα, Στοχαστής.
- Παπούλιας, Γ. (1985) *Ένα καλοκαίρι γεμάτο ειδήσεις*, Αθήνα, Δωδέκατη ώρα.
- Raddatz, F. J. «In mir zwei Welten», εφημ. *Die Zeit*, 24.6.94.
- Torossi, E. (20023) *Zauberformeln, Erzählungen zweisprachig*, Köln, Romiosini.
- Chatzitzanou-Walthard, E. (2000) *Der Tag, da alles anders wurde*, Köln, Romiosini.

Διαπολιτισμικά στοιχεία στη μεταναστευτική λογοτεχνία της Γερμανίας: Θεωρία και διαπολιτισμική πράξη

Αγλαΐα Μπλιούμη

Δρ. Γερμανικής Φιλολογίας

Η διαπολιτισμικότητα και η μετανάστευση είναι δύο έννοιες στενά συνυφασμένες μεταξύ τους, αφού η μετανάστευση είναι ένας σημαντικός παράγοντας για το ξεπέρασμα της μονολιθικής αντίληψης περί εθνους, σύμφωνα με την οποία ένα κράτος αποτελείται από μία εθνότητα. Η μετανάστευση συμβάλλει στην πραγματική όσμωση των πολιτισμών και αποτελεί, συνεπώς, κινητήριο μοχλό στην αλλαγή αντιλήψεων σχετικών με συλλογικότητες και άρα στην ανάπτυξη διαπολιτισμικής συνείδησης.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα προσπαθήσω να δείξω-καταρχάς σε εννοιολογικό επίπεδο-ακριβώς αυτή τη σχέση της διαπολιτισμικότητας με τη μετανάστευση. Θα επιχειρηθεί, δηλαδή, ο εννοιολογικός προσδιορισμός των θεμελιωδών αρχών του «πολυπολιτισμού», του «διαπολιτισμού» αλλά και της σύγχρονης αποδομητικής έννοιας της «μετανάστευσης», ώστε να αποσαφηνιστούν τα εννοιολογικά εργαλεία της ανακοίνωσης και να αναδειχθεί διεξοδικότερα πώς αυτές οι έννοιες αλληλοσυσχετίζονται. Σε ένα δεύτερο επίπεδο θα γίνει η παρουσίαση ενός διαπολιτισμικού μοντέλου ερμηνείας της λογοτεχνίας που ανέπτυξα στην διδακτορική μου διατριβή και χρησιμοποίησα ως intercultural training σε μάθημα του μεταπτυχιακού προγράμματος Master in Intercultural Education του Τμήματος Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Η θέση μου είναι ότι η λογοτεχνία –και ειδικά η σύγχρονη μεταναστευτική λογοτεχνία της Γερμανίας με την οποία ασχολούμαι– ως σεισογράφος πολύ πρόσφατων κοινωνικών εξελίξεων καταφέρει να αναπαραστήσει λογοτεχνικά μια διαπολιτισμική θέαση της πραγματικότητας. Πιστεύω ότι η αναζήτηση διαπολιτισμικών στοιχείων σε λογοτεχνικά κείμενα συμβάλλει στην εμπέδωση της διαπολιτισμικής θεωρίας, αφού παρέχει τη δυνατότητα πρακτικής εφαρμογής της θεωρίας που οδηγεί τελικά στην ανάπτυξη μιας διαπολιτισμικής ικανότητας (interkulturelle Kompetenz).

Αναζητώντας, λοιπόν, σε εννοιολογικό επίπεδο τον προσδιορισμό της έννοιας της μετανάστευσης, παρατηρεί κανείς ότι ως συστατικό στοιχείο του όρου προβάλλεται η διαδικασία της μετακίνησης. Η Λ. Βεντούρα αναφέρει: «Ως μετανάστευση ορίζεται κάθε μετακίνηση πληθυσμού από μία περιοχή σε μία άλλη ή από μία χώρα σε μία άλλη. Ο όρος καλύπτει πολλές ανόμοιες διαδικασίες και καταστάσεις: υπάρχει μετακίνηση στο εσωτερικό ενός κράτους ή προς το εξωτερικό· μετανάστευση από μία αγροτική περιοχή προς μία άλλη, από μία αγροτική περιοχή προς ένα αστικό κέντρο, από ένα αστικό κέντρο προς μία αγροτική περιοχή [...] υπάρχει εποχιακή, συντομική, προσωρινή και μόνιμη, νόμιμη και παράνομη μετανάστευση»¹.

---

¹ Βεντούρα, Λ. (1994) *Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 9.

Ως ενδεικτικά αίτια μετανάστευσης αναφέρονται η οικονομική εξαθλίωση και η ανεργία στις χώρες καταγωγής, οι πολιτικοί και θρησκευτικοί διωγμοί, γενικότερα κοινωνικά αίτια, όπως είναι η οικογενειακή επανένταξη, καθώς και η κοινωνική άνοδος στις περιπτώσεις που επιδιώκεται η επαγγελματική βελτίωση. Η μετανάστευση σε αυτήν την περίπτωση δεν αφορά στην επιβίωση, αλλά στο κοινωνικό status. Υπάρχουν, τέλος, περιπτώσεις που τα αίτια είναι ατομικά, όπως η πρόθεση για ανώτερη μόρφωση, η περιέργεια και η διάθεση για περιπέτεια. Για αυτό το λόγο έχει καθιερωθεί στη γερμανόφωνη βιβλιογραφία η διαφοροποίηση ανάμεσα στην εκούσια (freiwillige) και την ακούσια μετανάστευση (erzwungene Migration)².

Βλέπουμε, επομένως, ότι ο όρος «μετανάστευση» χρησιμοποιείται διευρυμένα και δεν παραπέμπει αποκλειστικά σε φτώχεια και οικονομική εξαθλίωση, όπως μάλλον έχει επικρατήσει στην κοινή γνώμη. Σύμφωνα με την Annette Treibel, υπάρχουν δύο βασικές μεταναστευτικές φάσεις: η πρώτη φάση χαρακτηρίζει τα πρώτα χρόνια της μετανάστευσης, όπου οι δεσμοί με τη χώρα αποστολής είναι ακόμη δυνατοί, και η δεύτερη φάση χαρακτηρίζει τον απογαλακτισμό από τη χώρα αποστολής και την συνακόλουθη αλλαγή ταυτότητας. Η δεύτερη φάση, στην οποία δημιουργούνται για τους μετανάστες νέες εθνοτικές δομές, είναι η φάση της δράσης στο πλαίσιο του ethnic community³. Θα πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι η εθνοτική ταυτότητα των επόμενων μεταναστευτικών γενεών δεν μεταβάλλεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να ταυτιστεί με τη χώρα υποδοχής⁴. Άρα η εθνοτική ταυτότητα βρίσκεται ανάμεσα στην επιρροή της χώρας προέλευσης και την επιρροή της χώρας υποδοχής.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις προσπαθούν να περιγράψουν ένα νέο χώρο δράσης που ανταποκρίνεται ήδη σε πολλές ομάδες ανθρώπων. Αναφέρεται σε εκείνους τους ανθρώπους που τα βιώματά τους δεν τους επιτρέπουν τη λογική των καταναγκαστικών επιλογών – ή είσαι Γερμανός ή Τούρκος, ή είσαι Γερμανός ή Έλληνας κ.τ.λ. Η καθημερινή ζωή αυτών των ανθρώπων κινείται σε ένα συνεχές δίκτυο επικοινωνίας που υπερβαίνει εθνικά σύνορα και η ταυτότητά τους περιλαμβάνει κάτι περισσότερο από μία και μοναδική εθνική ταυτότητα. Το δέσιμο με τη χώρα καταγωγής, ακόμη και στη δεύτερη γενιά, θα πρέπει να κατανοείται ως συμπλήρωμα και όχι ως αντίθεση με τη χώρα υποδοχής, αφού σε αυτούς τους ανθρώπους έχουν δημιουργηθεί νέοι τρόποι ζωής – από τις κατοικίες έως τον τρόπο διασκέδασης – που παίρνουν όλο και περισσότερο τη μορφή ανάμεικτων τρόπων διαβίωσης. Δεν πρόκειται για ένα διαποικικό lifestyle που αναπαράγει τα κοινωνικά δεδομένα της χώρας προέλευσης ούτε, όμως, για την ταύτιση με τον τρόπο ζωής της χώρας υποδοχής. Σε αυτήν την περίπτωση ενώνεται, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στη γερμανόφωνη βιβλιογραφία, η Ανατολία με τη Στουτγκάρδη και η Σικελία με τη Νυρεμβέργη, με αποτέλεσμα να έχουμε Σουαβούς Τούρκους και Σικελιανούς Βαυαρούς⁵.

Αυτή η κατάσταση υποστηρίζεται επιστημονικά με τη λεγόμενη «μεταμοντέρνα αποδομητική έννοια της μετανάστευσης», κατά την οποία συστατικό στοιχείο της έννοιας δεν είναι ο γεωγραφικός χώρος ή ο χρόνος αλλά, κυρίως, μια ιδιαίτερη κατάσταση που μπορεί να θεωρηθεί, όπως είπαμε, ως ενδιάμεσος χώρος σε επίπεδο ταυτότητας. Σύμφωνα, λοιπόν, με την Baltes-Löhr η μετανάστευση δε χαρακτηρίζει μια πορεία που έχει αφετηρία και άφιξη συγκεκριμένο γεωγραφικό και κοινωνικό τόπο, αλλά αποτελεί πολύ χειρότερο μια αέναη (μετα)κίνηση. Καταργεί το σταθερό σημείο αναφοράς του τοπικού προσδιορισμού

² Πρβλ. Hamburger, F., Koepf, T., Müller, H., Nell, W. (1997) *Migration. Geschichte(n) – Formen – Perspektiven*, Schwalbach, Wochenschauverlag, 35-36· επίσης Mintzel, A. (1997) *Multikulturelle Gesellschaften in Europa und Nordamerika, Konzepte, Streitfragen, Analysen, Befunde*, Passau, Wissenschaftsverlag Rothe, 99 κ. ε.

³ Treibl, A. (1993) Transformationen des Wir-Gefühls. Nationale und ethnische Zugehörigkeiten in Deutschland. In: Blomert, R., Kuzmics, H., Treibl, A. (Hrsg.), *Transformationen des Wir-Gefühls. Studien zum nationalen Habitus*, Frankfurt, Suhrkamp, 324.

⁴ ο.π., 330.

⁵ Beck-Gernsheim, E. (1999) *Juden, Deutsche und andere Erinnerungslandschaften. Im Dschungel der ethnischen Kategorien*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 174.

«εδώ και εκεί» ή «εσωτερικό και εξωτερικό», έτσι ώστε ο μετανάστης να μην προσδιορίζεται στη βάση εθνικών σταθερών, αλλά να έχει το δικαίωμα επιλογής του ανήκειν τόσο στο εδώ, όσο και στο εκεί⁶. Σε πολιτικό επίπεδο, αυτό θα σήμαινε την αναγνώριση της διπλής υπηκοότητας, γλωσσικά την αναγνώριση της διγλωσσίας ή τριγλωσσίας, ενώ ανθρωπολογικά την αναγνώριση μιας νέας μορφής υποκειμενικότητας που είναι το πολιτισμικά «υβριδικό» υποκείμενο⁷. Έτσι η αντίληψη της αντινομίας «χώρα προέλευσης – χώρα υποδοχής» χάνει την ισχύ της, αφού καταργείται σταδιακά η ιδέα περί ισχυρής πλειοψηφίας και αδύναμης μειονότητας· συνακόλουθα χάνει τη δύναμή της και η κατηγοριοποίηση των ανθρών σε «μετανάστες και μη μετανάστες». Στατατικό στοιχείο του ορισμού, λοιπόν, είναι η αλλαγή οπτικής γωνίας, κατά συνέπεια το ξεπέραςμα της ιδέας της πλειονότητας. Το ίδιο ισχύει και για το δίπολο «πατρίδα-ξενιτιά». Στο πνεύμα της μεταμοντέρνας αποδομητικής έννοιας ως μετανάστευση καλείται η συνεχής μετάβαση ανάμεσα σε πατρίδα και ξενιτιά, που σε συναισθηματικό επίπεδο μεταφράζεται ως αίσθημα «διπλής ή τριπλής πατρίδας»⁸.

Στην παρούσα ανακοίνωση χρησιμοποιώ τη μεταμοντέρνα αποδομητική έννοια της μετανάστευσης, ώστε το ενδιαφέρον να μην εστιάζεται μόνο στην πρώτη φάση της μετανάστευσης, αλλά και στις επόμενες γενεές και την υβριδική τους ταυτότητα. Συνακόλουθα ο όρος «μεταναστευτική λογοτεχνία» δε χαρακτηρίζει μόνο εκείνη τη λογοτεχνία που πραγματεύεται τα κλασικά θέματα της οικονομικής μετανάστευσης των πρώτων μεταναστών, αλλά πραγματεύεται και αυτόν τον ιδιαίτερο ενδιάμεσο χώρο των ethnic communities. Με άλλα λόγια η «μεταναστευτική λογοτεχνία» πραγματεύεται την αντιπαράθεση ή το πάντρεμα έτερου και οικείου, σκιαγραφεί υβριδικές ταυτότητες και έχει τις ρίζες της στο μεταναστευτικό φαινόμενο της Γερμανίας.

Σ' αυτό το σημείο αξίζει να ριξουμε μια σύντομη ματιά σε ένα από τα πιο συστηματικά μοντέλα περιγραφής της σύγχρονης μεταναστευτικής λογοτεχνίας. Η Immacolata Amodeo (ερευνήτρια δεύτερης γενιάς ιταλικής καταγωγής) στηριζόμενη στο μοντέλο της «ελάσσονος λογοτεχνίας» των Deleuze/Guattari⁹ κατάφερε να περιγράψει την ποικιλία των μορφών, δομών και γλωσσών της μεταναστευτικής λογοτεχνίας. Συνοπτικά, η μεταναστευτική λογοτεχνία περιγράφεται με τέσσερις παραμέτρους που είναι: α) η πολυφωνία, β) η ετερογλωσσία, γ) η κανονικότητα στη θεματολογία και τα μοτίβα και δ) η συγκριτική υφολογία.

Η παράμετρος της ετερογλωσσίας είναι ουσιαστικής σημασίας για την κατανόηση της δομής-τουλάχιστον της σύγχρονης μεταναστευτικής λογοτεχνίας. Η ετερογλωσσία αναφέρεται στη διακριτή μεταφορά διαφορετικών εκφράσεων ή λέξεων από τη χώρα προέλευσης του συγγραφέα. Αυτές οι εκφράσεις διαπλέκονται με το υπόλοιπο κείμενο, το οποίο συνήθως είναι γραμμένο στα γερμανικά, οπότε έχουμε την περίπτωση της εμφανούς ετερογλωσσίας.

Ενδεικτικά αναφέρω το ποίημα του Γλαύκου Κουμίδα με τίτλο:

«Die Feige und der Trog» (μεταφραστικό γύμνασμα)
Sei ungnädig mit der Gnade
Nenn' sie immer beim Namen
πες το σύκο σύκο δηλαδή
και τη σκάφη σκάφη αν μπορείς

⁶ Baltes-Löhr (1998) Dekonstruktivistische Analyse der Begriffe „Identität“ - „Migration“ - „Raum“. In: Renate von Bardeleben/ Patricia Plummer (Hrsg.), *Perspektiven der Frauenforschung: ausgewählte Beiträge der 1. Fachtagung Frauen-, Gender-Forschung in Rheinland-Pfalz*. Tübingen, Stauffenburg, 86 κ. ε.

⁷ Πρβλ. Bhabha, H. (1997) DissemiNation: Zeit, Narrative und die Ränder der modernen Nation. In: Bronfen, E., Marius, B. (Hrsg.), *Hybride Kulturen. Beiträge zur angloamerikanischen Multikulturalismus Debatte*. Tübingen, Stauffenberg, 149 κ.εξ.

⁸ Πρβλ. Baltes-Löhr, ο.π., 86 κ. ε.

⁹ Ντελέζ, Ζ., Γκουατταρί, Φ. (1998) (μετ. Κ. Παπαγιώργης), *Κάφκα. Για μια ελάσσονα λογοτεχνία*, Αθήνα, Καστανιώτης.

πες ακόμα σύκω εις το σύκω
 και στη σκάφη κάτσε-σήκω
sei herrisch mit den Namen
Ohne Gnade will ja sagen
Du feiger Trog
 η χάρης των σύκων μαζί σου¹⁰

Αυτή η περίπτωση της εμφανούς ετερογλωσσίας εμφανίζεται συχνά και σε άλλους μετανάστες λογοτέχνες, όπως είναι για παράδειγμα ο ιταλικής καταγωγής ποιητής Gino Chiellino. Στο ανθολόγιο που ετοιμάζεται, πιστεύω, ότι πρέπει να συμπεριληφθούν και δείγματα γραφής με εμφανή ετερογλωσσία, γιατί αναβαθμίζεται η διγλωσσία που αποτελεί βιωμένη πραγματικότητα για τα παιδιά των μεταναστών και συμβολικά φαίνεται από αυτά τα δείγματα γραφής ότι οι δύο γλώσσες έχουν ίση αξία. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, ότι μία από τις βασικές επιδιώξεις της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (Interkulturelle Bildung) είναι η αποδοχή και συνέχιση της εκμάθησης των γλωσσών προέλευσης¹¹. Οι γλώσσες προέλευσης ακόμη και σήμερα στη Γερμανία δε «μετρούν» ως δεύτερη γλώσσα με αποτέλεσμα συχνά οι μαθητές να αισθάνονται μειονεκτικά και να μη συνεχίζουν ή ακόμη και να ξεχνούν τις γλώσσες προέλευσης.

Για να γυρίσουμε, όμως, πάλι σε επίπεδο λογοτεχνίας, υπάρχει ακόμη και η περίπτωση της μη διακριτής ετερογλωσσίας που σημειώνεται υπό μορφή διαλογικότητας. Η γλώσσα στην οποία έχει γραφεί το λογοτεχνικό έργο, δηλ. η γερμανική, κάνει διάλογο με μια άλλη γλώσσα, αφήνοντάς την να υπολανθάνει, έστω και αν δεν είναι διακριτή. Αυτή η άλλη γλώσσα γίνεται στον αναγνώστη αντιληπτή από ανοίκειες μεταφορές, συγκρίσεις και λογοπαίγνια. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της γερμανόφωνης συγγραφέως τουρκικής καταγωγής Emine Sevgi Özdamar με τίτλο: «Η ζωή είναι μια Καραβανσαράι, που έχει δύο πόρτες. Από τη μια μπήκα και από την άλλη βγήκα». Η Özdamar παίρνει εικόνες από την τουρκική γλώσσα και τις εντάσσει στη γερμανική ή μεταφράζει λέξη προς λέξη τουρκικά ονόματα, λογοπαίγνια και αποφθέγματα στα γερμανικά¹². Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται μια υβριδική γλώσσα, αφού η ξένη γλώσσα μετουσιώνεται μέσω της γερμανικής. Πρόκειται για μια τακτική που ακολουθούν και αρκετοί συγγραφείς ιταλικής καταγωγής, όπως απέδειξε η Amodeo. Δεν έχω ασχοληθεί με αυτό το ζήτημα σε Έλληνες συγγραφείς. Δεν υπέπεσε, ωστόσο, στην αντίληψή μου κάποια περίπτωση υπολανθάνουσας ετερογλωσσίας που να αποτελεί πολύ σημαντική εξέλιξη σε επίπεδο αισθητικής.

Η παράμετρος της «κανονικότητας στη θεματολογία και τα μοτίβα» (Regelmäßigkeit in der stofflichen und motivischen Strukturbildung) σημαίνει ότι η βασική σταθερά αυτής της λογοτεχνίας επικεντρώνεται μεν στις έννοιες πατρίδα/ξενιτιά, όμως οι έννοιες δεν εμφανίζονται ως αντιθετικό ζευγάρι. Οι έννοιες εμφανίζονται συχνά να συνυπάρχουν υπό τη μορφή της αλληλενέργειας ομοίου και έτερου ή έστω της ταλάντευσης ανάμεσα στο οικείο και το ξένο. Έτσι, οι έννοιες πατρίδα/ξενιτιά αποτελούν στα περισσότερα έργα αφενός βασική θεματολογική σταθερά, αφετέρου δεν μπορεί να δοθεί γενικά απάντηση στο ερώτημα σε ποιον από τους δύο πόλους υπάρχει περισσότερη οικειότητα. Με άλλα λόγια, οι έννοιες πατρίδα/ξενιτιά δεν υφίστανται ως ξεχωριστές κατηγορίες, ώστε η μία να συμβάλει στη διαφοροποίηση της άλλης, αλλά αναπαρίσταται η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στις

¹⁰ Κουμίδης, Γ. (1995) 'πνάδες, Λευκωσία, Πουπούξιος, 25.

¹¹ Με γλώσσα προέλευσης («Herkunftssprache») εννοώ τη μητρική γλώσσα. Δεν χρησιμοποιώ την έννοια της μητρικής γλώσσας, γιατί τη θεωρώ ιδιαίτερα προβληματική.

¹² Kuruyazici, N. (2000) Multikulturelle Lebensformen und ihre Wiedergabe in literarischen Texten (Deutschland und Türkei im Vergleich). In: Durzak, M., Laudenberg, B. (Hrsg.): *Literatur im interkulturellen Dialog: Festschrift zum 60. Geburtstag von Hans-Christoph Graf v. Nayhauss*. Bern/Berlin u.a. Peter Lang, 117.

κατηγορίες πατρίδα και Ξενιτιά.

Όπως έγινε αντιληπτό, η ίδια η λογοτεχνία αναπαριστά την αποδομητική έννοια της μετανάστευσης και δίνει μια πολύ απτή εικόνα της ιδιαίτερης υποκειμενικότητας που δημιουργείται στο πλαίσιο του ethnic community. Ας εξετάσουμε τώρα το διαχωρισμό των εννοιών της πολυπολιτισμικότητας και της διαπολιτισμικότητας.

Η πολυπολιτισμικότητα αναφέρεται στη συμβίωση και συνύπαρξη κοινοτήτων με διαφορετικούς πολιτισμούς και διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις. Αναφέρεται στη γεωγραφική συμβίωση σε αστικοποιημένες περιοχές, όπως είναι τα γκέτο, οι κοσμοπολίτικες πόλεις κ.τ.λ., καθώς και στη συνύπαρξη διαφορετικών εθνικών κοινοτήτων στα πλαίσια μεγάλων κρατών, αυτοκρατοριών και συνομοσπονδιών¹³. Πέρα από περιγραφική κατηγορία, η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί και πολιτικό όρο που προσπαθεί να προσδιορίσει πολιτικά κοινωνίες με έντονη πολιτισμική ποικιλότητα. Ενδεικτικό παράδειγμα ως προς το τελευταίο, αποτελεί η Αυστραλία που υιοθέτησε τον πολυπολιτισμό ως επίσημο όρο της κοινωνικής πολιτικής των ομόσπονδων πολιτειών της. Εν ολίγοις, ο πολυπολιτισμός αποτελεί επιστημονικό περιγραφικό μοντέλο της Κοινωνιολογίας και των Πολιτικών Επιστημών που αναφέρεται σε πολυφωνικές κοινωνίες.

Αντίθετα, ο διαπολιτισμός δεν αποτελεί περιγραφικό εργαλείο που αναφέρεται στην πολιτική οργάνωση, αλλά χαρακτηρίζει μια εξέλιξη σε επίπεδο ταυτοτήτων. Σύμφωνα με τους επικριτές του πολυπολιτισμού, βασικό τρωτό του όρου είναι ότι, ερμηνεύοντας τη βασική διαφορετικότητα ενός κοινωνικού συνόλου, πάντα πολιτισμικά και όχι κοινωνικά, διαχωρίζει ακόμη περισσότερο την πλειονότητα από τις μειονοτικές/μεταναστευτικές ομάδες. Ως εναλλακτική έννοια που υπερβαίνει τις διαφορές και καταφέρνει να περιγράψει τις αλληλοδιεισδύσεις και διασταυρώσεις των πολιτισμικών κωδικών, προβάλλεται η έννοια του διαπολιτισμού.

Ιδιαίτερη σημασία για την οριοθέτηση του διαπολιτισμού δίνεται από τις διάφορες διεπιστημονικές προσεγγίσεις στο πρόθεμα «δια», διότι υποδηλώνει μια αμφίδρομη σχέση, το μεταξύ των υποκειμένων που συναλλάσσονται¹⁴. Στοιχειώδεις για την κατανόηση της έννοιας είναι δύο σημεία: πρώτον η έννοια προϋποθέτει ένα σύνορο μεταξύ των πολιτισμών το οποίο πρέπει να υπερκεραστεί¹⁵, και δεύτερον από τη σχετικοποίηση των πολιτισμικών ταυτοτήτων προκύπτει ένα ενδοπολιτισμικό «μεταξύ»¹⁶. Με άλλα λόγια διαμορφώνεται μια «κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα που όχι μόνον αναγνωρίζει την ετερότητα και τη διαφορά, αλλά και την ενσωματώνει ως αναγκαίο όρο της ζωτικότητας και της δυναμικής της»¹⁷. Ο διαπολιτισμός, λοιπόν, αναπτύσσεται εκ των ένδον και αναφέρεται στην αλληλοσυσχέτιση των πολιτισμικών ταυτοτήτων στο πλαίσιο μιας κοινότητας¹⁸. Βασικό συστατικό της έννοιας του διαπολιτισμού είναι το ξεπέραςμα της διχοτομίας ανάμεσα στο «ξένο» και το «οικείο», αφού το «ξένο» γίνεται μέρος του ευρύτερου συνόλου και δεν υφίσταται αποκομμένο ως περιχαρακωμένη οντότητα.

Μία άλλη βασική παράμετρος του διαπολιτισμικού είναι η έννοια του υβριδισμού

---

¹³ Βερνίκος, Ν., Δασκαλοπούλου, Σ. (2002) *Πολυπολιτισμικότητα. Οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*. Αθήνα, Κριτική, 37.

¹⁴ Cesana, A. (2000) « Philosophie der Interkulturalität: Problemfelder, Aufgaben, Einsichten». *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache* 26, 435.

¹⁵ Rieger, S., Schahadat, S., Weinberg, M. (1999) Vorwort. In: Rieger κ.α. (Hrsg.), *Interkulturalität – zwischen Inszenierung und Archiv*. Tübingen, Narr, 11.

¹⁶ ο.π., 13.

¹⁷ Πασχαλίδης, Γ. (1999) Γενικές αρχές ενός προγράμματος για την διδασκαλία της λογοτεχνίας. Στο: Αποστολίδου, Β., Χοντολίδου, Ε. (επιμ.), *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, Αθήνα, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, 332.

¹⁸ Πρβλ. Blioumi, A. (2002) *Interkulturalität und Literatur. Interkulturelle Elemente in Sten Nadolnys _Selim oder Die Gabe der Rede*. In: Blioumi, A. (Hrsg.): *Migration und Interkulturalität in neueren literarischen Texten*, München: ludicium, 29.

(Hybridität). Η υβριδικότητα αναφέρεται στην ταυτότητα τόσο κοινωνικών ομάδων, όσο και μεμονωμένων υποκειμένων. Έτσι για παράδειγμα, η ταυτότητα των Αφροαμερικάνων ή των Ινδοαμερικάνων στις Η.Π.Α μπορεί να χαρακτηριστεί ως υβριδική. Όσον αφορά μεμονωμένα υποκείμενα, η υβριδική ταυτότητα χαρακτηρίζεται από πολιτισμική ετερογένεια, δηλ. το υποκείμενο έχει γαλουχηθεί και ενστερνιστεί περισσότερα από ένα πολιτισμικά συμφραζόμενα, όπως λ.χ. είναι τα παιδιά της δεύτερης ή τρίτης γενιάς μεταναστών. Η δεύτερη ή τρίτη γενιά ως επί το πλείστον είναι δίγλωσση και έχει υιοθετήσει θεωρήσεις και στάσεις ζωής τουλάχιστον από δύο πολιτισμικά περιβάλλοντα. Αυτό το διαπολιτισμικό κράμα συνιστά την υβριδική ταυτότητα¹⁹, η οποία είναι το αντίθετο της μονολιθικά ομογενοποιημένης εθνικής ταυτότητας²⁰.

Οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες, τέλος, δεν είναι καινούργιο φαινόμενο στην ιστορία της ανθρωπότητας. Αν εξαιρέσουμε την εποχή των εθνικών κρατών, αυτές αποτελούν μάλλον τον κανόνα. Στην εποχή του Μεσαίωνα οι κοινωνίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως έντονα πολυπολιτισμικές. Αντίθετα, ο διαπολιτισμός, η διαπολιτισμική συνείδηση και οι υβριδικές ταυτότητες είναι, κατά τη γνώμη μου, ένα καινούργιο φαινόμενο στην ιστορία της ανθρωπότητας, διότι εμφανίζεται ως ξεπέραςμα της ομογενοποίησης που επέβαλαν τα ευρωπαϊκά εθνικά κράτη και κατά συνέπεια αποτελεί μια νέα εξέλιξη. Ενώ, λοιπόν, η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί πανάρχαιο φαινόμενο, μπορεί να γίνεται στην Ευρώπη λόγω για το διαπολιτισμό μόλις τις τελευταίες δεκαετίες με το ξεπέραςμα της ιδέας του έθνους- κράτους.

Εν κατακλείδι, νομίζω ότι η σύνδεση μεταξύ μετανάστευσης και διαπολιτισμού είναι εμφανής. Η μακροχρόνια μεταναστευτική εμπειρία οδηγεί στη δημιουργία μιας διαπολιτισμικής σύλληψης της πραγματικότητας.

Ας περάσουμε στο σημείο αυτό στη διαπολιτισμική πράξη, στην παρουσίαση δηλαδή του διαπολιτισμικού μοντέλου ερμηνείας της μεταναστευτικής λογοτεχνίας που ανέπτυξα στη διδακτορική μου διατριβή και εφάρμοσα με τους φοιτητές του μεταπτυχιακού προγράμματος «Master in Intercultural Education» του Τμήματος Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Θα πρέπει εδώ να επισημάνω δύο πράγματα: α) περιορίζομαι, ελλείψει χρόνου, σε ένα μικρό αλλά ουσιαστικό κομμάτι του μοντέλου της διατριβής και β) οι φοιτητές του Τμήματος υπήρξαν στην πλειονότητά τους εκπαιδευτικοί, κατά συνέπεια το μοντέλο αποτελεί συμβολή στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών. Πιστεύω ότι η μεταναστευτική λογοτεχνία αποτελεί εύφορο έδαφος για την ανάπτυξη ενός intercultural training, αφού επιτρέπει την αναγνώριση ή ακόμη και συνειδητοποίηση διαπολιτισμικών δομών μέσα από το λογοτεχνικό μύθο.

Πολύ συνοπτικά θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι το διαπολιτισμικό μοντέλο συνίσταται σε γενικές γραμμές στην αναζήτηση διαπολιτισμικών στοιχείων στη λογοτεχνία. Σύμφωνα, λοιπόν, με το μοντέλο αυτό τα διαπολιτισμικά στοιχεία που συνθέτουν το διαπολιτισμικό δυναμικό ενός λογοτεχνικού έργου είναι:

1. η δυναμική έννοια του πολιτισμού που ενυπάρχει στα λογοτεχνικά κείμενα,
2. η αυτοκριτική ως προς την εικόνα του οικείου,
3. η υβριδικότητα (hybridity) και
4. η αφηγηματική τεχνική της «διπλής οπτικής» (πολυπρισματική αφήγηση).

Τα στοιχεία αυτά αποτελούν κοινές σταθερές σε διάφορους επιστημονικούς λόγους (discourses), επικεντρώθηκα, όμως, περισσότερο στη θεωρία της λογοτεχνίας του γερμανόφωνου χώρου.

Τι σημαίνει, όμως, καταρχάς δυναμική έννοια του πολιτισμού; Ο εννοιολογικός προσδιο-

¹⁹ Blioumi, A. (2001) Interkulturalität als Dynamik. Ein Beitrag zur deutsch-griechischen Migrationsliteratur seit den siebziger Jahren, Tübingen, Stauffenburg, 93 κ. ε.

²⁰ Αποστολίδου, Β. (1999) Λογοτεχνία και Ιδεολογία: το ζήτημα των αξιών κατά τη διδασκαλία της λογοτεχνίας. Στο: Αποστολίδου, Β., Χοντολίδου, Ε. (επιμ.), Λογοτεχνία και Εκπαίδευση, Αθήνα, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, 335.

ρισμός είναι ουσιαστικής σημασίας για την ενασχόληση με ζητήματα διαπολιτισμού, αφού η έννοια του διαπολιτισμού εδράζεται στην έννοια του πολιτισμού. Στα εισαγωγικά μαθήματα με τους φοιτητές ασχοληθήκαμε διεξοδικά με την πολιτική-ηγεμονική λειτουργία της καθιέρωσης της έννοιας του πολιτισμού ιστορικά. Ελλείψει χρόνου περιορίζομαι εδώ στη συνοπτική περιγραφή της δυναμικής του έννοιας που έχει καθιερωθεί στη σύγχρονη βιβλιογραφία και αποτελεί απάντηση στις ουσιοκρατικές προσεγγίσεις περί πολιτισμού. Σύμφωνα με τη δυναμική έννοια, λοιπόν, ο πολιτισμός, ως κοινωνικό δημιούργημα, αποτελείται από κοινωνικές διαπραγματεύσεις και δεν αναφέρεται αποκλειστικά σε καλλιτεχνικές εκφάνσεις ή σε γενικά νοούμενες πολιτισμικές αξίες. Ο πολιτισμός είναι ένα δυναμικό, κοινωνικό *procedere*. Το λεγόμενο «χάσμα γενεών» είναι ένα από παράδειγμα του δυναμισμού του πολιτισμού ως κοινωνικού δημιουργήματος. Πολιτισμός, σύμφωνα με τη δυναμική έννοια, είναι ένα πεδίο ετερόκλητο και διαρκώς μετασχηματιζόμενο «λόγω της πλατιάς ποικιλίας των κοινωνικών εμπειριών, ρόλων και σχέσεων που συνθέτουν την κοινωνική ζωή»²¹.

Το ερώτημα που ανακύπτει κατά την ενασχόληση με τη λογοτεχνία είναι κατά πόσο αναπαρίσταται μια δυναμική έννοια του πολιτισμού στο λογοτεχνικό έργο. Για την απάντηση αυτού του ερωτήματος μπορούμε να δούμε ενδεικτικά το *Διπλό Βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή²². Το *Διπλό Βιβλίο* ενδεικνύεται ιδιαίτερα για τη διερεύνηση της δυναμικής έννοιας του πολιτισμού, γιατί ο μύθος περιστρέφεται γύρω από την αναζήτηση όψων της ελληνικότητας. Χαρακτηριστικά, ο πρωταγωνιστής - Κώστας - ρωτάει το συγγραφέα: «*Το ρωμαίικο ζητάς να βρεις από μένα; Από μένα; Τον άνθρωπο, λες, το σημερινό;*» (σ.27). Προς το τέλος του βιβλίου διαβάζουμε:

«Μ' αυτή την ξαδέρφη και τη θεία μαζί σκέφτηκα κάτι να προσπαθήσω, λίγο περισσότερα να πω για τη σημερινή ελληνική επαρχία. Η μικρή της πόλη μεγαλώνει, ο κόσμος ανακατεύεται, αλλάζει, οι κοινοί παρονομαστές λιγοστεύουν. Οι δυνάμεις ωστόσο της αντοχής, της αναστολής, υπάρχουν ακόμα – ένας πυρήνας συντήρησης μέσα στην αλλαγή και το σκόρπισμα των ανθρώπων. Αυτόν τον πυρήνα θέλω να κοιτάξω καλύτερα, το χαρακτήρα του, τα θετικά και τ' αρνητικά του. Μου ξεφεύγει. Τους βλέπω πολύ καλά τους σπασμένους αρμούς του βιβλίου μου. Και βλέπω πίσω απ' αυτούς την ουσιαστική του ανεπάρκεια. Η εικόνα που δεν τελειώνεται μέσα στη σημερινή ελληνική κοινωνία, η σημερινή ελληνική κοινωνία που δεν τελειώνεται μέσα σ' αυτήν. Δε μπορώ να προχωρήσω, να τα δέσω πρόσωπα και καταστάσεις σε μian ενότητα. [...]» (σ.173)

Ο αφηγητής, επομένως, εξομολογείται στο τέλος του έργου ότι δεν κατάφερε να προσδιορίσει μορφές και χαρακτηριστικά της ελληνικότητας. Όλο το έργο αναπαριστά ένα πανόραμα διαφορετικών χαρακτήρων της ελληνικής κοινωνίας, μη μπορώντας έτσι να προσδώσει σε Έλληνες κοινά, ταυτοποιήσιμα χαρακτηριστικά. Επίσης, πραγματεύεται το χάσμα των γενεών και τις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις από τη γενιά των γονιών του έως τη δική του. Πρόκειται, συνεπώς, για μια όχι στατική σύλληψη της Ελλάδας και του πολιτισμού της. Αυτός είναι και ο λόγος που ο αφηγητής δεν μπορεί να κάνει την ταυτοποίηση του ελληνικού πυρήνα και οι αρμοί του βιβλίου του σπάζουν.

Το δεύτερο διαπολιτισμικό στοιχείο είναι η αυτοκριτική ως προς την εικόνα του οικείου. Έτσι τίθεται το ερώτημα, κατά πόσο διαπιστώνεται στο έργο αυτοκριτική. Με την αυτοκριτική αναθεωρούνται ή επανεξετάζονται οικείοι πολιτισμικοί κώδικες και αντιλήψεις.

Ενδιαφέρον ως προς αυτό παρουσιάζει ένα απόσπασμα από το βιβλίο της Ελένης Δεληδημητρίου-Τσακμάκη *Η απόφαση που δεν πάρθηκε* (1994)²³, μιας συγγραφέως της πρώτης

²¹ Πασχαλίδης, Γ. (1999) Γενικές αρχές ενός προγράμματος για την διδασκαλία της λογοτεχνίας. Στο: Αποστολίδου, Β., Χοντολίδου, Ε. (επιμ.) *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, Αθήνα, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, 321.

²² Χατζής, Δ. (1999) *Το Διπλό Βιβλίο*, Αθήνα, Το Ροδακίο.

²³ Δεληδημητρίου-Τσακμάκη, Ε. (1994) *Η απόφαση που δεν πάρθηκε*, Αθήνα, Λάμψη.

γενιάς μεταναστών, που στο εν λόγω κείμενο καταθέτει την αυτοβιογραφία της. Στο απόσπασμα που ακολουθεί η αφηγήτρια μαθαίνει τη γέννηση της εγγονής της που προέκυψε από το γάμο του γιου της με μια γερμανίδα.

«Έπρεπε λοιπόν ν' αφήσω κατά μέρος τα ψεύτικα όνειρα που έπλαθα και να πάψω πια να συγκρίνω τους Έλληνες με τους Γερμανούς. Για μένα δεν υπάρχουν πια ούτε σύνορα, ούτε εθνικότητες. Υπήρχε μόνο η πραγματικότητα, που κρατούσα στην αγκαλιά μου [...] Θα ήθελα να είχαν πιαστεί από το χέρι τσολιάδες και Βαυαροί και να χορεύουν τότε σε μια ελληνική ακροθαλασσιά και τότε στις καταπράσινες πλαγιές της Βαυαρίας. [...] Για μένα ήταν σα να γιόρταζαν την ένωσή τους τα δύο κράτη και να υπέγραφαν παντοτινά συμφωνία ειρήνης. Η εγγονή μου ήταν αυτό που ανήκε εξίσου και στις δύο χώρες και είχε παντού τα ίδια δικαιώματα» (σ. 171κ.ε.).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι καταρρίπτεται η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο ξένο (τη γερμανική εθνικότητα) και το οικείο (την ελληνική εθνικότητα) και στη θέση τους προτάσσεται ένα ελληνογερμανικό κράμα. Αυτό το ελληνογερμανικό κράμα έχει προκύψει ύστερα από αυτοκριτική και, όπως αφήνεται να εννοηθεί, από το ξεπέραςμα της αντιθετικής θέασης των πραγμάτων, δηλαδή του αντιληπτικού σχήματος εδώ οι Έλληνες/εκεί οι Γερμανοί.

Το τρίτο στοιχείο είναι η υβριδικότητα. Η υβριδικότητα αναφέρεται τόσο στη συλλογική, όσο και στην ατομική ταυτότητα. Όπως ήδη αναφέρθηκε, εκφράζει συλλήβδην μορφές πολιτισμικής μεϊξης. Όσον αφορά στην υβριδικότητα, θεωρώ πιο ενδεδειγμένη την αναφορά στο έργο *Talisman*²⁴ της Yoko Tawada, που είναι γερμανόφωνη συγγραφέας ιαπωνικής καταγωγής, δεδομένου ότι σε Έλληνες συγγραφείς δεν παρουσιάζεται τόσο ανάγλυφα το στοιχείο της υβριδικής ταυτότητας. Στο απόσπασμα η αφηγήτρια περιγράφει τα μάτια με τα οποία βλέπει την Ευρώπη:

«Η Ιαπωνία δεν υφίσταται στην Ευρώπη, αλλά και εκτός Ευρώπης επίσης δεν βρίσκουμε την Ιαπωνία. Πρέπει, για να μπορέσω να δω την Ευρώπη, να φορέσω ιαπωνικά γυαλιά. Επειδή δεν υπήρξε ποτέ και δεν υπάρχει κάτι σαν «η ιαπωνική ματιά» και για μένα αυτό δεν είναι καθόλου λυπηρό, αυτά τα γυαλιά είναι εκ των πραγμάτων ψεύτικα και πρέπει συνέχεια να αναπροσαρμόζονται. Άρα η ιαπωνική μου ματιά σε καμία περίπτωση δεν είναι αυθεντική, παρά το γεγονός, ότι γεννήθηκα και μεγάλωσα στην Ιαπωνία. [...] Αυτά τα γυαλιά δημιουργήθηκαν από τον πόνο των ματιών μου και μπήκαν στο κρέας μου όπως και το κρέας μου μπήκε σε αυτά τα γυαλιά».

[Japan existiert nicht in Europa, aber außerhalb Europas findet man Japan auch nicht. Ich muss mir, um Europa sehen zu können, eine japanische Brille aufsetzen. Da es so etwas wie eine «japanische Sicht» nicht gab und gibt – und für mich ist das keine bedauerliche Tatsache –, ist diese Brille zwangsläufig fiktiv und muss ständig neu hergestellt werden. Meine japanische Sicht ist insofern keinesfalls authentisch, trotz des Faktums, dass ich in Japan geboren und aufgewachsen bin. [...] Diese Brille ist durch meine Augenschmerzen entstanden und wuchs in mein Fleisch hinein, so wie mein Fleisch in die Brille hineinwuchs.] (σ. 50)

Όλο αυτό το απόσπασμα αναπαριστά με ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο την αφετηρία των περιγραφών της αφηγήτριας. Στρέφεται ανοιχτά κατά του διπολικού σχήματος οικείο vs ξένο και, κατά συνέπεια, αντιτίθεται στην οργανική πολιτισμική θεωρία. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι όλο το έργο αναλαμβάνει την ευθύνη της προσέγγισης μεταξύ των δύο λαών, όμως αυτό θα σήμαινε ότι η αφηγήτρια «φοράει ιαπωνικά γυαλιά» και κατά συνέπεια έχει ενστερνιστεί την οργανική πολιτισμική θεωρία, σύμφωνα με την οποία κάθε πολιτισμός αποτελεί ένα αυτόνομο, ενιαίο και οργανικό σύνολο. Μόνο με αφετηρία τη διαφορετικότητα

²⁴ Tawada, Y. (1996) *Talisman*, Tübingen, konkursbuch.

τα των λαών θα μπορούσε η αφηγήτρια να λειτουργήσει μεσολαβητικά. Όμως η μακροχρόνια εμπειρία της μετανάστευσης (*Αυτά τα γυαλιά δημιουργήθηκαν από τον πόνο των ματιών μου*) της απέδειξαν ότι η οργανική θεώρηση είναι εσφαλμένη, αφού η αμιγώς ιαπωνική ματιά δεν υπάρχει. Με την εμπειρία της μετανάστευσης γεννήθηκε και γαλουχήθηκε στον ξένο τόπο ένα υβρίδιο, έστω και αν η φυσιολογική γένεση επιτελέστηκε στην Ιαπωνία. Η υβριδική σύνθεση, ως απόρροια της μετανάστευσης, οδήγησε σε διαπολιτισμική ταυτότητα, όπου οι δύο ταυτότητες δε συνυπάρχουν πλάι-πλάι, αλλά έχουν στην κυριολεξία ενσωματωθεί.

Τέλος, το τέταρτο διαπολιτισμικό στοιχείο αναφέρεται στην αφηγηματική τεχνική της διπλής οπτικής. Κατά πόσο δηλαδή το ξένο και το οικείο παρουσιάζονται από διαφορετικές προοπτικές. Κυριαρχεί η οπτική του οικείου ή παρατηρείται και η προσπάθεια να παρουσιαστεί η οπτική γωνία του Άλλου;

Ενδεικτικό για την αλλαγή οπτικής γωνίας είναι τα παιδικά διηγήματα της Ελένης Τορόση με τίτλο *Ο Μελάνιος τρεχαντήρας ταξιδεύει*²⁵, αφού περιγράφεται η οπτική γωνία όχι μόνο των Ελλήνων αλλά και των ξένων που διαμένουν στην Ελλάδα ή Ελλήνων που ζουν στη Γερμανία. Η αρχή του δοκιμίου «Αχ, να' ταν το Πυργάκι στην Ελλάδα!» αρχίζει ως ακολούθως:

Μεγάλωσε στο Πυργάκι της Αλβανίας η Ειρήνη. Εδώ και τρία χρόνια όμως ζει με τους γονείς της και τον αδελφό της στο Βόλο. Έχουν ένα μικρό δωμάτιο στο ισόγειο ενός παλιού σπιτιού στην άκρη της πόλης. Ο πατέρας της δουλεύει στα χωράφια ή στις οικοδομές. Όπου βρει. Η μαμά της καθαρίζει τον ΟΤΕ. Κάθε καλοκαίρι, μετά το Δεκαπενταύγουστο, πάνε για λίγο πίσω στην πατρίδα τους. Το νοσταλγεί πολύ το χωριό της η Ειρήνη. Σκέφτεται τις παλιές της φιλενάδες, τους συγγενείς, τα ξαδέλφια της, προπαντός τη θεία Μάρτα και το θείο Γκέκο και ανυπομονεί συνέχεια να φτάσει η μέρα που θα φύγουν». (σ. 19)

Μολονότι η αφήγηση γίνεται από τριτοπρόσωπο αφηγητή, δημιουργείται η εντύπωση ότι προβάλλεται μια εικόνα εκ των έndon που περιγράφει αρκετά παραστατικά τη ζωή των μεταναστών στην Ελλάδα. Η πολυπρισματική αφήγηση είναι ένας τρόπος ώστε να μην κυριαρχήσει ο λόγος της πλειονότητας και να αποτυπωθεί ο πολιτισμικός πλουραλισμός των σύγχρονων κοινωνιών.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να σημειώσω ότι στους Έλληνες συγγραφείς που εξέτασα στη διατριβή μου δε βρήκα σημαντικά διαπολιτισμικά στοιχεία. Αυτό έχει διάφορα αίτια που δεν μπορούν να αναλυθούν εδώ. Ίσως, όμως, στο ανθολόγιο που ετοιμάζεται να είναι καλό να συμπεριληφθούν διαπολιτισμικά κείμενα από συγγραφείς μη ελληνικής καταγωγής, όπως για παράδειγμα η Yoko Tawada, γιατί η διαπολιτισμικότητα και άρα η παρουσίαση υβριδικών ταυτοτήτων εκφράζει τα παιδιά της δεύτερης ή τρίτης γενιάς μεταναστών. Εξάλλου, η γερμανική κοινωνία δεν αποτελείται μόνο από Έλληνες ή Γερμανούς αλλά και από άλλες εθνικότητες.

Βιβλιογραφία

Εργογραφία

Δεληδημητρίου-Τσακμάκη, Ε. (1994) *Η απόφαση που δεν πάρθηκε*, Αθήνα, Λάμψη.

Τορόση, Ε. (2001) *Ο Μελάνιος Τρεχαντήρας ταξιδεύει*, Αθήνα, Πατάκης.

Χατζής, Δ. (1999) *Το Διπλό Βιβλίο*, Αθήνα, Το Ροδακίό.

Tawada, Y. (1996) *Talisman*, Tübingen, konkursbuch.

---

²⁵ Τορόση, Ε. (2001) *Ο Μελάνιος Τρεχαντήρας ταξιδεύει*, Αθήνα, Πατάκης.

Ελληνόγλωσση

- Αποστολίδου, Β. (1999) Λογοτεχνία και Ιδεολογία: το ζήτημα των αξιών κατά τη διδασκαλία της λογοτεχνίας. Στο: Αποστολίδου, Β., Χοντολίδου, Ε. (επιμ.) *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, Αθήνα, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Βεντούρα, Λ. (1994) *Μετανάστευση και Έθνος*. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.
- Βερνίκος, Ν., Δασκαλοπούλου, Σ. (2002) *Πολυπολιτισμικότητα. Οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*, Αθήνα, Κριτική.
- Ντελέζ, Ζ., Γκουατταρί, Φ. (1998) (μετ. Κ. Παπαγιώργης), *Κάφκα. Για μια ελάχισσα λογοτεχνία*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Πασχαλίδης, Γρ. (1999) Γενικές αρχές ενός προγράμματος για την διδασκαλία της λογοτεχνίας. Στο: Αποστολίδου, Β., Χοντολίδου, Ε. (επιμ.), *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, Αθήνα, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.

Ξενόγλωσση

- Baltes-Löhr (1998) Dekonstruktivistische Analyse der Begriffe "Identität" - "Migration" - "Raum". In: Renate von Bardeleben/ Patricia Plummer (Hrsg.), *Perspektiven der Frauenforschung: ausgewählte Beiträge der 1. Fachtagung Frauen-, Gender-Forschung in Rheinland-Pfalz*, Tübingen, Stauffenburg.
- Beck-Gernsheim, E. (1999) *Juden, Deutsche und andere Erinnerungslandschaften. Im Dschungel der ethnischen Kategorien*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Bhabha, H. (1997) DissemiNation: Zeit, Narrative und die Ränder der modernen Nation. In: Bronfen, E., Marius, B. (Hrsg.) *Hybride Kulturen. Beiträge zur angloamerikanischen Multikulturalismus Debatte*, Tübingen, Stauffenberg.
- Blioumi, A. (2001) *Interkulturalität als Dynamik. Ein Beitrag zur deutsch-griechischen Migrationsliteratur seit den siebziger Jahren*, Tübingen, Stauffenburg.
- Blioumi, A. (2002) Interkulturalität und Literatur. Interkulturelle Elemente in Sten Nadolnys «Selim oder Die Gabe der Rede». In: Blioumi, A. (Hrsg.), *Migration und Interkulturalität in neueren literarischen Texten*, München, ludicium.
- Cesana, A. (2000) Philosophie der Interkulturalität: Problemfelder, Aufgaben, Einsichten. *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache* 26.
- Hamburger, F., Koepf T., Müller H., Nell W. (1997) *Migration. Geschichte(n) – Formen – Perspektiven*, Schwalbach, Wochenschauverlag.
- Kuruyazici, N. (2000) Multikulturelle Lebensformen und ihre Wiedergabe in literarischen Texten (Deutschland und Türkei im Vergleich). In: Durzak, M., Laudenberg, B. (Hrsg.), *Literatur im interkulturellen Dialog: Festschrift zum 60. Geburtstag von Hans-Christoph Graf v. Nayauss*. Bern/Berlin u.a. Peter Lang.
- Mintzel, A. (1997) *Multikulturelle Gesellschaften in Europa und Nordamerika. Konzepte, Streitfragen, Analysen, Befunde*, Passau, Wissenschaftsverlag Rothe.
- Treibl, A. (1993) Transformationen des Wir-Gefühls. Nationale und ethnische Zugehörigkeiten in Deutschland. In: Blomert, R., Kuzmics, H., Treibl, A. (Hrsg.), *Transformationen des Wir-Gefühls. Studien zum nationalen Habitus*, Frankfurt, Suhrkamp.
- Rieger, S., Schahadat S., Weinberg M. (1999) Vorwort. Στο: Rieger κ.α. (Hrsg.), *Interkulturalität – zwischen Inszenierung und Archiv*, Tübingen, Narr.

Τα χρώματα της γλώσσας - Μαγικά σύμβολα

Ελένη Τορόση

Συγγραφέας

*Günter Grass: «Η γερμανική γλώσσα αποτελεί για μένα
περιουσία χωρίς σύνορα»*

Η εισήγησή μου δεν είναι επιστημονική, μια και δεν είμαι επιστήμων, αλλά συγγραφέας. Όλα όσα θα ακούσετε είναι υποκειμενικά και προέκυψαν από σκόρπιες σκέψεις που έκανα κατά τη διάρκεια των τελευταίων είκοσι χρόνων της ενασχόλησής μου με τις λογοτεχνίες των δύο χωρών, Γερμανίας και Ελλάδας. Αφορμή έδωσαν συχνά και οι πολλές ερωτήσεις που μου θέτουν κατά τη διάρκεια λογοτεχνικών εκδηλώσεων οι ακροατές μου, κυρίως στη Γερμανία. Ειδικά εκείνες οι ερωτήσεις που αφορούν τη λογοτεχνική γραφή σε μια γλώσσα εκτός της μητρικής. Συχνά μάλιστα, οι ερωτήσεις αυτές είναι προσωπικές και πιεστικές: Σε ποιά γλώσσα ονειρεύεστε, σε ποιά γλώσσα μετράτε; Σε ποιά γλώσσα αρθρώνετε αυθόρμητα επιφωνήματα; Αισθάνεστε πιο πολύ Γερμανίδα ή Ελληνίδα; Που εντάσσετε το έργο σας, στη γερμανική ή στην ελληνική λογοτεχνία; Όταν γράφετε ελληνικά αφήνετε τη φαντασία σας πιο ελεύθερη από ό,τι όταν γράφετε στα γερμανικά;

Πρόσεξα ότι το ακροατήριο δυσκολεύεται πολύ να συλλάβει τις απαντήσεις όποιες κι αν είναι αυτές. Μπορεί μάλιστα το ίδιο ακροατήριο να ξαναθέσει σε άλλη ευκαιρία τις ίδιες ακριβώς ερωτήσεις. Νομίζω ότι αυτό οφείλεται στο ότι το θέμα είναι πολυσύνθετο. Ως κερασάκι στην τούρτα έρχεται συνήθως και η ερώτηση: Υπάρχουν θέματα τα οποία προτιμάτε να γράφετε στη μια ή στην άλλη γλώσσα; Ναι υπάρχουν, αλλά δεν μπορώ να πω εκ των προτέρων ποιά. Οι ακροατές μου θέλουν να ακούσουν ότι στα ελληνικά γράφω εκείνα τα θέματα που έχουν να κάνουν με την παιδική μου ηλικία και το οικείο περιβάλλον μου. Πράγματι πολλές φορές νομίζω ότι αυτό κάνω. Ή μήπως όχι; Μήπως είναι κάθε φορά ξεχωριστή η απόφαση σε ποιά γλώσσα τελικά κανείς θα γράψει; Μια απόφαση που εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, σχεδόν πάντα πολύ προσωπικούς; Το διαπίστωσα μελετώντας τις βιογραφίες αρκετών συγγραφέων που αποφάσισαν να γράψουν σε μια γλώσσα που δεν ήταν η μητρική τους: Ο Ελίας Κανέτι, για παράδειγμα, έχει γράψει εκτενώς τους λόγους για τους οποίους αποφάσισε να ασχοληθεί λογοτεχνικά με τη γερμανική γλώσσα, λόγοι οι οποίοι άπτονται της ψυχανάλυσης. Αλλά και ο Τζέιμς Τζόυς, ο Σάμιουελ Μπέκετ, ο Άνταλμπερτ φον Σαμίσο, ο Πέτερ Βαίς, ο Βλάντιμιρ Ναμπόκοφ, ο Μίλαν Κούντερα, η Αγκοτά Κριστόφ και ένα σωρό άλλοι.

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες με τις στρατιές των προσφυγόπουλων, τους πολιτικούς εξόριστους που μετατρέπουν τη χώρα της ασυλίας τους σε πατρίδα, και τις συνεχείς μετακινήσεις ανθρώπων από τη μια χώρα στην άλλη, το φαινόμενο γίνεται όλο και πιο συχνό. Ινδοί συγγραφείς στην Αγγλία, Άραβες στη Γαλλία, Ούγγροι και Τσέχοι που διαπρέπουν στα γαλλικά ή στα αγγλικά, Ρουμάνοι και Τούρκοι στα γερμανικά, Έλληνες της Αμερικής και της Αυστραλίας στα αγγλικά.

Να μιλήσω, όμως, για μένα. Όταν έφτασα στη Γερμανία ήμουν δεκαεννιά ετών και πρώτη μου έγνοια ήταν η εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας. Πολύ σύντομα, παράλληλα με τις σπουδές μου, άρχισα να εργαζομαι για το Βαυαρικό Ραδιόφωνο και να μεταφράζω ελληνικά παραμύθια για το γερμανικό παιδικό πρόγραμμα. Εκεί άρχισε να με γοητεύει η γλώσσα αλλά και να διαπιστώνω ότι, όταν μια ιστορία τη σκεφτόμουν και την έγγραφα κατευθείαν στα γερμανικά χωρίς να την μεταφράζω λέξη προς λέξη, όχι μόνο μου έβγαινε πολύ καλύτερα, αλλά και με ενθουσίαζε, μου έδινε χαρά η διερεύνηση του ρυθμού στην ξένη γλώσσα. Άρχισα μάλιστα, ύστερα από λίγο, να αισθάνομαι ότι μου λείπει ο ρυθμός στην ελληνική και ότι αυτός που ανακάλυψα στη γερμανική, παρά τα όποια συνεχιζόμενα λάθη μου σε αιτιατικές και δοτικές ή στη σύνταξη μιας φράσης, ήταν αυτός που με εξέφραζε περισσότερο. Η απόφαση λοιπόν ενός συγγραφέα να προσεγγίσει λογοτεχνικά μια ξένη γλώσσα έχει κατ' αρχήν βαθύτερα προσωπικά και ψυχολογικά αίτια, που ίσως ούτε και ο ίδιος να συνειδητοποιεί.

Η άποψή μου αυτή αποκρυσταλλώθηκε ύστερα από μια συνομιλία που είχα την τύχη να κάνω ως δημοσιογράφος με τον Γαλλογερμανό συγγραφέα, Georges-Arthur Goldschmidt. Τελευταία γράφει και στις δύο γλώσσες, ενώ μια ζωή ολόκληρη αρνιόταν τη μητρική του, τα γερμανικά. Ο Goldschmidt έγγραψε αρκετά δοκίμια για τη γραφή και τις γλώσσες, προσπαθώντας και ο ίδιος να καταλάβει πώς λειτουργούν. «Η μητρική γλώσσα είναι ο ήχος των σχημάτων που ανακαλύπτει το παιδί. Είναι εκείνος ο ειδικός τρόπος αναπνοής του σώματος, είναι η μεγάλη πόρτα που του επιτρέπει να εισέλθει στον περιβάλλοντα χώρο και να διερευνήσει τα επιμέρους στοιχεία του» (2001, σ. 35). Αυτές οι φράσεις του Georges-Arthur Goldschmidt ήταν για μένα κλειδί. Στην προσπάθεια να τον διασώσουν από τους Ναζί, οι γονείς του τον έκρυψαν, όταν ήταν δέκα χρονών, σε ένα αυστηρό οικοτροφείο κάπου στην ερημιά της γαλλικής επαρχίας. Ύστερα από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και το χαμό ολόκληρης της οικογένειάς του στις αίθουσες των αερίων, ο Goldschmidt παρέμεινε εκεί στη Γαλλία και αρνήθηκε να ξαναγράψει στα γερμανικά. Τη Γερμανία επισκέφθηκε πριν από μερικά χρόνια, όταν κυκλοφόρησε το πρώτο βιβλίο που έγγραψε στα γερμανικά, ένα αυτοβιογραφικό κείμενο. Τα γαλλικά του βιβλία έχουν μεταφραστεί στη γερμανική από τον Πέτερ Χάντκε.

Τα όσα μου είπε τότε ο Goldschmidt για τη γλώσσα, με έβαλαν σε σκέψεις για τη δική μου χρησιμοποίηση της γερμανικής γλώσσας και τις κοινές συντεταγμένες της με την ελληνική. Πώς, δηλαδή, να ήταν η πρώτη αντίληψή μου για την μητρική γλώσσα; Πώς με εισήγαγε αυτή στα στοιχεία του περιβάλλοντος χώρου; Ποιά να ήταν η εξιδεικευμένη αναπνοή του σώματος; Η πρώτη μου ανάμνηση αφορά τη συνειδητοποίηση ότι ως παιδί είχα αιωνίως την αίσθηση πως δεν μπορούσα να αναπνεύσω αρκετά και ότι μεταξύ εμένα και αυτού που λέγεται «γλώσσα» υπήρχε ένα κενό, μια πολύ ρευστή και αμφιταλαντευόμενη σχέση. Αλλά βεβαίως δεν είναι αδύνατον να αποτολμήσω εδώ ψυχαναλυτική προσέγγιση. Μπορεί όμως αυτή να είναι λογοτεχνική:

Zauberformeln

Μαγικά σύμβολα

Όταν ήμουν μικρή κουβαλούσα, πάντα στις τσέπες μου μικρά άσπρα χαρτάκια. Πριν καν μάθω να γράφω, προσπαθούσα να σκαλίσω επάνω τους κάποιες λέξεις. Με την ομιλία ήταν αλλιώς. Έπειτα από κάποιες δειλές προόδους προτίμησα να σιωπήσω και σπάνια άνοιγα το στόμα. Μ' έπιανε ένα ανάποδο πείσμα και δεν ήθελα να σχηματίσω με τα χέλια μου τις λέξεις. Γείτονες και συγγενείς προσπαθούσαν να με παρακινήσουν με αστεία και παιχνίδια και να με εμπλέξουν στις ομιλίες τους. Τίποτα εγώ. Δεν ήταν όμως από τεμπελιά που δεν μιλούσα. Με είχε αποθαρρύνει η στάση της μητέρας μου. Γιατί σ' εκείνες τις πρώτες μπερδεμένες συλλαβές, που προσπαθούσα από πολύ μικρή να αρθρώσω, δεν έδινε απάντηση. Δεν ήταν από αδιαφορία αλλά γιατί δεν μπορούσε αληθινά να τις ακούσει. Ήταν κουφή. Ούτε οι φωνές, ούτε τα κλάμματά μου ωφελού-

σαν. Όταν ήθελα κάτι πήγαινα και τη σκούνταγα. «Δεν μιλάει το παιδί!», έλεγαν στη μητέρα μου και της υποδείκνυαν το πρόβλημα. «Αφήστε την ήσυχη!», τους έλεγε, «κάποτε θα μιλήσει. Κάθε άνθρωπος αρχίζει κάποτε να μιλάει. Αυτή δεν θέλει ακόμα». Δεν τα καταλάβαινα όλ' αυτά τότε, αλλά αισθανόμουν πως μου είχε εμπιστοσύνη κι αυτό μου άρεσε. Με το γράψιμο, όμως, ήταν αλλιώς. Είχα παρατηρήσει πως, όταν η μητέρα μου είχε δυσκολίες να διαβάσει κάποια λέξη από τα χείλια των άλλων της, την έγραφαν σ' ένα κομμάτι χαρτί. Τα γράμματα της αλφαβήτου έγιναν για μένα μαγικά σύμβολα. Δεν ήξερα βέβαια πως εκείνα τα μυστήρια ορنيθοσκαλίσματα έπρεπε κανείς πρώτα να τα μάθει. Έτσι άρχισα να μαζεύω στις τσέπες μου χαρτάκια. Όταν δεν με καταλάβαινε, έβγαζα ένα και σκάρωνα επάνω του γραμμούλες, κύκλους, λουλούδια και μαιάνδρους. Εκείνη έπαιρνε το χαρτί, το μελετούσε πρώτα προσεκτικά και ύστερα χαμογελούσε με κατανόηση και κούναγε το κεφάλι επιδοκμαστικά σα να τα είχε καταλάβει όλα. Για να μου αποσπάσει την προσοχή από εκείνο που πραγματικά ήθελα, μου πρόσφερε ένα κομμάτι σοκολάτα ή ένα ποτήρι γάλα. Αυτή η στρατηγική συνήθως έπαινε, μια και έδειχνα σχεδόν πάντα ευχαριστημένη. Όταν μάλιστα μ' έπαιρνε έπειτα στην αγκαλιά της και με κανάκευε, ένοιωθα τη μεγαλύτερη ασφάλεια και σιγουριά.

Η αμφιταλαντευόμενη σχέση με την μητρική μου γλώσσα μού έγινε συνείδηση, όταν άρχισα να αντιμετωπίζω την γερμανική ως μια νέα εκδοχή καθημερινής γλώσσας. Ήταν σαν να μου δινόταν η ευκαιρία να οικοδομήσω όχι μόνο τη ζωή μου σε μια ξένη χώρα, αλλά και μια νέα σαφήνεια για περισσότερη εσωτερική δύναμη. Ήταν σαν να ζούσα την απελευθέρωσή μου μέσα από τη νέα γλώσσα αλλά και σαν να έβρισκα σ' αυτήν ένα είδος πατρίδας. Άρχισα να την μαθαίνω κι ένιωθα ότι κατακτούσε το χώρο της στο σώμα μου. Εξάλλου είναι γνωστό πως δεν μπορεί να μάθει κανείς καλά μια ξένη γλώσσα αν δεν την ενστερνιστεί με όλο του το σώμα. Η αναπνοή στα ελληνικά είναι τελείως διαφορετική απ' ό,τι στα γερμανικά. Στα ελληνικά είχα την τάση να μιλάω γρήγορα και την αίσθηση ότι δεν προλάβαινα να αναπνεύσω. Πάντα με κυριεύε ο φόβος ότι κανείς δεν έχει τον καιρό να με ακούσει. Για την εισπνοή και εκπνοή στα γερμανικά έπαιρνα τον χρόνο που χρειαζόμουν και μπορούσα να αναπτύξω τον ρυθμό που ήθελα. Οι φθόγγοι στα γερμανικά πηγαινοέρχονταν με διαφορετικό τρόπο μέσα στην τραχεία από ό,τι τα ελληνικά. Είχα την εντύπωση πως με τη νέα γλώσσα ξελάσκαρα και γινόμουν πιο δημιουργική, πιο αισθαντική, πιο σίγουρη. Δεν μου έγινε ποτέ βάσανο η ξένη γλώσσα, παρά τον αγώνα μου με τη γραμματική και το συντακτικό. Και ποτέ δεν συμμαρίστηκα τον εσωτερικό διχασμό και τα διλήμματα πολλών συναδέλφων συγγραφέων στη Γερμανία, όσον αφορά την ξένη γλώσσα που την δέχονταν ως αναγκαίο δεκανίκι.

Η ποιήτρια Ντάντυ Σιδέρη, για παράδειγμα, εξέφρασε αριστοτεχνικά τον ύφαλο της ξένης γλώσσας:

*Η αγγλωσσία μου
ασκείται
σε μια γλώσσα
που δεν είναι η γλώσσα μου*

*Γλωσσοτεχνήματα
παγιδευμένα πουλιά
πετιούνται από όχθη
σε όχθη
ένα ρούχο ζητώντας.*

*Η γλώσσα
ματωμένο λουλούδι
κλείνει*

προσφέρει έναν τοίχο
 τρίβονται πληγωμένες
 οι λέξεις.
 (*Hinter dem Schlaf höre ich mich besser*, 2001)

Ο Τρύφων Παπασταματέλος στο ποίημά του «Γλωσσικές μπαριέρες»

Θέλω
 να σου μιλήσω
 κι όμως τις σκέψεις μου
 μπορώ να εκφέρω
 σε μία μόνο γλώσσα
 που μου είναι ξένη
 και που εσύ δεν καταλαβαίνεις
 να σε πληρώνει άραγε
 όταν σου μιλώ
 όπως σ' ένα παιδί
 που δεν μπορεί ακόμη
 να μιλήσει; (1980, σ. 30)

Και η Μαρία Γαβρανίδου:

Οι γλώσσες μου παίζουν παιχνίδι
 κι αγωνίζονται για την πρωτιά
 μητρική ή όχι
 η ξένη έχει προλάβει
 συμβολικά να ντύσει
 τα συναισθήματά μου (1983, σ. 58)

Να αναφερθώ, όμως, και πάλι στις δικές μου εμπειρίες με τη γλώσσα. Επεσήμανα ότι η ελληνική και η γερμανική κατακτούν τελείως διαφορετικούς χώρους όχι μόνο μέσα στο σώμα αλλά και μέσα σε μια και μοναδική ημέρα. Για μένα τα γερμανικά είναι μια γλώσσα της ανατολής του ήλιου, του πρωινού, μια γλώσσα που βαπτίζεται στο αχνό φως του ξεκινήματος της ημέρας, που σε κάνει να ανασκουμπωθείς και να αρχίσεις να βάζεις τάξη. Σε κάθε περίπτωση είναι μια γλώσσα στεριανή που έχει στη διάθεσή της ένα μεγάλο χώρο να τον διαφεντεύει, να τον χωρίζει, να τον ταξινομεί. Αντίθετα, η ελληνική βαφτισμένη στο φως με θάμπωνε την εποχή εκείνη· τόσο, που έπρεπε να κλείσω σφιχτά τα μάτια και να την αφήσω απέξω. Η ελληνική είναι για μένα η γλώσσα του βραδινού που φωτίζεται από το νοσταλγικό φως του ηλιοβασιλέματος, μια γλώσσα της θάλασσας. Είναι, όμως, και μια γλώσσα κουρασμένη, σκυφτή από το βάρος των αιώνων, σαν μια γυναίκα με γερασμένο σώμα αλλά παράξενα νεανικό πρόσωπο που διαθέτει τη διαφάνεια του νερού. Οι χρωματικές αποχρώσεις της ελληνικής κινούνται μεταξύ του άσπρου, του γαλάζιου και του κίτρινου. Στη γερμανική συνδυάζονται τα βαριά, μουντά χρώματα, το βαθυπράσινο και το βιολετί.

Κατά την εντελώς προσωπική μου άποψη, τα χρώματα αποδίδονται και από τα ακουστικά παραδείγματα που επέλεξα, για να δείξω τη διαφορά των δύο γλωσσών. Στα γερμανικά η λέξη **Spaziergang**, είναι μια λέξη που ακουμπάει βαριά στη γλώσσα και σε αναγκάζει να την αναλύσεις, να την γευτείς, να βρεις τον ρυθμό της. Η ίδια λέξη στα ελληνικά δεν σε βάζει σε σκέψεις, βγαίνει ανάλαφρα σαν αεράκι: **περίπατος**. Στον **περίπατο** και στην εναλλαγή συμφωνων και φωνηέντων ενυπάρχει ο ήλιος και το φως. Πρέπει να έχεις μεγάλη δύναμη για να τα βγάλεις πέρα μ' αυτήν την τόσο γρήγορη εκφορά της λέξης, **περίπατος**. Αντίθετα, **Spaziergang**, έχει κάτι συγκεκριμένο αλλά και μαζεμένο, συγκρατημένο,

που σε βοηθάει να διερευνήσεις μέσα σου τη διάθεσή σου, το αν θέλεις να κάνεις έναν ... Spaziergang. Στον **περίπατο** πετάγεσαι από το σπίτι σου και δεν σκέφτεσαι τίποτα. Το ίδιο και με τη λέξη **schlendern**, περιπατώ, περιδιαβάζω. Η λέξη **schlendern** είναι κρυφή, μαζεμένη, αλλιώς το **περιπατώ** ή **περπατάω**. Και ένα ακόμη παράδειγμα: η άρθρωση και εκφορά της λέξης **θάλασσα** στα ελληνικά δίνει και την εικόνα της, είναι πλατιά και με ανοικτό ορίζοντα. Στα γερμανικά η στάση μπροστά στη θάλασσα είναι μάλλον σκεπτική, **das Meer**. Σχεδόν δεν προλαβαίνεις να την ακούσεις, παρόλο που κι εδώ γίνεται μια προσπάθεια να πλατύνει η λέξη με το διπλό φωνήεν, **Meer**. Ξεδιπλώνεται, όμως, σύντομα σαν να φοβάται να απλωθεί και ξεψυχάει μετά το διπλό ee. Η λέξη θάλασσα είναι βέβαιη για τον εαυτό της. Με τις τρεις συλλαβές και τα τρία άλφα σε καλεί να την εξερευνήσεις, είναι απατηλό, όμως, το κάλεσμα αυτό, σαν το τραγούδι των σειρήνων, γιατί σου αποκρύπτει τους κινδύνους της απεραντοσύνης της.

Και κάτι ακόμα:

Όταν γράφω στα γερμανικά ξεκινάω σπάνια με την κατάσταση στην οποία βρίσκεται το σώμα. Αν είναι καλοκαίρι και κάθομαι σ' ένα σκιερό καφενείο, κάνοντας σημειώσεις στα ελληνικά για τα όσα βλέπω γύρω μου, αρχίζω με την αίσθηση της φοβερής ζέσσης που περιβάλλει το κορμί μου. Στα γερμανικά περιγράφω με ακρίβεια το χώρο, τη μεγάλη εκκλησία, τις μουριές της στρογγυλής πλατείας. Δεν ξέρω γιατί, αλλά έτσι είναι. Λειτουργεί με διαφορετικές συνθήκες και εικόνες η κάθε γλώσσα. Στα γερμανικά μου είναι πιο οικείο να δώσω κατ' αρχήν μια ακριβή περιγραφή του περιβάλλοντος χώρου.

Όσον αφορά τις ιστορίες στη μία ή στην άλλη γλώσσα, αυτές δεν τελειώνουν ποτέ. Ευτυχώς οι περιστάσεις με έκαναν να έχω αρκετά να βάλω στο χαρτί. Έχουν ειπωθεί πολλά για τη κατάσταση του επείγοντος που νιώθει ένας συγγραφέας, θέλοντας να περιγράψει εικόνες που έχει μέσα του. Οι Franco Biondi και Rafik Schami, δύο μετανάστες συγγραφείς, περιγράφουν σε ένα άρθρο τους με τον τίτλο «λογοτεχνία των θιγμένων» (Literatur der Betroffenheit), ότι η ζωή σε μια ξένη χώρα υποχρεώνει πολλούς να καταγράψουν την θλίψη και τα πλήγματα που έχουν υποστεί, ωσάν να σαρκάζουν ή να καγχάζουν την ξένη κοινωμία. Για μένα η γερμανική γλώσσα ήταν από την αρχή ένα καλό εργαλείο, ένα είδος φίλτρου που χρειαζόμουν για τη διαδικασία της αποστασιοποίησης της αφήγησής μου. «Τελικά όταν αρχίζει κανείς να γράφει σημαίνει αυτό ότι αρχίζει να κατανοεί την παντελή προσωπική του αδυναμία;» με ρώτησε κάποιος ακροατής σε μια λογοτεχνική ανάγνωση. Εγώ θα έλεγα ότι η παντελής αδυναμία γίνεται συνειδητή, όταν κανείς δεν γράφει. Το γράψιμο είναι ακριβώς ο τρόπος να υπερνικήσεις και να υπερβείς την αδυναμία του να μην μπορείς να γράψεις. Έτσι θα το έλεγα.

Διαβάζω μια φράση του Georges-Arthur Goldschmidt:

...Es gibt einen Zwischenraum zwischen dem, was ist, und dem, was man beschreibt. Der Zwischenraum sind die Wörter selbst. Das, was ich sagen will, endet im Gesagten".

«Υπάρχει ένας ενδιάμεσος χώρος μεταξύ αυτού που είναι και αυτού που περιγράφουμε. Ο ενδιάμεσος χώρος είναι οι ίδιες οι λέξεις. Αυτό που θέλω να πω καταλήγει σ' αυτό που ειπώθηκε» (2001, σ. 25).

Όταν το δημιουργικό παιχνίδι με τη γλώσσα τραβήξει στην τροχιά του τον άνθρωπο, είναι δύσκολο γι' αυτόν να ξεφύγει πια. Τα τελευταία χρόνια, από τότε που αφέθηκα στην γραφή στα ελληνικά, συνειδητοποιώ ότι η ελληνική γλώσσα με κυριαρχεί με έναν τρόπο ελεύθερο, ζωηρό, σχεδόν ατίθασσο. Αντίθετα, η γερμανική απαιτεί από μένα που με φιλοξενεί να επιδεικνύω αγωγή. Ήδη με την πρώτη φράση πρέπει να σκεφτώ την γραμματική, όχι, όμως, όταν εκφράζομαι στα ελληνικά.

Τα τελευταία χρόνια, επίσης, διαπιστώνω ότι τη μητρική γλώσσα δεν μπορεί να την ξεχάσει κανείς παρά μόνο για ένα διάστημα, ίσως επειδή χρειάζεται να την απωθήσει. Προ-

σπάθησα να μεταφράσω μερικές ιστορίες μου στα ελληνικά, ή το αντίθετο, στα γερμανικά. Ήταν αδύνατον! Καμία από τις δύο γλώσσες δεν μπορεί να πει ακριβώς αυτό που εννοεί η άλλη, καμία δεν μιλάει στη θέση της άλλης, παρόλο που τελικά λένε και οι δυο το ίδιο. Τις περισσότερες φορές δεν μπορώ να πω ακριβώς γιατί τη μια ιστορία την αρχίζω με μεγαλύτερη ευκολία στη μία ή στην άλλη γλώσσα. Μερικές φορές γράφω παράλληλα, δηλαδή και στις δυο γλώσσες, μια στα ελληνικά και μια στα γερμανικά. Σχιζοφρένεια; Ίσως.

Πώς λειτουργεί η επιρροή της μιας γλώσσας στην άλλη; Αυτό δεν μπορώ να το πω. Γνωρίζω, όμως, ότι στις ελληνικές μου ιστορίες περνούν γερμανισμοί και στις γερμανικές μου ελληνισμοί, κι αυτό όσον αφορά μερικές φορές, τη σύνταξη ή την δημιουργία μιας λέξης. Τους γερμανισμούς στα ελληνικά τους αφήνω πολλές φορές, γιατί τους βρίσκω γοητευτικούς. Το ίδιο και τους ελληνισμούς, όταν γράφω μια γερμανική ιστορία. Ίσως οι γλώσσες να έχουν λόγο ύπαρξης για να εισχωρούν η μία στην άλλη. Πώς, όμως, λειτουργεί αυτό δεν το γνωρίζω. Απλά συμβαίνει.

Στο σημείο αυτό όμως θα ήθελα να σας διαβάσω πάλι μια ιστορία, σαν παράδειγμα του αγώνα μεταξύ των δύο γλωσσών και να κλείσω την εισήγησή μου:

Mutter-Sprache

Μητρική γλώσσα

«Σταμάτα επιτέλους να γκρινιάζεις. Βαρέθηκα να σε ακούω. Αν συνεχίσεις έτσι θα πας στο δωμάτιό σου!»

«Όχι δεν σταματάω! Δεν πάω πουθενά!»

«Καλά λοιπόν, θα το δούμε αυτό! Γρήγορα στο δωμάτιό σου! Εκεί μπορείς να φωνάζεις όσο θέλεις».

Τον άρπαξα από το χέρι, τον έσυρα κατά μήκος του στενόμακρου διαδρόμου ως το δωμάτιό του, τον έσπρωξα ανυπόμονα μέσα κι έκλεισα με δύναμη την πόρτα πίσω μου. Με διαλυμένα νεύρα και κατεβασμένο το κεφάλι επέστρεψα στο σαλόνι. Οι φωνές και τα κλάμματά του διαπερνούσαν τους τοίχους. «Αδύνατον να το αντέξει κανείς αυτό το παιδί», σκέφτηκα. Αισθανόμουν, όμως, πως εγώ ήμουν η ηττημένη του αγώνα. Μήπως υπερέβαλα μες στον θυμό μου, μήπως αντέδρασα πολύ βίαια; Ήταν κι εκείνη η γλωσσική σαλάτα! Ποτέ δεν είχα καταφέρει να του μιλάω με συνέπεια στη μητρική μου γλώσσα, όταν μαλλώναμε. Μια του έβαζα τις φωνές στα γερμανικά κι ύστερα από ένα λεπτό στα ελληνικά. Κάθισα στον καναπέ εξουθενωμένη και συνέχισα να κατακρίνω τον εαυτό μου. Πως είμαι ευέξαπτη κι ανυπόμονη με το παιδί μου και πως του μιλάω κι από πάνω σε δυο γλώσσες. Αναρρωτήθηκα τι ωφέλησαν τα τόσα βιβλία που διάβασα για δίγλωσση διαπαιδαγώγηση. Πώς, δηλαδή, να μάθει να τις ξεχωρίζει τις γλώσσες το παιδί, όταν ούτε κι εγώ η ίδια δεν το μπορώ καλά καλά; Η αλήθεια είναι ότι θέλω να μάθει και τις δύο. Να μην είναι δηλαδή τελείως Γερμανός, να είναι και λίγο Έλληνας. Ν' αγαπάει την Ελλάδα και τη γλώσσα μου. Που σημαίνει τελικά τί; Όχι τελείως Γερμανός, όχι τελείως Έλληνας - αυτό είναι που θέλω; Να αισθάνεται ο γιός μου κάτι από όλα, όπως κι εγώ, πως δεν ανήκει πουθενά;

Έφτιαξα καφέ ελπίζοντας να συνέλθω και να ξελαμπικάρουν οι σκέψεις στο κεφάλι μου. Αισθανόμουν διχασμένη. Σκεφτόμουν και εκφραζόμουν ελληνογερμανικά, αυστηρές φράσεις μου στα γερμανικά έμπαιναν στο στόμα μου ευκολότερα. Αισθανόμουν γελοία κι ανίσχυρη, όταν θύμωνα στα ελληνικά. Τραυλίζα, έψαχνα τις κατάλληλες λέξεις. Αρνιόμουν το οργίλο ξέσπασμα στη μητρική μου γλώσσα; Αρνιόμουν τη μητρική μου γλώσσα; ... τη γλώσσα της μητέρας μου, ...τη μητέρα μου...

Σκέψεις με κατέκλυσαν, εικόνες από την παιδική μου ηλικία άρχισαν να περνούν γοργά και σιωπηλά μπροστά στα μάτια μου σαν σε βουβή ταινία. Πώς έσπαγε άραγε η μητέρα μου; Τη βλέπω να έρχεται καταπάνω μου κι εμένα να με πιάνει πανικός, να προσπαθώ να δικαιολογηθώ. Ήταν, όμως, αργά. Κανείς δεν θα μπορούσε εκείνη τη

στιγμή να χαλιναγωγήσει την οργή της, ούτε μια δικαιολογία ούτε ένας καταπραϊντικός λόγος. Ερμητικά κλειστά ήταν τ' αυτιά της σε κάθε έξωθεν επιρροή. Από τότε που μια αναπάντεχη μνηγγίτιδα στα παιδικά της χρόνια της είχε αρπάξει την ακοή. Έτσι κι εκείνη άρπαξε τώρα εμένα απ' τα μαλλιά και απειλούσε να μου τα ψαλιδίσει. Θα με κανόνιζε εκείνη να μην μπορεί να με δει άνθρωπος, φώναζε, και με χτυπούσε. Αισθανόμουν υποχείριό της, ουδεμία δυνατότητα είχα να γίνω κατανοητή. Ήξερα, πως όταν θα της πέρανε ο θυμός, θα άρχιζε να με φιλάει και να με χαιδεύει. Γιατί βουβανόμουν, όμως, σε στιγμές αγανάκτησης; Γιατί υπέκυπτα; Θυμάμαι πως, όταν κάποτε τόλμησα να θυμώσω και να αντιμιλήσω, έπρεπε στη συνέχεια να αντέξω την κοφτερή κριτική όσων με άκουσαν. Πως τα κορίτσια δεν επιτρέπεται να βγάζουν γλώσσα, πως δεν μιλούν πολύ, και πως πρέπει να είναι ήσυχα κι ευγενικά! Όσο για την άδικη συμπεριφορά της μητέρας μου, έπρεπε να κάνω υπομονή, έλεγαν όλοι, η καημένη η γυναίκα δούλευε απ' το πρωί μέχρι το βράδυ για να με μεγαλώσει. Δεν επιτρεπόταν να θυμώνω μαζί της. Πώς τολμούσα να έχω και παράπονα; Ντροπή μου! Εικόνα θα έπρεπε να της έχω στήσει και να την προσκυνάω.

Κάθε φορά, λοιπόν, που θα 'πρεπε να υπερασπιστώ τον εαυτό μου, εγώ έχανα τα λόγια μου, παρέλθα, έτρεχα με κατακόκκινο κεφάλι να κρυφτώ σε μια γωνιά, να κλάψω εκεί βουβά, να μην με πάρει είδηση κανείς. Σιγά σιγά έμαθα να κρατάω το στόμα μου κλειστό και, όταν αγανακτούσα με τις αδικίες των άλλων, να γυρεύω το φταιξιμο σ' εμένα. Έπαιζα το ρόλο μου όλο και καλύτερα, ήμουν καλή κι ευγενική, όπως άρμοζε σε ένα κορίτσι με αγωγή. Με τον καιρό η αγανάκτηση κι η ενοχή έχτιζαν μέσα μου οχυρό. Με βοηθούσε μάλιστα να προτείνω παράστημα ευθυτενές και σταθερό. Όμως, κάθε φορά που το οχυρό υψωνόταν τόσο ώστε ν' αγγίζει την εσωτερική μεμβράνη του κρανίου μου, ένας αφόρητος κεφαλόπονος ερχόταν να με καθιλώσει στην αδράνεια του κρεβατιού. Με υποχρέωνε να λησμονήσω κάθε σχολικό καθήκον. Πολύωροι πόνοι συνέβαλαν αργά αλλά σταθερά στην αποδόμηση του οχυρού αγανάκτησης και ενοχής. Έτσι, μπορούσα να συνεχίσω πάλι ακάθεκτη το δρόμο μου: σιγανή, ευγενικά κι ντροπαλή μέχρι την προσεχή επαναδόμηση του οχυρού μου. Είχα τις καλύτερες προϋποθέσεις για έναν καλό σύζυγο και μια λαμπρή καριέρα σάφρονος νοικοκυράς.

Όμως, ανήσυχη εγώ, γύρευα κι άλλο διέξοδο από την στενότητα, δίνοντας έκφραση στα συναισθήματά μου. 1965 ως 1967. Η εποχή ήταν πρόσφορη για καταφύγιο σε ιδεολογίες. Τη διαμαρτυρία ενάντια στις κοινωνικές αδικίες την έκανα προσωπική μου υπόθεση. Μέσ' την πολιτική ομάδα αισθανόμουν σιγουριά και αναγνώριση. Μιλούσαμε για τα μεγάλα ιδανικά, έναν καινούργιο κόσμο που θέλαμε να φτιάξουμε, για αλλαγές που βρίσκονταν στο κοντινό μας μέλλον. Μου ταίριαζαν όλα αυτά.

Ο πολιτικός ενθουσιασμός με συνεπήρε. Ένα τεράστιο χωνευτήρι ήταν όλο αυτό που μ' άρπαξε μέσα στον στρόβιλό του για να με πετάξει κάποτε απ' την άλλη μεριά: Οργάνωση, διαδήλωση, τανκς, χούντα, προκηρύξεις, έρευνα κατ' οίκον, σκέψεις φυγής, επιάλτες, εξπρές μέσω Γιουγκοσλαβίας, άφιξη, σταθμός Μονάχου.

Ορίστε, λοιπόν, που τώρα χωρίς μητέρα, φίλους και οργάνωση ήμουν υποχρεωμένη να σταθώ στα ίδια μου τα πόδια. Τα πρώτα βήματα ήταν η κατάκτηση της νέας γλώσσας. Πρώτη φορά δοκίμαζα τις δυνάμεις μου: να υπερνικήσω τις δυσκολίες σε μια ξένη χώρα, να μάθω γερμανικά για να απαντάω σε προσβολές και φιλοφρονήσεις. Με ανακούφιση διαπίστωνα πως δεν αισθανόμουν ενοχές κάθε που προσπαθούσα να υπερασπιστώ τον εαυτό μου στα γερμανικά. Αυτή η πλευρά του εγώ μου, που είχε μαραζώσει στην Ελλάδα στο όνομα μιας θυληκής διαπαιδαγώγησης, εξελισσόταν αίφνης στη Γερμανία και στα γερμανικά.

Τα βήματα του γιού μου διέκοψαν την αναδρομή μου στα παλιά. Είχε σταματήσει από ώρα να κλαίει και να φωνάζει. Καλοδιάθετος έτρεξε κατά πάνω μου.

«Μαμάκα, θα μου ζωγραφίσεις κάτι;»

«Ναι αγόρι μου, θα σου ζωγραφίσω μια λιονταρίνα. Βρυχάται στα γερμανικά και λέει γλυκόλογα στα ελληνικά».

Βιβλιογραφία

Sideri, Nt. (2001) *Hinter dem Schlaf höre ich mich besser*, Köln, Romiosini.

Gavranidou, M. (1983) E. Torossi (Hrsg.), *Freihändig auf dem Tandem*, Kiolo, Neur Malik.

Papastamatelos, Tr. (1980) Bionti, F., Naoum, J., Schami, R., Taufiq, S. (Hrsg), «Im neuem Land», Bremen, Südwind gastarbeiterdeutsch.

Goldschmidt, G.-A. (2001) *Die Absonderung*, Amman.

Η Ελληνική λογοτεχνική ακρωριογραμμή πέραν του Ατλαντικού, στις Η.Π.Α

Μάκης Τζιλιάνος
Συγγραφέας

«Κι εγώ το νιώθω. / Ζω στην προέκταση της αρχαίας φωνής... / και στη διάρκεια της ομορφιάς... / Έτσι θα σε θυμάμαι, μία πατρίδα / που δεν ήθελες να είσαι για όλους η πατρίδα, / αλλά θα ήθελες να είσαι πάντα η Ελλάδα!»

Βάισα Βάσρα-Παρασκευοπούλου

*«Εδώ δεν έχει Άγγελο Σικελιανό
εδώ δεν έχει Παναγία κι Εικόνησμα...
εδώ δεν έχει ισημερίες
με τους πόλους της Λαμπρής
και τ' Αη – Δημήτρη*

*Εδώ έχει 365 πιστά αντίγραφα
Της Μέρας μηδέν.»*

Θεοδόσης Άθας

Πραγματικά, μία ακρωριογραμμή γίνεται η κατάθεση που αφορά την ελληνική λογοτεχνία στις Η.Π.Α σε αυτή την παρουσίαση.

Έχουμε χαρακτηριστεί σαν «Ελληνική Ομογένεια» στην Αμερική, μόνοι μας. Ο μακαρίτης ο Μπάμπης Μαλαφούρης ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε τη λέξη, βγάζοντας και τη σατιρική εφημερίδα στη Νέα Υόρκη «Η Ομογένεια». Ο ίδιος περιηγήθηκε, με δαπάνες του τότε «Εθνικού Κήρυκα» Νέας Υόρκης, ολόκληρη την Αμερική και έγραψε την Ιστορία των Ελλήνων στις Η.Π.Α μέχρι το 1948.

Οι Έλληνες εκείνη την περίοδο δεν ομιλούσαν αγγλικά. Σύνδεσμός τους ήταν τα ελληνικά νέα που τυπώνονταν στη Νέα Υόρκη, (δύο μεγάλες εφημερίδες «Ατλαντίς» και «Εθνικός Κήρυξ») στη Βοστώνη, Σικάγο, Μόντρεαλ και η Εκκλησία τους, με τα πάγια ελληνικά, την βυζαντινή ακαταλαβίστικη πολυλογία, που τα λόγια της τα παπαγάλιζαν από μικρά παιδιά και θύμιζε στους μετανάστες την «πατρίδα»... Αυτή η ομογένεια είχε μέλη κυρίως μετανάστες, πρώτης γενιάς, μέχρι και την 10ετία του '50. Μεγαλόουρησε βέβαια με την εργατικότητά της.

Μία νέα γενιά αρχίζει να φτάνει στο Ελις Αηλαντ και ορθοποδίζει μετά την πτώση του Μακαρθισμού στο αμερικάνικο Κογκρέσσο, αλλά μέσα στην πολιτική του Ψυχρού Πολέ-

μου. Η Ελλάδα δεν απειλούνταν από τον Βορρά τότε, και η μετανάστευση άνοιξε και για Έλληνες με σχετική μόρφωση· η πολιτική απόχρωση παραμεριζόταν. Ο μετανάστης, πριν την 10ετία του '60, ήταν διαλεγμένος από τις πληροφορίες των ίδιων των Ελλήνων στη μητρόπολη για το πολιτικό άλλοθι της οικογένειάς του. Τότε οι Η.Π.Α ήθελαν μόνο εθνικόφρονες εργάτες των πόλεων, φτηνό μεροκάματο, πολιτική σταθερότητα, με ήπιο χαρακτήρα μέσα στην θρήσκα υποταγή.

Όμως στο σύνολό τους τα παιδιά των μεταναστών μεγάλωναν με το αμερικάνικο δεδομένο. Μιλούσαν άπταιστα, χωρίς ξενικές προφορές, την ίδια γλώσσα των γηγενών. Μορφώνονταν και ήταν Αμερικανάκια, χωρίς την παύλα της καταγωγής τους, όπως Ιταλό – Αμερικάνοι κ.τ.λ. Αλλά, οι οικογένειες των Ελλήνων στην Αμερική, στις μητροπόλεις κυρίως, συνέχιζαν να μιλούν και την γλώσσα των γονιών τους. Ήταν περήφανος ένας μετανάστης να αναπαράγει αντίγραφο του εαυτού του· κυρίως το παιδί του έπρεπε να μιλά τη γλώσσα του, και να είναι ορθόδοξο. Αυτό είναι το σημείο που μας ενώνει με την Ελλάδα, η γλώσσα μας.

Σήμερα, η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία, παρ' όλο τον τίτλο της, γίνεται ραγδαία μία Ορθόδοξη Εκκλησία της Αμερικής, και για να λειτουργεί μέσα στην αμερικάνικη κοινωνία πρέπει να εργάζεται στην αγγλική γλώσσα. Ήδη πολλοί ιερείς της, είναι δεύτερη και τρίτη γενιά Ελλήνων της Αμερικής ή και μη Έλληνες, που δεν μιλούν την ελληνική γλώσσα και δεν ενδιαφέρονται τόσο για την Εκκλησία της Ελλάδος, όσο για το Πατριαρχείο. Οι ελληνικές κοινότητες έχουν σμικρυνθεί σε εστίες ορθόδοξες, χωρίς να προσπαθούν να δημιουργούν τόσο ελληνόπουλα, όσο ορθόδοξους.

Δεν έχω αντιληφθεί αν υπάρχει άλλη τέτοια «ομογένεια», ή άλλη ευρωπαϊκή χώρα που να αποκαλεί τους μετανάστες της με τον ίδιο ή παρεμφερή τρόπο, και να θέλει η χώρα αυτή να διατηρήσει τόσο στενούς δεσμούς μαζί της, όσο η Ελλάδα. Βέβαια έχουμε Ισπανόφωνους, χωρίς να είναι Ισπανοί, έχουμε Ιταλόφωνους ή Γαλλόφωνους, χωρίς να είναι Γάλλοι ή Ιταλοί πια. Εκτός των Ελλήνων, οι άλλες εθνικότητες έχουν γίνει Αμερικάνοι και μόνο τα ονόματά τους θυμίζουν την καταγωγή τους... Οι σημερινοί, κυρίως οι Ασιάτες, έχουν το ίδιο ακριβώς πρόβλημα, όπως είχαμε εμείς στις αρχές του αιώνα, εξαιρέση θα έλεγα ότι αποτελούν οι Κινέζοι του 1850, που σήμερα είναι μόνο Αμερικάνοι. Οι προερχόμενοι από μικτούς γάμους, κυρίως οι Ισπανόφωνοι, έχουν μία δική τους ισπανική γλώσσα, τα Σπανιόλικά του Νότου, σαν μητρική γλώσσα και συνεχίζουν να ζουν μέσα στην φτώχεια που έχουν φέρει μαζί τους και είναι χρήσιμοι φτηνοί εργάτες. Είναι προστατευόμενες μειονότητες, όπως ακόμη και οι «μαύροι» των Η.Π.Α. Όλοι αυτοί προστατεύονται από την Κεντρική Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση, καθώς και οι γηγενείς Ινδιάνοι. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο προστατεύονται οι «μετανάστες» Εβραίοι, με έμφαση στο «ολοκαύτωμά» τους.

Άλλες μικρότερες ευρωπαϊκές εθνικότητες, όπως η ελληνική, δεν έχουν χαρακτηριστεί αμερικάνικες μειονότητες. Οι Έλληνες της Αμερικής δεν είναι μειονότητα, όταν μάλιστα έχουν ξεφύγει από τα οικονομικά προβλήματα, έχουν αναπτυχθεί σε ακαδημαϊκή μόρφωση, έχουν αναμιχθεί στην πολιτική γενικότερα των Η.Π.Α, όταν οι περισσότερες τους είναι δημιουργημένες μέσα στο υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα, ανθίζουν και αυξάνονται, όταν τα μέλη των Ελλήνων της δεύτερης γενιάς, είναι ηγέτες εκπαιδευτές και πετυχημένοι επιστήμονες, χωρίς να ντρέπονται για την καταγωγή τους, ή χωρίς η καταγωγή τους να είναι εμπόδιο για την λειτουργία τους μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Οι μικτοί γάμοι γίνονται αποδεκτοί, χωρίς να χαρακτηρίζονται μιάσματα της ελληνικής ορθόδοξου εκκλησίας, που σήμερα προσπαθεί να εκπροσωπεί και το ελληνικό κράτος.

Εμείς, ως ιδιώτες, σκορπισμένοι σε κάθε σημείο των Η.Π.Α, στον πνευματικό, κοινωνικό και οικονομικό τομέα, αναπτυσσόμεθα με την γλώσσα του τόπου, την Αγγλική. Οι μικρότερες βέβαια εθνικότητες, φοβούμενες το *melting pot*, συσπειρώνονται γύρω από τα «μεταναστευμένα» ιδανικά τους, θρησκεία και γλώσσα, όσο καιρό βρίσκονται σε «κλειστούς» χώρους, τα γκέτο της μεγαλούπολης.

Η ελληνική κοινωνία, όχι η οργανωμένη κοινότητα, στην αρχή του αιώνα είχε τους ίδι-

ους φόβους αφομοίωσης, όσο βρισκόταν μέσα στις μεγαλουπόλεις, Νέα Υόρκη, Βοστώνη, ή Σικάγο ή Μόντρεαλ, ήταν τοπικά άγλωσση και απαρτίζετο από αγράμματους εργάτες. Ο σύνδεσμος των μελών – μεταναστών ήταν η μητρική γλώσσα και η θρησκεία. Ένας ελληνισμός 3,5 περίπου εκατομμυρίων ανθρώπων που ζει στην πιο ανεπτυγμένη γωνιά της γης αρχίζει σιγά – σιγά να αφομοιώνεται. Ναι μεν η Ορθοδοξία είναι η θρησκεία του, στην αγγλική γλώσσα, αλλά και η καταγωγή του παραμένει ελληνική, γιατί ο δυτικός πολιτισμός βασίζεται στα ελληνικά, τα αρχαία ελληνικά, όχι τα βυζαντινά ιδεώδη. Με το να είσαι Έλληνας στην καταγωγή για την αμερικάνικη κοινωνία, ισοδυναμεί με το να είσαι απόγονος των αρχαίων Ελλήνων, γιατί γνωρίζουνε πως χωρίς Όμηρο δεν υπάρχει δυτικός πολιτισμός.

Για να παραμείνει μία κοινωνική ενότητα μέσα σε όποια ευρύτερη κοινωνία, εμφανής και αναγνωρίσιμη και ζωντανή, πρέπει να έχει συμπαγή κοινά ιδεώδη, μυθολογία, λογοτεχνία, πολιτισμό. Ένα σύγχρονο πολιτισμό που το άτομο μπορεί να αναγνωρίζει σαν δικό του, ξεχωριστό, κοινωνικά αποδεκτό από τα άλλα μέλη της ίδιας κοινωνίας και να έχει αναπτυχθεί μέσα από τις τάξεις του. Για να συνεχίσει μία ομογένεια να αναγνωρίζεται ως ελληνική, πέραν των αρχαίων προγόνων της που είναι άπιαστοι και μακρινοί, θα πρέπει να μπορεί να έχει απτά στοιχεία, δικό της πολιτισμό, σύμβολα και μυθολογία.

Η ιστορία των πρώτων κοινοτήτων, των οργανισμών, των συλλόγων, της λογοτεχνίας, της μετανάστευσης κ.τ.λ., σε όποια γλώσσα - ελληνική ή αγγλική - πρέπει να συγκεντρωθεί σε πολιτιστικά κέντρα. Εκεί μπορεί να συζητηθεί και η γλώσσα, να δημιουργηθεί ένα κλίμα ώστε να μαθαίνεται η γλώσσα στη νέα γενιά, με προγράμματα επικοινωνίας και μεταφορές Αμερικανών ελληνικής καταγωγής στην Ελλάδα.

Οι Έλληνες λογοτέχνες έχουν παίξει κι αυτοί το ρόλο τους με έμμεστη αμεσότητα και αμετάθετη παρουσία μέσα στον ελληνικό λόγο. Ο λογοτέχνης θα κρατήσει το ιστορικό παρόν με το έργο του. Ιδιαίτερα στο δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα υπάρχει μία ανθοφορία λογοτεχνικής παραγωγής, στην ποίηση κυρίως, είτε ο λογοτέχνης είναι από τους πρώτους μετανάστες, είτε δεύτερης γενιάς. Μιλάμε πάντα για την ελληνική λογοτεχνία της Αμερικής. Στο πρώτο ήμισυ του αιώνα, η ελληνική λογοτεχνία ήταν μία ελληνόστροφη νοσταλγία για την μακρινή πατρίδα. Βέβαια, και στην αγγλόφωνη λογοτεχνία δεν είχε επικρατήσει η φιλελευθερία που παρουσιάζει το δεύτερο ήμισυ του αιώνα. Η ελληνική ποίηση είναι φιλελεύθερη, μία πολιτιστική σύγκρουση μεταξύ ιδεών και θρησκών εθίμων, μια αντιπαράθεση της ελληνικότητας, χωρίς πατριωτική έξαρση, προβληματική στην ψυχοσύνθεση του ατόμου, αλλά στέρια στις εκφρασμένες απόψεις. Πολλές φορές ο εγκέφαλος της δημιουργίας είναι μία συγχυσμένη «πυρεστία» που δονεί την ελληνική ψυχοσύνθεση. Η λογοτεχνία στις Η.Π.Α έχει να δείξει κοινωνικά απελεύθερους ανθρώπους, είτε άνδρας είναι είτε γυναίκα.

Χωρίς λογοτεχνικό ακροβατισμό, καταθέτω ότι η ελληνική λογοτεχνία των Η.Π.Α κατά το δεύτερο ήμισυ κυρίως του 20ού αιώνα είναι μια έμμεστη αμεσότητα και αμετάθετη πραγματικότητα μέσα στον ελληνικό λόγο. Μπορεί η ασυμμετρία των δημιουργών της ως προς το θέμα και τρόπο διαπραγμάτευσης να διαφέρει, καθώς και η έκφραση και η έμπνευση, ή η θεματική τοποθέτηση, αλλά βασικά και σίγουρα η γραφή των Ελληνο-Αμερικανών λογοτεχνών δεν είναι πια η ρέουσα νοσταλγία ούτε του γυρισμού, ούτε της πατρίδας. Συγκρίσεις τρόπου ζωής υπάρχουν, με έντονες διαστάσεις, αλλά η γη της διαβίωσής τους είναι μόνιμα στέρια και δημιουργική. Η νέα πατρίδα δεν είναι τόπος εξορίας ή βιοτικού μόνο πλουτισμού και φυγή. Η νέα πατρίδα είναι ο σύγχρονος απαιτητικός κόσμος, ζωντανός, αξιοθαύμαστος, προοδευτικός με όλα τα προβλήματα της συμβίωσης. Μέσα σ' αυτόν τον κόσμο κινείται ο ελληνοαμερικανός λογοτέχνης.

Η αντίληψη πως ο κόσμος του έχει μία πράα ταπεινή θρησκευτικότητα, το ειδυλλιακό τοπίο της *pastorale* μνήμης και αγάπης για το ταπεινό παρελθόν είναι λανθασμένη. Ένας ελληνισμός περήφανος αναβακχεύει την ιστορική μόνο γνώση, ξέροντας ότι *there is no West without Homer!* Και, παρ' όλο το «σπρώξιμο» για την αποδοχή της εκκλησιαστικής ηγεσίας στην Αμερική, ο Έλληνας συγγραφέας βρίσκεται μακριά από το κλίμα τέτοιας

πολιτιστικής παρουσίας και παρουσιάζει χωρίς «αναβαπτίσματα» ένα σύγχρονο προβληματισμένο άνθρωπο στο έργο του. Το άκτιστον ελληνικό φως τον περιλουίζει, ασκητή στην γλώσσα του.

Βέβαια υπάρχει μία μονόπλευρη πληροφόρηση στην Ελλάδα για το έργο του Έλληνα συγγραφέα στις Η.Π.Α, γιατί οι εκάστοτε μελετητές σκύψανε επιπόλαια και βιαστικά πάνω στο δημιουργικό έργο του. Αναφέρομαι πάντα στον Έλληνα λογοτέχνη κι όχι στον αγγλόφωνο συγγραφέα μ' ένα ελληνικό όνομα.

Ο ελληνικός λόγος στην Αμερική, πιστεύω, έχει άπειρες αρετές χωρίς ακροβασίες στη γραφή και οι απόψεις του κατατίθενται ελεύθερα και δημιουργικά. Η λογοτεχνική κυοφορία του είναι έξω από ρεύματα, σχολές ή δεκαετίες. Η γραφή του έχει διαχρονική κατάθεση στον εξελισσόμενο κόσμο και θα παραμένει μια παρουσία δημιουργική και γόνιμη μέσα στην ελληνική λογοτεχνία.

Θα ήθελα σε τούτη την εισήγηση να αναφέρω ότι πολλά είναι τα έντυπα που κυκλοφόρησαν στις Η.Π.Α με λογοτεχνία. Μαζί με την προβολή της ελλαδικής, δημοσίευαν και λογοτεχνία των ομογενών. Απεχθάνομαι τη λέξη ομογενής ή άνθρωπος της διασποράς. Εγώ λέγω Έλληνας της Αμερικής, εάν μιλώ την ελληνική. Στην Ανθολογία ποίησης που έχω φέρει για δημοσίευση στην Αθήνα, αποκαλώ *Ποίηση Ελλήνων της Νέας Υόρκης* και όχι ποίηση ομογενών της Νέας Υόρκης. Στον δεύτερο τόμο θα έχω τον τίτλο *Ποιητική Πολύβιβλος* των Η.Π.Α και ίσως αργότερα και μία *Πολύβιβλο Πεζού Λόγου στις Η.Π.Α* ή/και θεάτρου. Δοκίμια για την ελληνική γλώσσα υπάρχουν πολλά, καθώς και κριτικές, αλλά αυτή η δουλειά θα πρέπει να μείνει για κάποιον άλλο ζηλωτή νεώτερό μου. Πρέπει να ξέρουμε, όμως, πως είμαστε κομμάτι της ελληνικής λογοτεχνίας.

Ανέφερα πως κυκλοφόρησαν πολλά έντυπα στις Η.Π.Α με ελληνική λογοτεχνία όλο τον 20ό αιώνα. Μερικά από αυτά είναι «Αθήνα» στο Σικάγο μέχρι την δεκαετία του 60, «Ο ελληνοισμός της Αμερικής» την ίδια περίοδο και «Νέα Εσπέρια» από τον ομιλητή σας την δεκαετία του '90 στη Νέα Υόρκη, «Το βαπόρι» στον Άγιο Φραγκίσκο. Στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα εκδίδονταν Ελληνικά Λευκώματα με ιστορία και λογοτεχνία από την Ελλάδα, αλλά και με μερικά κείμενα από Έλληνες της Αμερικής, όπως «Ο Προμηθέας» (1913) Νέα Υόρκη σαν Αλμανακ. Τρεις εκδόσεις έκαμε το ετήσιο ογκώδες περιοδικό «Ο Αργοναύτης» του Μαλαφούρη και Ζιώγα, στη Νέα Υόρκη, μετά τον πόλεμο. Σήμερα μερικοί Έλληνες λογοτέχνες των Η.Π.Α, καθώς και πεζογράφοι, ανθολογούνται σε ένα ετήσιο ανθολόγιο από την Ένωση Ελλήνων Λογοτεχνών Συγγραφέων των πέντε ηπειρών. Έχουν ήδη εκδοθεί δυο τόμοι στη Γερμανία.

Ένα νεοσύστατο ελληνικό μουσείο έχει δημιουργηθεί στο Σικάγο για την ελληνική κληρονομιά των μεταναστών, λειτουργεί εκτός εκκλησίας, και συντηρείται από δεύτερη και τρίτη γενιά Ελληνο-Αμερικάνων, οργανωμένο με σύγχρονα δεδομένα.

Καμιά πανεπιστημιακή έδρα της ελληνικής γλώσσας δεν εξέδωσε περιοδικό, αλλά και δεν συνέλεξε ελληνική λογοτεχνία των Η.Π.Α. Οι εκάστοτε διορισμένοι δεν ενδιαφέρθηκαν για την αμερικανική παραγωγή. Η Αρχιεπισκοπή επίσης δεν ενδιαφέρεται για την εξέλιξη της ελληνικής στο χώρο της. Την ημέρα των Ελληνικών Γραμμάτων την γιορτάζει πολυτελώς στη Νέα Υόρκη, αλλά στα Αγγλικά, φέρνοντας κάποιον ομιλητή από την Ελλάδα. Οι λογοτέχνες στις Η.Π.Α έχουν ένα αξιόλογο έργο σε εκδόσεις. Το Συμβούλιο Απόδημου Ελληνισμού (Σ.Α.Ε) ποτέ δεν ζήτησε να συγκεντρώσει έργα λογοτεχνών. Τα συνέδρια τους έχουν άλλο χαρακτήρα πέραν της πολιτιστικής παράδοσης και πραγματικότητας στην Αμερική. Οι ελληνικές ομοσπονδίες στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις φροντίζουν μόνο για μία ελληνική... παρέλαση τον χρόνο.

Κλείνοντας, αναφέρω ότι σήμερα οι Έλληνες λογοτέχνες στην Αμερική έχουν παρουσιάσει πολύ αξιόλογα βιβλία περισσότερα από 450 τίτλους, που προσωπικά γνωρίζω, σε κάθε είδος λογοτεχνήματος.

Στις πανεπιστημιακές έδρες ελληνικής γλώσσας, οι λέκτορες απαξιούν να ρίξουν μία ματιά στην λογοτεχνία των αποδήμων, με το δικαιολογητικό πως δεν μπορούν να βρουν τις

εκδόσεις, και να είναι από γνωστό εκδοτικό οίκο. Το Ωνάσειο Κέντρο Νέας Υόρκης προβάλλει το σύγχρονο ελληνικό πολιτισμό, καθώς και το Κέντρο Νιάρχος, αλλά εργάζονται στην αγγλική.

Λίγοι είναι οι εκδότες στην Αμερική. Ένας ήρωας ανάμεσά τους είναι ο Λέανδρος Παπαθανασίου, με την εκδοτική εταιρεία του στη Νέα Υόρκη. Το Κέντρο Ελληνικού Πολιτισμού στη Νέα Υόρκη ανεβάζει σύγχρονα ελληνικά έργα, καθώς και έργα ομογενών στη μικρή αίθυσά του στην Αστόρια, Νέα Υόρκη, και υποστηρίζεται από την Πολιτεία της Νέας Υόρκης. Το σύγχρονο Πολιτιστικό Κέντρο της Αρχιεπισκοπής είναι κλειστό. Υπάρχουν στη Νέα Υόρκη η Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών από το 1980, και το «ΣΑ Ι ΠΡΕΚΟ», Πολιτιστική Ένωση Κυπρίων Γυναίκων, αλλά είναι άστεγα. Μπορώ να αναφέρω ότι είναι μεγάλη η ανάγκη ίδρυσης ελληνικού μουσείου και Βιβλιοθήκης – Πινακοθήκης στη Νέα Υόρκη ή την Ουάσινγκτον για να σωθεί όλο το υλικό του αιώνα.

Οι εκδόσεις των έργων των λογοτεχνών βαρύνουν εξ ολοκλήρου τον συγγραφέα. Η διάθεση των έργων του γίνεται μέσω μικρών εκδηλώσεων ή σε προσωπική βάση. Οι εκδηλώσεις γίνονται σε διάφορους συλλογικούς χώρους. Ο κεφαλονίτικος σύλλογος «Κέφαλος» Νέας Υόρκης πρωτοπορεί. Οι λογοτέχνες, άνδρες και γυναίκες, είναι γεννημένοι στην Ελλάδα και στην Αμερική. Τα κείμενά τους εκφράζουν τότε μία νοσταλγία της ζωής για την πατρίδα, κι άλλοτε την κουραστική βιοπάλη της χώρας που ζουν, τότε σε συγκρίσεις, άλλοτε πρωτοποριακά, μέσα στα ρεύματα της ελεύθερης κυρίως σκέψης κι έκφρασης.

Ενδεικτικά αναφέρω τον Δ.Ε. Βαλάκο στις αρχές του αιώνα, στα μέσα του τους Θεοδόση Άθα, Θεανώ Μάργαρη, Νίτσα Κάππα, Σπ. Μήλιο, Νίκο Μιμόπουλο, Γιώργη Κουτουμάνο, Θεόδωρο Γιαννακούλη, Νίκο Λαΐδη, Πύρρο Τζων Ντέλλα, Γιάννη Καλογιάννη, Κώστα Καρκατσούλη, Γιάννη Αντωνόπουλο, Δημήτρη Τσαμούλη-Νέδα, Λεωνίδα Στελλάκης, Νικόλα Καλλα και τους νεώτερους Νίκο Σπανιά, Ελένη Φλωράτου-Παιδούση, Κάρμεν Κάρκα, Ρήγα Καππάτο, Πέρσα Βάρσα, Ορέστη Βαρβιτσιώτη, Πάνο Βοζίκη, Γιώργο Γιάνναρη, Λουκία Μαρουλέττη, Μάκη Τζιλιάνο, Τάσο Μουζάκη, Δημήτρη Διαμαντή, Ρεγγίνα Παγουλάτου, Γιώργο Σκουλαρίκο, Γιώτα Στρατή, Χρήστο Τσιάμη, Χριστόφορο Αγρατέλλη, Βάνα Κοντομέρκου, Σπύρο Δαρσίνο, Λιλή Μπίτα, Κ. Τσιρπανλή, οι σατιρικοί Γ. Γεωργόπουλος, Νίκος Τζανάτος και οι νεώτεροι Διονύσης Μαραβεγιάς, Γιώργος Χουλιάρης, Δημ. Ρομποτής, Δημ. Ντόλιος, Πολύκαρπος Κυριακού, Νίκος Κορκίδης, Κ. Ευκαρπίδης, Γιολάντα Βλησμα, Δέσποινα Βλάχου, οι καθηγητές Νίκος Αλεξίου και Στάθης Γουργουρης, Γαβριήλ Παναγιωσοπούλης, Π. Λειβαδιτάκης, Δημ. Μουστάκης, Δ. Κονταρινής κ.α.

Παρ' όλο που οι λογοτέχνες ζουν εις την ξένην, η ελληνική τους γλώσσα έχει σφρίγος, αρετές εγκράτειας, μελωδική υφή, λυρικότητα έκφρασης, αυθάδικη ειλικρίνεια, απελευθέρωση στην έκφραση σε ποικίλα θέματα, δόμηση ποιοτικής καλλιέργειας, έχει ξεπεράσει το μεταναστευτικό σύνδρομο, την κλαψιάρικη νοσταλγία, είναι απαλλαγμένη από τη θρησκόγηση ικεσία, κινείται μέσα σε ιδεώδη ελληνιστικού κάλλους, και τέλος εκφράζει ελληνική λογοτεχνία ενός λαού ελληνικής καταγωγής 3,5 εκατομμυρίων ψυχών στην Αμερική.

Μέρος Δεύτερο
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΔΟΜΗΣΗΣ
ΤΟΥ ΑΝΘΟΛΟΓΙΟΥ ΚΑΙ ΚΡΙΤΗΡΙΑ
ΕΠΙΛΟΓΗΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Για ένα ανθολόγιο λογοτεχνικών κειμένων για παιδιά: Ο εννοούμενος αναγνώστης και η ιδεολογική λειτουργία του ως εργαλεία αξιολόγησης

Αναστασία Οικονομίδου

Λέκτορας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η παρούσα εισήγηση είναι σαφές: τι μπορεί ή / και τι πρέπει να περιλαμβάνει ένα ανθολόγιο κειμένων που να ανήκει στην λογοτεχνία της διασποράς και να απευθύνεται σε παιδιά της διασποράς. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, το οποίο αφορά σε κριτήρια αξιολόγησης λογοτεχνικών κειμένων για παιδιά, θα θέλαμε να επικεντρωθούμε αλλά και να δώσουμε έμφαση στα κριτήρια ιδεολογικής φύσης: πώς κρίνουμε το κατά πόσον οι ιδέες, οι αντιλήψεις, τα πρότυπα συμπεριφοράς, οι ηθικές και πολιτισμικές αξίες που διαπερνούν ένα λογοτεχνικό κείμενο ή, συνολικά ένα ανθολόγιο λογοτεχνικών κειμένων, είναι κατάλληλες για τα παιδιά που έχουμε υπ' όψιν μας;

Το γενικότερο αυτό ερώτημα εμπεριέχει δύο ειδικότερα: πρώτον, σε ποια παιδιά ή καλύτερα, σε τι είδους παιδιά πιστεύουμε ότι ένα τέτοιο ανθολόγιο θα απευθυνθεί; Και δεύτερον, έχουμε προ-αποφασίσει τι είδους ιδεολογίες θέλουμε να εγγράφονται στα κείμενα που θα καλέσουμε τα παιδιά να διαβάσουν;

Σε άμεση σχέση με τα παραπάνω ζητήματα βρίσκεται αφενός η ίδια η έννοια του εννοούμενου αναγνώστη και αφετέρου η ιδεολογική λειτουργία του κατά την πράξη της ανάγνωσης: δύο παράμετροι τις οποίες θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε και, εντέλει, να προτείνουμε ως κριτήρια αξιολόγησης ενός κειμένου που προορίζεται για παιδιά.

Υπάρχει, ωστόσο, μία επισήμανση που οφείλουμε να κάνουμε πριν προχωρήσουμε στην ανάλυσή μας. Όπως σε κάθε ανάλυση και κριτική της λογοτεχνίας για παιδιά, ο ενήλικος μελετητής ή κριτικός βρίσκεται πάντα σε μία *a priori* δυσχερή θέση: διότι, καλείται να λειτουργήσει «για λογαριασμό» των παιδιών, τα οποία ποτέ δεν μπορεί να ισχυρισθεί ότι γνωρίζει. Το ηλικιακό χάσμα και οι συνακόλουθες διαφορές μεταξύ ενηλίκων και παιδιών δημιουργούν πάντα ένα θεωρητικό εμπόδιο για την αλήθεια και ορθότητα των όσων ισχυρίζεται. Η θέση μας προβάλλει ακόμη δυσχερέστερη, εάν αναλογισθούμε ότι ως ενήλικες συγγραφείς ή θεωρητικοί αναλαμβάνουμε να παρουσιάσουμε στα παιδιά τον κόσμο όπως εμείς τον προσλαμβάνουμε και τον ερμηνεύουμε: γεγονός που υπογραμμίζει αφενός τον εγγενή διδακτισμό της λογοτεχνίας για παιδιά και αφετέρου την εγγενή και αναπόφευκτη αυθαιρεσία μας και λογοκρισία μας σε σχέση με το τι θεωρούμε «σωστό» ή «κατάλληλο» γι' αυτά.

Η παρούσα εισήγηση, λοιπόν, οφείλει, αν μη τι άλλο, να καταθέσει αυτήν την δυσχέρεια του θεωρητικού εγχειρήματος που αναλαμβάνει.

Ένα βασικό ζήτημα από το οποίο θα θέλαμε να ξεκινήσουμε είναι το εξής: ένα κείμενο παιδικής λογοτεχνίας διαφοροποιείται από ένα κείμενο λογοτεχνίας για ενήλικες, στον βαθμό που ο ενήλικας δημιουργός του το προσαρμόζει στις ιδιαιτερότητες και στις ανα-

γνωστικές δεξιότητες που ο ίδιος πιστεύει ότι έχει ο αναγνώστης του: θα αναφέρουμε ως χαρακτηριστικό παράδειγμα την περίπτωση του Michel Tournier, ο οποίος έγραψε δύο μυθιστορήματα βασισμένα στον ίδιο μύθο, τον μύθο του Ροβινσώνα : το *Ο Παρασκευάς ή το Καθαρήριο του Ειρηνικού* (1967), έργο για ενήλικες, και το *Ο Παρασκευάς ή η Πρωτόγονη Ζωή* (1971), έργο για παιδιά. Στην δεύτερη περίπτωση, χωρίς να αφαιρέσει τίποτα από την φιλοσοφική και ιδεολογική υπόσταση του έργου, και χωρίς να προδώσει την λογοτεχνικότητά του, ο συγγραφέας χρειάστηκε εντούτοις (όπως διαφαίνεται από τη σύγκριση των δύο έργων) να μειώσει την απροσδιοριστία του κειμένου και να αυξήσει την καταληπτότητά του, ώστε να το προσαρμόσει στις αντιληπτικές και αναγνωστικές ικανότητες ενός αναγνώστη – παιδιού. Έχει επομένως, ο συγγραφέας παιδικής λογοτεχνίας, αναπόφευκτα, μία εικόνα του εννοούμενου αναγνώστη του από την πρώτη στιγμή της συγγραφικής διαδικασίας, όπως έχει μία γενικότερη εικόνα των «σημερινών παιδιών» στα οποία ο εννοούμενος αναγνώστης του θεωρητικά ανήκει. Η εικόνα αυτή, θα θέλαμε να τονίσουμε, επηρεάζεται καθοριστικά από την κυρίαρχη αντίληψη περί παιδικότητας η οποία χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη εποχή και τη συγκεκριμένη κοινωνία μέσα στην οποία ο συγγραφέας ζει και παράγει έργο.

Αυτό, όμως, αποτελεί πρόβλημα. Διότι ο εννοούμενος ή «ιδανικός» αναγνώστης που έχει υπ' όψιν του ο συγγραφέας μπορεί να μην ταυτίζεται με τον πραγματικό αναγνώστη-παιδί που θα πάρει το έργο στα χέρια του. Αυτοί οι δύο αναγνώστες, ο πρώτος απλώς μία έννοια και ο δεύτερος με σάρκα και οστά, μπορεί να διαφέρουν σε εμπειρίες, σε προσδοκίες, σε ευαισθησίες, σε αναγνωστικές και αντιληπτικές ικανότητες. Το πρόβλημα γίνεται οξύτερο σε μία εποχή όπως αυτή που διανύουμε, κατά την οποία, όπως επισημαίνει ο Hollindale, το χάσμα μεταξύ της παιδικότητας που εγγράφεται στα λογοτεχνικά έργα και της παιδικότητας των παιδιών αναγνωστών βαθαίνει¹.

Εάν, λοιπόν, μας ενδιαφέρει να ξέρουμε σε ποιόν απευθύνεται ένα έργο λογοτεχνίας, εάν είναι, για παράδειγμα, «κατάλληλο» για παιδιά από 11 έως 17 χρόνων, όπως ορίζεται σχετικά με το συγκεκριμένο ανθολόγιο που ερευνούμε, τότε πώς πρέπει να προσεγγίσουμε το ζήτημα; Δεν ωφελεί, σύμφωνα με όσα αναφέραμε παραπάνω, να ρωτήσουμε τον συγγραφέα ποιον αναγνώστη εννοεί και σε ποιον απευθύνεται, εφόσον ο *δικός του* εννοούμενος αναγνώστης μπορεί να απέχει πολύ από τον πραγματικό αναγνώστη που εμείς έχουμε υπόψη μας. Ούτε πάλι ωφελεί να λειτουργήσουμε αντιστρόφως: να ορίσουμε, δηλαδή, τι είναι «παιδί» σύμφωνα, για παράδειγμα, με τον Piaget και να εξετάσουμε στη συνέχεια εάν το έργο είναι «κατάλληλο» γι' αυτό το ορισμένο παιδί. Διότι, με αυτόν τον τρόπο δεν λαμβάνουμε υπ' όψιν μας τις παραμέτρους της κοινωνικής τάξης, της φυλής, του φύλου ή του θρησκευματος, οι οποίες τέμνονται με τις βιολογικές, ψυχολογικές ή γνωστικές παραμέτρους και συνολικά καθορίζουν την έννοια της παιδικότητας. Ο μόνος σχετικά ασφαλής τρόπος να προσεγγίσουμε το θέμα είναι, πιστεύω, να στραφούμε στο ίδιο το λογοτεχνικό έργο και να εξετάσουμε τί είδους εννοούμενο αναγνώστη το ίδιο υπονοεί ή, καλύτερα, κατασκευάζει μέσα από όλες τις δομές του: πλοκή, γλώσσα, αφηγηματικούς κώδικες, νοήματα.

Ο Wolfgang Iser² μας έχει δείξει ότι η πιο χρήσιμη διαδικασία σ' αυτήν την κατεύθυνση είναι να εξετάσουμε την καταληπτότητα αλλά κυρίως την απροσδιοριστία του κειμένου, η οποία είναι το πιο σπουδαίο σημείο επικοινωνίας μεταξύ αναγνώστη και κειμένου. Το κάθε κείμενο, κατά τον Iser, δημιουργεί κενά σημεία, στη γλώσσα του, στη πλοκή του, στα νοήματά του, στην ιδεολογία του: δεν αναφέρει, δηλαδή, όλες εκείνες τις πληροφορίες και

---

¹ Ο Hollindale προτείνει μία σειρά λόγων γι' αυτό, όπως η ταχύτητα των αλλαγών στο περιβάλλον των παιδιών ή η πληθώρα των αντιφατικών σημάτων που τα παιδιά δέχονται καθώς προσπαθούν να αυτοπροσδιορίσουν την παιδικότητά τους. Περισσότερα για την έννοια της παιδικότητας και την παιδική λογοτεχνία, βλ. Hollindale, P. (1997) *Signs of Childness in Children's Books*, Woodchester/ England, Thimble Press.

² Iser, W. (1976) *Der Akt des Lesens. Theorie Aestetischer Wirkung*, München, Fink.

περιγραφές που θα εξαντλούσαν το νόημά του, αλλά τα αφήνει ως κενά σημεία για να τα συμπληρώσει ο ίδιος ο αναγνώστης³.

Το κείμενο, με αυτόν τον τρόπο, κάνει «εκκλήσεις» προς τον αναγνώστη του. Ο εννοούμενος αναγνώστης του κειμένου είναι, κατά συνέπεια, εκείνος ο αναγνώστης που είναι θεωρητικά σε θέση να συμπληρώσει αυτά τα κενά. Ένα κείμενο του Kundera, για παράδειγμα, υπερβαίνει τις αναγνωστικές, αντιληπτικές ή ερμηνευτικές ικανότητες του μέσου παιδιού προσχολικής και σχολικής ηλικίας, με αποτέλεσμα το τελευταίο να μην μπορεί να συμπληρώσει τα κενά σημεία του, και άρα ένα τέτοιο κείμενο κατασκευάζει έναν ενήλικο (και μάλιστα με ιδιαίτερες ικανότητες) εννοούμενο αναγνώστη. Αντίστροφα, ένα λογοτεχνικό κείμενο το οποίο εξαντλεί κάθε περιθώριο επεξήγησης και διευκρίνισης και δεν αφήνει σχεδόν κανένα «κενό», κανένα συμφραζόμενο για τον αναγνώστη του, προδιαγράφει ή κατασκευάζει έναν εννοούμενο αναγνώστη πολύ άπειρο και ανώριμο, έναν εννοούμενο αναγνώστη πολύ μικρής ηλικίας.

Εάν, λοιπόν, υποβάλλουμε ένα κείμενο σε μία τέτοιου τύπου εξέταση και εντοπίσουμε τι είδους εννοούμενο αναγνώστη κατασκευάζει, τότε θα μπορούσαμε να κρίνουμε στη συνέχεια εάν οι πραγματικοί αναγνώστες που έχουμε υπόψη μας, στον βαθμό πάντα που τους γνωρίζουμε και τους κατανοούμε, μπορούν να ταυτιστούν με αυτόν· εάν με άλλα λόγια το συγκεκριμένο κείμενο είναι «κατάλληλο» γι' αυτούς.

Το δεύτερο ζήτημα στο οποίο η παρούσα εισήγηση επιθυμεί να στραφεί, είναι η λειτουργία ενός λογοτεχνικού κειμένου σε ιδεολογικό επίπεδο. Όπως προ-αναφέρθηκε, κάθε κείμενο λογοτεχνίας, είτε πρόκειται για μία ρεαλιστική αφήγηση, όπως το μυθιστόρημα της Άλκης Ζέη *Ο Μεγάλος περίπατος του Πέτρου*, είτε πρόκειται για μία φανταστική αφήγηση, όπως το μυθιστόρημα *Ο Άρχοντας των Δακτυλιδιών* του Tolkien, επιδιώκει να παρέμβει στη ζωή του αναγνώστη – παιδιού προσφέροντάς του απεικονίσεις του κόσμου που το περιβάλλει και βοηθώντας το, εμμέσως, να ενταχθεί σ' αυτόν, συντελώντας με άλλα λόγια στη κοινωνικοποίησή του. Η έννοια της κοινωνικοποίησης, ωστόσο, είναι αδιάσπαστα συνδεδεμένη με την ιδεολογία, η οποία αναπόφευκτα εγγράφεται σε κάθε λογοτεχνικό έργο⁴: αρκεί να αναλογιστούμε πώς, για παράδειγμα, βοηθούν στην κοινωνικοποίηση των αναγνωστών τα ιδεολογήματα περί ελληνικότητας, πατριωτισμού, ανδρείας κ.τ.λ. που εγγράφονται σ' ένα μυθιστόρημα όπως *Τα Μυστικά του Βάλτου* της Πηνελόπης Δέλτα. Αρκεί, ακόμη, να αναλογιστούμε ποιοί ήταν οι στόχοι της κοινωνικοποίησης των παιδιών την εποχή που έγραφε η Δέλτα και ποιοί είναι σήμερα, για να αντιληφθούμε ότι η κοινωνικοποίηση δεν μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα από το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργεί. Εάν, λοιπόν, η λογοτεχνία για παιδιά είναι ένας σημαντικός παράγοντας κοινωνικοποίησής τους, η εξέταση των ιδεολογικών συμφραζόμενων ενός λογοτεχνικού έργου είναι ένα εξαιρετικά σημαντικό μέλημα, όταν πρόκειται για την αξιολόγηση και ίσως την ανθολόγηση τέτοιων λογοτεχνικών έργων.

Στρέφοντας την προσοχή μας στην ιδεολογική λειτουργία ενός κειμένου, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι όλες οι δομές του τελευταίου είναι σημαντικές γι' αυτήν⁵: και η γλώσσα του, και η πλοκή και οι χαρακτήρες του, και οι αφηγηματικοί τρόποι με τους οποίους εκφέρεται, και, φυσικά, τα νοήματά του.

Αφήσαμε τελευταίες δύο πολύ σημαντικές για την εκφορά του κειμένου παραμέτρους: την οπτική γωνία, που, ελλείψει εικόνων, καθορίζεται από την αφηγηματική φωνή, και την

³ Περισσότερα για την Θεωρία της Πρόσληψης και τις θέσεις του Wolfgang Iser, βλέπε στο βιβλίο Κάλφας, Α. (1993) *Ο Μαθητής ως Αναγνώστης*, Θεσσαλονίκη, Τα Τραμάκια· επίσης στο (1985) *Γλώσσα και Λογοτεχνία*, The Open University, Κουτσουμπός και στο Stephens, J. (1992) *Language and Ideology in Children's Fiction*, London, Longman.

⁴ Για τους τρόπους με τους οποίους η παιδική λογοτεχνία λειτουργεί κοινωνικοποιητικά δεξ τις αναλύσεις συγκεκριμένων λογοτεχνικών έργων στο: Οικονομίδου, Σ. (2000) *Χίλιες και Μία Ανατροπές: η Νεοτερικότητα στην Λογοτεχνία για Μικρές Ηλικίες*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

⁵ ο.π., 48-53

έννοια του εννοούμενου αναγνώστη. Νομίζω πως η σημαντικότητα της οπτικής γωνίας για την ιδεολογική λειτουργία ενός κειμένου, αλλά και μιας εικόνας, είναι τόσο προφανής ώστε να μη χρειάζεται ιδιαίτερη ανάλυση στα πλαίσια της παρούσας εισήγησης. Αυτό στο οποίο στοχεύουμε, όπως προ-αναγγείλαμε, να επικεντρώσουμε την προσοχή μας είναι η έννοια του εννοούμενου αναγνώστη ως *ιδεολογικού εργαλείου*.

Συνεχίζοντας από εκεί που σταματήσαμε, όταν αναφερόμαστε στα κενά σημεία ενός κειμένου, θα θέλαμε να προσθέσουμε ότι πάρα πολύ συχνά τα κενά αυτά σημεία αφορούν σε συγκεκριμένες ιδέες,πίστεις, συμπεριφορές ή, γενικότερα, σε πολιτικές ή κοινωνικές πρακτικές. Για παράδειγμα, ένα κείμενο μπορεί να μην εξηγεί γιατί μία μητέρα θυσιάστηκε για το παιδί της, ενώ περιγράφει αναλυτικά όλες τις λεπτομέρειες της πράξης της: το ιδεολογικό κενό που δημιουργείται, με άλλα λόγια η παραλειπόμενη εξήγηση ότι η μητέρα το έκανε διότι «έτσι αγαπούν οι μητέρες», θα πρέπει να το συμπληρώσει ο ίδιος ο αναγνώστης. Συμπληρώνοντας, επομένως, ο αναγνώστης τέτοια κενά τίθεται αυτόματα σε μία *συγκεκριμένη* θέση θέασης του κειμένου, με άλλα λόγια τίθεται σε μία θέση υποκειμένου από την οποία καλείται να κατανοήσει τα νοήματά του⁶. Με αυτόν τον τρόπο, το κείμενο κατασκευάζει έναν εννοούμενο αναγνώστη ο οποίος φαίνεται να συμφωνεί με τον συγγραφέα ότι όλα όσα δεν περιγράφονται αλλά υπονοούνται, είναι αυτονόητα και *άρα αληθινά* και ο οποίος αποδέχεται, έτσι, παθητικά τα ιδεολογήματα του κειμένου.

Ένα ακραίο παράδειγμα, ακραίο για την απλότητά του, καταδεικνύει, πιστεύουμε, τα παραπάνω: πρόκειται για το γνωστό σε όλους μας παιδικό ποίημα «Φεγγαράκι μου λαμπρό». Τι είδους εννοούμενο αναγνώστη κατασκευάζει ένα τέτοιο κείμενο; Εάν εξετάσουμε την γλώσσα του («φεγγαράκι» και όχι «φεγγάρι», ή «του Θεού τα πράματα»), το νόημά του, την γνωστική δυσκολία που παρουσιάζει (αναφέρεται σε *απλές* έννοιες όπως φεγγάρι, σχολείο, γράμματα, κ.τ.λ.) την αμεσότητα της πρωτοπρόσωπης ποιητικής φωνής η οποία *δείχνει*, λόγω γλώσσας και λόγω νοήματος, *παιδική* (ποιος άλλος θα πήγαινε σχολείο από ένα παιδί;), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο βαθμός καταληπτότητας ή αντίστροφα απροσδιοριστίας του κειμένου είναι τέτοιος, ώστε να κατασκευάζει έναν εννοούμενο αναγνώστη-παιδί.

Πώς μπορεί, λοιπόν, να λειτουργήσει αυτός ο εννοούμενος αναγνώστης ως εργαλείο ιδεολογικής χειραγώγησης; Το κείμενο αφήνει ορισμένα σημεία του απροσδιόριστα και έτσι δημιουργούνται αντίστοιχα κενά για τον εννοούμενο αναγνώστη του· κενά που σχετίζονται άμεσα με την *ιδεολογία* του κειμένου. Θα τα αναφέρουμε υπό μορφή ερωτήσεων οι οποίες έχουν μία συνειρμική ακολουθία: α) τι σημαίνει «προσεύχομαι για κάτι»; Η εννοούμενη απάντηση είναι το ότι «το θέλω πάρα πολύ»; β) τι είναι αυτό που θέλει πάρα πολύ το παιδί που απευθύνει την προσευχή στο φεγγάρι; Η εννοούμενη απάντηση είναι «να πηγαίνει στο σχολειό»; άρα γ) «το να πηγαίνει το παιδί στο σχολειό είναι κάτι καλό ή κάτι κακό»; Η εννοούμενη απάντηση είναι «κάτι καλό, αφού παρακαλά το φεγγάρι να το βοηθήσει να το κάνει»; δ) τι σχέση έχουν τα «γράμματα, σπουδάματα» με του «Θεού τα πράματα»; Η εννοούμενη απάντηση είναι «ότι τα γράμματα, που θέλει να μάθει το παιδί, θέλει να είναι πράματα του Θεού, σύμφωνα, δηλαδή, με τις επιθυμίες του Θεού».

Διαγράφονται, επομένως, μέσα από τις εννοούμενες απαντήσεις δύο συγκεκριμένες ιδεολογικές θέσεις: αφενός η αξία της εγγραμματοσύνης, και αφετέρου, η αυτόματη συσχέτιση της παιδείας με την θρησκεία. Αυτό το δίδυμο των ιδεολογημάτων δεν γράφεται παρά *εγγράφεται* στο κείμενο. Το ίδιο το κείμενο που προσπερνά αυτά τα σημεία χωρίς να τα επεξηγεί, δημιουργεί την εντύπωση ότι οι εξηγήσεις περιττεύουν για κάτι το αυτονόητο. Κατασκευάζει με αυτόν τον τρόπο έναν εννοούμενο αναγνώστη ο οποίος συμφωνεί,

---

⁶ Πολύ ενδιαφέροντα τα σχετικά με την κατασκευή του αναγνωστικού υποκειμένου μέσω της ιδεολογικής λειτουργίας του εννοούμενου αναγνώστη τα όσα αναφέρει ο John Stephens στο κεφάλαιο με τίτλο «Readers and subject positions in children's fiction» στο *Language and Ideology in Children's Fiction*, New York, Longman, 1992, 47-83.

όπως αναφέραμε παραπάνω, με τον δημιουργό αυτού του ποιήματος ότι όλα όσα δεν περιγράφονται αλλά υπονοούνται, είναι αυτονόητα και άρα αληθινά, και ο οποίος, έτσι, αποδέχεται παθητικά τα δύο συγκεκριμένα ιδεολογήματα του κειμένου.

Πριν περάσουμε στην αναλυτική εξέταση της ιδεολογικής λειτουργίας του εννοούμενου αναγνώστη σε δύο λογοτεχνικά κείμενα, θα θέλαμε να σταθούμε σε δύο ακόμη σημεία: το πρώτο είναι η εμφατική υπενθύμιση ότι ο εννοούμενος αναγνώστης δεν είναι ένας αναγνώστης με σάρκα και οστά. Είναι απλώς και μόνο μία έννοια η οποία μας διευκολύνει να αντιληφθούμε αφενός την διαλεκτική σχέση κειμένου/ αναγνώστη και αφετέρου την ιδεολογική λειτουργία του κειμένου. Το δεύτερο σημείο είναι η σχέση του εννοούμενου με τον πραγματικό αναγνώστη ο οποίος παίρνει ένα κείμενο στα χέρια του και το διαβάζει. Θα επικαλεστούμε και πάλι τον Iser : «ο εννοούμενος ή λανθάνων αναγνώστης περιγράφει», κατά τον Iser, «τις προϋποθέσεις του κειμένου· προϋποθέσεις που ενεργοποιούνται και αντιμετωπίζονται διαφορετικά από τους σε κάθε ιστορική περίοδο διαφορετικούς [πραγματικούς] αναγνώστες»⁷.

Για να λειτουργήσει επομένως ιδεολογικά ένα κείμενο, να γίνει, με άλλα λόγια, ο πραγματικός αναγνώστης κοινωνός των νοημάτων του και, άρα, της ιδεολογίας του, πρέπει ο πραγματικός αναγνώστης να ταυτισθεί με τον εννοούμενο, να ενεργοποιήσει, κατά την φρασεολογία του Iser, τις προϋποθέσεις του κειμένου όπως το ίδιο το κείμενο τον ωθεί να κάνει. Στην περίπτωση του παιδικού ποιήματος «Φεγγαράκι μου Λαμπρό» που εξετάσαμε, ο πραγματικός αναγνώστης που θα ταυτισθεί με τον εννοούμενο θα αποκομίσει, παθητικά, τα ιδεολογήματα που εγγράφονται σ' αυτό. Η ταύτιση, όμως, αυτή δεν είναι πάντα εφικτή. Πολλές φορές ο πραγματικός αναγνώστης δεν έχει τα «προσόντα» του εννοούμενου: για παράδειγμα, ένα παιδί που θα διαβάσει τον *Οδυσσέα* του James Joyce το πιο πιθανό είναι να μην καταλάβει σχεδόν τίποτα. Ή, αντίστροφα, υπάρχουν φορές που ο πραγματικός αναγνώστης έχει περισσότερα «προσόντα» από τον εννοούμενο. Η περίπτωση που εξετάζουμε είναι χαρακτηριστική. Εάν ένας ενήλικας διαβάσει το «Φεγγαράκι μου Λαμπρό», είναι πολύ πιθανόν να συνειδητοποιήσει την ύπαρξη των ιδεολογικών κενών που δημιουργούνται από το κείμενο. Εάν το κάνει, θα μπορέσει να συμπληρώσει τα κενά με τον τρόπο που αυτός θέλει, συμφωνώντας, ίσως, συνειδητά, αμφισβητώντας ή απορρίπτοντας τα συγκεκριμένα ιδεολογικά συμφραζόμενα. Άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Iser: τα κενά σημεία ενός κειμένου επιτρέπουν στον αναγνώστη να ενσωματώσει στην προσωπική του εμπειρία την ξένη εμπειρία του Άλλου: του κειμένου που αναγιγνώσκεται (Κάλφας, 1993).

Θα περάσουμε τώρα στην ανάλυση δύο λογοτεχνικών κειμένων από την σκοπιά του εννοούμενου αναγνώστη και της ιδεολογικής λειτουργίας του.

Το πρώτο κείμενο είναι πεζό και δεν γράφτηκε για παιδιά, αλλά περιλαμβάνεται στο ανθολόγιο «Με Λογισμό και μ' όνειρο» για παιδιά Ε' και ΣΤ' δημοτικού. Τίτλοφεται *Παιδική Μνήμη* και είναι απόσπασμα του πρώτου κεφαλαίου από *Το Μυθιστόρημα της Κυρίας Έρσης*, του Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη. Τα δύο δεδομένα που έχουμε εξαρχής σχετικά με αυτό είναι πρώτον, ότι ο Πεντζίκης δεν είχε υπόψη του παιδιά αναγνώστες όταν το έγραφε, πράγμα που φυσικά δεν τα αποκλείει ως αναγνώστες, και, δεύτερον, ότι περιλαμβάνει αναπαραστάσεις παιδικότητας.

Τα ερωτήματα που θέτουμε σε σχέση με το κείμενο είναι τα εξής: μπορεί να είναι παιδί ο εννοούμενος αναγνώστης που κατασκευάζεται από αυτό; και, δεύτερον, το γεγονός ότι το κείμενο ασχολείται με την παιδικότητα το κάνει κατάλληλο ανάγνωσμα για παιδιά;

Η ιδιαιτερότητα του κειμένου, το ότι, δηλαδή, έχει γραφεί για μεγάλους αλλά μιλάει για παιδιά, μας υποχρεώνει να αρχίσουμε την ανάλυση του ζητήματος του εννοούμενου αναγνώστη, εξετάζοντας τις αναπαραστάσεις παιδικότητας που το κείμενο δημιουργεί. Έτσι θα διαπιστώσουμε εάν αυτές είναι αναπαραστάσεις με τις οποίες μπορεί να ταυτισθεί ένας

⁷ Κάλφας, Α. *Ο Μαθητής ως Αναγνώστης*, ο.π., 22

εννοούμενος αναγνώστης – παιδί.

Η πρώτη παρατήρηση που έχουμε να κάνουμε σε σχέση με τις αναπαραστάσεις παιδικότητας που εγγράφονται στο κείμενο είναι ότι η περιπέτεια των παιδιών που αυτό περιγράφει, εκτυλίσσεται στο «δάσος», σ' έναν, δηλαδή, στερεοτυπικό, εκτός πολιτισμού τόπο όπου δραματοποιούνται παραδοσιακά ονειρικές και μαγικές σκηνές. Ο Πεντζίκης, εάν κρίνουμε από την γλώσσα που χρησιμοποιεί, επιδιώκει να δημιουργήσει ένα τέτοιο ονειρικό και μαγικό κλίμα. Η δεύτερη παρατήρηση είναι ότι τα παιδιά δεν έχουν ονόματα: είναι απλώς το «αγοράκι» και το «κοριτσάκι», εκπρόσωποι της ηλικίας τους και του φύλου τους αντίστοιχα. Οδηγούμαστε, επομένως, με βάση αυτές τις παρατηρήσεις στο συμπέρασμα ότι τα παιδιά που εμφανίζονται στις σκηνές που περιγράφονται δεν είναι πραγματικά αλλά συμβολικά παιδιά: ως λογοτεχνικοί χαρακτήρες, δηλαδή, δεν παρουσιάζουν κανένα ενδιαφέρον. Λειτουργούν αποκλειστικά και μόνον ως αναπαραστάσεις παιδικότητας, οι οποίες για να ολοκληρωθούν χρειάζονται τον απαιτούμενο μυθοπλαστικό χώρο. Τι είδους παιδικότητας όμως; Τα σχόλια αλλά και οι ενέργειες των ίδιων των παιδιών μας βοηθούν σ' αυτήν την κατεύθυνση. Σταχυολογούμε ορισμένα παραθέματα: «άραγε το πουλί μας βλέπει που το βλέπουμε; Τι όμορφο που 'ναι! Λες να μας αγαπά όπως τ' αγαπάμε;», «Το κάθε δέντρο είν' ένα σπίτι, ένα όμορφο παλάτι που μπορεί να ανοίξει και να 'μπω» ή «να δεις, θ' ανοίξει καμιά πόρτα και θα βγει το βασιλόπουλο» ή «Εκεί από κάτω [από το μανιτάρι] θα χωθούν αν πιάσει βροχή» κι ακόμα «Τριγυρνά από δέντρο σε δέντρο, κρούοντας με το δάχτυλο και περιμένοντας απόκριση». Μια προσεκτική εξέταση των παραπάνω ενδεικτικών παραθεμάτων δείχνει ότι απεικονίζουν άγνοια του περιβάλλοντος κόσμου, ασάφεια των ορίων μεταξύ πραγματικού και φανταστικού, υπερβολικούς φόβους, συναισθηματική ανασφάλεια, εγωκεντρισμό, παρορμητισμό. Ένα κράμα, δηλαδή, χαρακτηριστικών που *παραδοσιακά* αποδίδονται και εντέλει αναπαριστούν την «αθωότητα» των πολύ μικρών παιδιών.

Μία άλλη γκάμα σχολίων και κινήσεων που κάνουν τα ίδια τα παιδιά αναπαριστούν μian άλλη όψη παιδικότητας: «Έλα να 'μαστε σαν αδέρφια, να πάρουμε μαζί τους δρόμους...», ή «Καλύτερα ας μείνουμε εδώ στα δέντρα. Μακριά από τα σπίτια μας. Μην τους σκέφτεσαι εκείνους» και πάλι «Μπορούν λοιπόν να μείνουν να ζήσουν στο δάσος, αγαπημένα σαν αδέρφια. Έτσι συλλογιέται τα δυο παιδιά μ' ευχαρίστηση». Αναπαριστάται, παρατηρούμε, αφενός μία εμφατικά *α-σεξουαλική* παιδικότητα - η έμφαση στην λέξη «αδέρφια» είναι καταλυτική - αφετέρου, μία παρόρμηση από πλευράς των παιδιών να εξερευνησουν τον κόσμο έξω από το σπίτι τους. Μία παρόρμηση, ωστόσο, που δείχνεται ανεδαφική καθώς τα παιδιά, με την πρώτη δυσκολία την ξεχνούν, και ανασφαλή και σασιτισμένα παίρνουν τον δρόμο του γυρισμού. Το καθησυχαστικό σχήμα «σπίτι – φυγή – περιπέτεια – επιστροφή στο σπίτι» που διαχρονικά υποβασιάζει μυθοπλασίες για πολύ μικρές ηλικίες, εφαρμόζεται και εδώ, κι έτσι η εικόνα της παιδικότητας που διαγράφεται, δεν ξεπερνά, δεν αμφισβητεί και, πολύ λιγότερο, δεν εναντιώνεται στο ιδεολογικό στερεότυπο της ανώριμης και συναισθηματικά εξαρτημένης από τους ενήλικες παιδικότητας.

Ένα τελευταίο σχόλιο σχετικά με τα ιδεολογικά συμφραζόμενα των αναπαραστάσεων παιδικότητας του κειμένου είναι ότι οι τελευταίες μπορούν ξεκάθαρα να διακριθούν σε «θηλυκή» και «αρσενική» παιδικότητα. Όλα τα έμφυλα στερεότυπα είναι εδώ: το κοριτσάκι που «κρούοντας με το δάχτυλο» περιμένει να 'βγει το βασιλόπουλο. Το κοριτσάκι που παρατηρεί «Ξέσκισε το πανταλόνι. Μη νοιάζεσαι, θα το ράψω εγώ. Έχω βελόνι, μια κουβαρίστρα, δαχτυλήθρα και ράβω τις κούκλες» και το αγοράκι που απαντά θυμωμένα «δεν είμαι κούκλα. Θα γίνω πολύ μεγάλος αξιωματικός». Το αγοράκι που τραβά θυμωμένα τις πλεξίδες του κοριτσιού, το κοριτσάκι που, μόλις σκοντάφτει και πέφτει, βάζει τα κλάματα και το αγοράκι που χωρίς να κλαίει, προσπαθεί να την βοηθήσει. Εάν εξετάσουμε, λοιπόν, ως ενήλικες αναγνώστες, το ζήτημα της ιδεολογίας του φύλου στο κείμενο, θα διακρίνουμε να διαγράφονται στις έμφυλες αναπαραστάσεις του εκείνα τα χαρακτηριστικά που η πατριαρχική ιδεολογία παραδοσιακά ορίζει για την ανδρική και την γυναικεία ταυτότητα αντίστοιχα.

Με βάση τα όσα προαναφέραμε, θα θέλαμε να κάνουμε τις εξής δύο παρατηρήσεις: η πρώτη είναι ότι οι αναπαραστάσεις παιδικότητας που περιγράψαμε είναι στερεοτυπικές, εξιδανικευμένες, ρομαντικές και εντέλει παρωχημένες. Δεν είναι, πιστεύουμε, αναπαραστάσεις μιας σύγχρονης παιδικότητας με τις οποίες μπορεί να ταυτισθεί ένας σύγχρονος αναγνώστης-παιδί. Η δεύτερη παρατήρηση συνεχίζει το προηγούμενο σκεπτικό: δεν έχουμε στο κείμενο του Πεντζίκη απλώς συμβολικές αναπαραστάσεις παιδικότητας. Έχουμε μάλλον μία *ελεγεία* της χαμένης αθωότητας της παιδικής ηλικίας όπως, τουλάχιστον, αυτή η τελευταία ορίζεται από τον συγγραφέα: γεγονός που αποξενώνει, σε μεγάλο βαθμό, έναν εννοούμενο αναγνώστη-παιδί. Αλλά θα επανέλθουμε σ' αυτό, όταν αναφερθούμε στον ρόλο της αφηγηματικής φωνής.

Στρεφόμεστε τώρα στο ζήτημα της *ιδεολογικής λειτουργίας* αυτών των αναπαραστάσεων. Το πρόβλημα με αυτές είναι ότι είναι ορατές και αναγνωρίσιμες μόνο από εκείνους τους επαρκείς [ενήλικες] αναγνώστες που επιδιώκουν να τις εντοπίσουν. Για κάθε άλλη περίπτωση αναγνώστη, η παθητική ιδεολογία, όπως η σχετική με το φύλο ή η σχετική με την παιδικότητα που έχουμε εδώ, παραμένει αόρατη καθώς ενδύεται τον μαγικό μανδύα του αυτονόητου. Περιπτώ να πούμε ότι μ' αυτόν τον τρόπο λειτουργεί περισσότερο αποτελεσματικά, δηλαδή, πειστικά.

Εδώ είναι που μπορούμε να διακρίνουμε την έννοια του εννοούμενου αναγνώστη ως ένα ιδεολογικό εργαλείο. Συμπληρώνοντας τα συγκεκριμένα κενά που δημιουργεί το κείμενο, κενά που αφορούν σε ιδέες, αντιλήψεις συμπεριφορές, ο εννοούμενος αναγνώστης οδηγείται στην ουσία να *αποδεχθεί* τις όποιες ιδεολογικές θέσεις που το κείμενο δεν γράφει παρά εγγράφει. Ας το δούμε στην πράξη: επισημαίνουμε ενδεικτικά ορισμένα κενά / ερωτήσεις που δημιουργούνται στο κείμενο που εξετάζουμε: «γιατί πιστεύει το κοριτσάκι ότι μέσα στο δέντρο μπορεί να κρύβεται ένα βασιλόπουλο;», «γιατί είναι το κοριτσάκι που ψάχνει για το βασιλόπουλο και όχι το αγοράκι», «πώς γίνεται και το κοριτσάκι ξέρει να ράβει;», «γιατί το αγοράκι θέλει να γίνει μεγάλος αξιωματικός;», «γιατί, ενώ και τα δύο παιδιά σκοντάφτουν και πέφτουν είναι το κοριτσάκι αυτό που βάζει τα κλάματα και όχι το αγοράκι;», «γιατί ενώ φαίνεται να θέλουν να μείνουν τα δυο τους στο δάσος γυρίζουν τελικά πίσω;» και πολλές άλλες. Το γεγονός ότι το ίδιο το κείμενο δεν αναφέρει απαντήσεις σ' αυτές τις ερωτήσεις, σημαίνει ότι το θεωρεί περιττό, σημαίνει ότι θεωρεί τις απαντήσεις αυτονόητες. Στην ουσία, το κείμενο υποβάλλει μία συνολική απάντηση: «διότι έτσι έχουν τα πράγματα: έτσι είναι τα παιδιά, έτσι είναι τα αγοράκια, έτσι είναι τα κοριτσάκια». Εάν, κατά συνέπεια, ο εννοούμενος αναγνώστης δεν είναι σε θέση να απαντήσει από μόνος του αυτές τις ερωτήσεις, θα αποδεχτεί μοιραία την μία απάντηση του κειμένου και θα οδηγηθεί προς κάποιο συγκεκριμένο συμπέρασμα το οποίο είναι ταυτόχρονα και μία συγκεκριμένη ιδεολογική άποψη. Αντίθετα, ένας επαρκής αναγνώστης, ο οποίος έχει μία ήδη διαμορφωμένη άποψη για τα ζητήματα της παιδικότητας και των έμφυλων διαφορών, θα είναι σε θέση να συμπληρώσει τα κενά του κειμένου με τον δικό του τρόπο, *μην* καταλαμβάνοντας την συγκεκριμένη θέση υποκειμένου προς την οποία τον ωθεί το κείμενο, και θα είναι κατά συνέπεια σε θέση και να αμφισβητήσει τα αυτονόητα του κειμένου και εντέλει να εναντιωθεί στην ιδεολογία του.

Αυτά, όσον αφορά στην ιδεολογική λειτουργία του εννοούμενου αναγνώστη. Παραμένει, ωστόσο, αναπάντητη μία βασική ερώτηση σε σχέση με το κείμενο που εξετάζουμε: τί είδους εννοούμενο αναγνώστη αυτό κατασκευάζει; Καταλήξαμε, ήδη, σε κάποια συμπεράσματα, όσον αφορά στο είδος των παιδικών αναπαραστάσεών του και των ταυτίσεων που αυτές επιτρέπουν και αποτρέπουν. Η εξέταση της αφηγηματικής φωνής αφενός και της γλώσσας του κειμένου αφετέρου θα μας βοηθήσει να ολοκληρώσουμε την απάντησή μας στην ερώτηση.

Ο αφηγητής που περιγράφει αυτήν την ονειρική σκηνή στο δάσος και εισέρχεται, ως πανταχού παρών και παντογνώστης, στις σκέψεις και στην καρδιά των χαρακτήρων, αποστασιοποιείται ταυτόχρονα απ' αυτούς. Η απόστασή του αυτή γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτή

όταν σχολιάζει τις πράξεις και τα σχόλια των χαρακτήρων με χαρακτηριστικά «ενήλικη» φωνή: «η ζωή», λέει για τα παιδιά τούς φαίνεται σαν ύπνος. Έγνοιες, πόνοι, καημοί, βάσανα, όλα κοιμούνται, ίσαμε την επίσημη ημέρα που θα φωτίσει ενηλικιωμένο το ανάστημά τους, όπως των άλλων, των μεγάλων, που πάντα προσπαθούν να τους μιμούνται». Ο αφηγητής κοιτάζει τα παιδιά με την συμπάθεια και την κατανόηση που δημιουργεί η γνώση, η εμπειρία αλλά και η νοσταλγία του ενήλικα που ήταν κάποτε παιδί. Αυτή η άποψη του αφηγητή για το πώς νοιώθει κανείς όταν είναι παιδί, σε συνδυασμό με την ελεγειακή, όπως προανέφερα, αναπαράσταση της χαμένης αθωότητας της παιδικής ηλικίας, κατασκευάζει, πιστεύω, έναν ενήλικο εννοούμενο αναγνώστη ικανό να συμμεριστεί αυτήν την οπτική και να νοιώσει, επιπλέον, την αγεφύρωτη απόσταση που χωρίζει την ενήλικη ζωή από την παιδική ηλικία. Αντίθετα, αποστασιοποιεί έναν αναγνώστη – παιδί ο οποίος δεν γνωρίζει την ενήλικη ζωή, ώστε να κάνει συγκρίσεις, και, επιπλέον, δεν μπορεί να αντιληφθεί τους υπαινιγμούς του αφηγητή για την αθωότητα των μικρών παιδιών.

Η γλώσσα του κειμένου συνηγορεί σ' αυτό μας το συμπέρασμα. Διότι, δεν είναι σε καμία περίπτωση μία γλώσσα που χαρίζεται σ' έναν μικρό και άπειρο αναγνώστη. Για έναν ενήλικο αναγνώστη μπορεί να ρέει, διαποτισμένη με νοσταλγία και μια κάποια μελαγχολία, παρουσιάζει ωστόσο σημαντικές δυσκολίες για τον αναγνώστη-παιδί, ιδιαίτερα στο επίπεδο των λεκτικών επιλογών: έχουμε λέξεις ή φράσεις ποιητικές και δυσνόητες, οι οποίες αναγκάζουν τους επιμελητές της έκδοσης να προσφεύγουν σε υποσελίδιες επεξηγήσεις, όπως: «Έρεε ασημένιο ύφασμα», «ραντίδες», «λίκνο», «υμενώδη πτερά», «αναμέλπουν», κ.τ.λ και αναφορές και αποφθεύγματα μάλλον ακατάληπτα από μικρά παιδιά. Σε επίπεδο σύνταξης, πάλι, υπάρχουν προτάσεις ελλειπτικές, άλλοτε χωρίς ρήμα κι άλλοτε χωρίς υποκείμενο, οι οποίες μπορεί να είναι ακατάληπτες για έναν άπειρο αναγνώστη. Εάν επομένως επικεντρώσουμε την προσοχή μας στην γλωσσική καταληπτότητα του κειμένου, θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ενώ το κείμενο μιλά για κάποια παιδιά δεν μιλά σε παιδιά. Ο εννοούμενος, επομένως, αναγνώστης που διαγράφεται είναι είτε ένας [μορφωμένος] ενήλικας είτε, ένα εξαιρετικό παιδί με ιδιαίτερα καλή γνώση και χρήση της γλώσσας.

Επανερχόμαστε, λοιπόν, τελειώνοντας, στο δεύτερο ζήτημα που θέσαμε στην αρχή αυτής της ανάλυσης, στο εάν, δηλαδή, ένα κείμενο που ασχολείται με την παιδικότητα είναι κατάλληλο ανάγνωσμα για παιδιά. Με βάση όλα όσα προανέφερα, θα απαντούσα, πολύ επιγραμματικά πως όχι, *εάν ταυτόχρονα δεν κατασκευάζει έναν εννοούμενο αναγνώστη παιδί.*

Περνάμε, τώρα, στο δεύτερο κείμενο. Πρόκειται για το ποίημα που τιτλοφορείται «Στα άπειρα μεγαλύτερα αδέρφια» από την συλλογή ποιημάτων *Ζηλιάρικα, Λαίμαργα και Άλλα Αινιγματικά Ποιήματα*, της Μαρίας Μαμαλίγκα. Έκδοση της Εστίας, χρονολογία έκδοσης 2002.

Το ποίημα ξεκινά με ένα δεδομένο: ότι τα μεγαλύτερα αδέρφια ζηλεύουν τα μικρότερα και ότι μια τέτοιου είδους ζήλια είναι σύμφυτη της παιδικής ηλικίας στα πλαίσια της πυρηνικής οικογένειας. Επιδιώκει, με αυτό το δεδομένο, να πείσει τους αναγνώστες του ότι η σαδιστική διάθεση των μεγάλων αδελφών προς τα μικρότερα αδέρφια τους είναι μία απόλυτα φυσική αντίδραση, φυσιολογική απόρροια της ανεξέλεγκτης ζήλιας και της απεγνωσμένης προσπάθειάς τους να εξαφανίσουν εκείνον που τα απομακρύνει από τους γονείς τους, την αγάπη των οποίων έως τότε μονοπολούσαν.

Το περιεχόμενο του ποιήματος, και η γλώσσα με την οποία αυτό εκφέρεται σηματοδοτούν, κατ' αρχήν, την καταληπτότητά του από ένα μικρό παιδί. Η γλώσσα είναι απλή, σαφής, παιχνιδιάρικη, οι έννοιες οικείες. Αλλά το στοιχείο που αναδεικνύεται καθοριστικό στην κατασκευή του εννοούμενου αναγνώστη του ποιήματος είναι η αφηγηματική ή, σωστότερα, η ποιητική φωνή και συγκεκριμένα ο εμπιστευτικός και συνομιλικός τόνος της. Η επιλογή του δεύτερου προσώπου είναι καταλυτική. Αντί για μια απρόσωπη και απόμακρη τριτοπρόσωπη εκφορά του λόγου, έχουμε μία φωνή [τη φωνή της ποιήτριας] η οποία απευθύνεται άμεσα στον εννοούμενο αναγνώστη και η οποία κάνει με τον πιο άμεσο τρόπο αυτό που ο Iser αποκαλεί μία «έκκληση» προς αυτόν: «*Σαν θα βρεθείς πρώτη φορά μπροστά στο όμορφο καινούριο σου αδελφάκι...*». Με αυτόν τον τρόπο αφενός ενθαρρύνονται οι σχετι-

κές ταυτίσεις του εννοούμενου αναγνώστη με την αναπαράσταση του παιδιού που αποτελεί το φανταστικό υποκείμενο του ποιήματος, αφετέρου εκδηλώνεται η πρόθεση της ποιήτριας να πλησιάσει το παιδί – αναγνώστη, να πάρει το μέρος του και να κάνει κάποιας μορφής συνομιλία μ' αυτό. Είναι σαν να του λέει εμπιστευτικά: «Ξέρω ακριβώς πώς νοιώθεις».

Τα «Μη» που του απευθύνει και τα οποία προλαβαίνουν τις υποτιθέμενες «κακές» παρορμήσεις του, ορίζουν τον μεν εννοούμενο αναγνώστη ως παιδί, την δε ποιήτρια ως ενήλικη: διότι, αφενός, θα ήταν άτοπο ένα παιδί - ποιητής που πιθανώς ξέρει το πρόβλημα εκ των έδων να «συμβουλευέι» ένα άλλο παιδί – τον αναγνώστη· αφετέρου, τα «μη» που απευθύνει η ποιήτρια στον εννοούμενο αναγνώστη της, αποδεικνύουν μία τέτοια γνώση, από πλευράς της, των συναισθημάτων του ώστε να συμπεραίνει κανείς την ωριμότητα της ηλικίας ή τουλάχιστον το γεγονός ότι μιλά για βιωμένες εμπειρίες.

Παράλληλα, όμως, αυτή η εκ των έδων γνώση των συναισθημάτων και των παρορμήσεων του εννοούμενου αναγνώστη εντέλει τον *ορίζουν*, απεικονίζοντας ταυτόχρονα και μία όψη της παιδικότητας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά: συναισθηματική εξάρτηση από τους γονείς, εγωκεντρισμός, ανεξέλεγκτος συναισθηματισμός, παράλογη εκδικητικότητα, παρορμητική βιαιότητα και σκληρότητα. Είναι αυτή μία αναπαράσταση παιδικότητας με την οποία μπορεί ένας μικρός αναγνώστης, ένα «άπειρο, μεγαλύτερο αδέφι», να ταυτιστεί; Πιστεύουμε πως είναι.

Εάν, λοιπόν, καταλήξουμε ότι το ποίημα κάνει, πράγματι, έκκληση προς έναν εννοούμενο αναγνώστη-παιδί, θα πρέπει στη συνέχεια να εξετάσουμε πώς αυτός ο εννοούμενος αναγνώστης λειτουργεί ιδεολογικά. Αναφέραμε ήδη ότι το ποίημα μέσα από τις αναπαραστάσεις παιδικότητας που κατασκευάζει και πιο συγκεκριμένα μέσα από το «εσύ» που απευθύνει η ποιητική φωνή, ωθεί τον εννοούμενο αναγνώστη του προς μία ταύπισή του με αυτές. Είναι και ο ίδιος το άπειρο μεγαλύτερο αδέφι του ποιήματος. Ωστόσο, είναι τα ιδεολογικά κενά αυτά τα οποία, όπως έχουμε προαναφέρει, σηματοδοτούν τις περαιτέρω ιδεολογικές θέσεις που εγγράφονται στο ποίημα. Ένα τέτοιο βασικό ιδεολογικό κενό είναι «ποια είναι αυτά τα μεγαλύτερα αδέρφια που ζηλεύουν». Είναι, άραγε, κάποια πολύ ιδιαίτερα παιδιά; Είναι, μήπως, κάποια παιδιά το οποία γνωρίζει η ποιήτρια; Η απουσία κάθε στοιχείου που να προσδιορίζει περισσότερο απ' όσο ο τίτλος του ποιήματος τα «άπειρα μεγαλύτερα αδέρφια» στα οποία το ποίημα αναφέρεται, ωθεί τον εννοούμενο αναγνώστη να συμπληρώσει το κενό με έναν και μόνο τρόπο : «Όλοι έτσι κάνουν», μοιάζει να είναι η απάντηση προς την οποία ωθείται. Μία τέτοια θέση είναι ανακουφιστική για τον εννοούμενο αναγνώστη, ο οποίος ταυτίζεται με το άπειρο μεγαλύτερο αδέφι: διότι, είναι μία ιδεολογική θέση απενοχοποίησης της ζήλιας του και των βίαιων παρορμήσεών του. Από την άλλη, η συμβουλή της ενήλικης φωνής προς το παιδί – αναγνώστη για την ευτυχή λύση του προβλήματός του μεταδίδεται με τον έμμεσο και κεκαλυμμένο τρόπο μιας υπόθεσης:

*«Αν καταφέρεις να φερθείς σωστά,
την πίπα της ειρήνης θα καπνίσεις
με τη μαμά και τον μπαμπά αντικριστά
κι ίσως μια μέρα το μωράκι να το συνηθίσεις».*

Δημιουργούνται εδώ τα εξής νοηματικά κενά: η έμμεση συμβουλή αφήνει κατ' αρχήν απροσδιόριστη την πολύ σημαντική λέξη «σωστά». Τι θα πει «αν καταφέρεις και φερθείς σωστά»; Ο αναγνώστης είναι αυτός που θα πρέπει να κατανοήσει ότι «σωστή συμπεριφορά» είναι η μη πραγματοποίηση όλων εκείνων των «κακών» παρορμήσεών του. Δεύτερον, η φράση «την πίπα της ειρήνης θα καπνίσεις με τη μαμά και τον μπαμπά αντικριστά» δεν αναφέρει ότι η πίπα της ειρήνης προϋποθέτει έναν προηγούμενο πόλεμο. Το προσπερνά απλώς ως αυτονόητο. Αφήνει στον αναγνώστη να συμπληρώσει το κενό ότι η «ανάρμοστη» συμπεριφορά του μεγάλου αδελφού-ής προκαλεί σύγκρουση με τους γονείς του. Εφόσον το κάνει, τότε θα αντιληφθεί την πλήρη σημασία της χιουμοριστικής αναφοράς στην ινδιάνικη εθιμοτυπία της συμ-

φιλώσης. Ο συνομωτικός τόνος της αφηγηματικής φωνής είναι και πάλι καταλυτικός: η επιλογή των λέξεων «θα το συνηθίσεις» διαβάζεται ως μια παραχώρηση, ως μία συγκαταβατική εξέλιξη στη μελλοντική σχέση των δύο αδελφών: τίποτα το βαρύγδουπο ή μελοδραματικό όπως, για παράδειγμα, «μια μέρα το μωράκι σίγουρα θα το αγαπήσεις». Ο αναγνώστης καλείται απλώς να αποδεχτεί μία αναγκαστική εξέλιξη. Παρατηρούμε, λοιπόν, πως το ποίημα κατασκευάζει συγκεκριμένες και ξεκάθαρες ιδεολογικές θέσεις που γίνονται ορατές μέσα από όσα δεν αναφέρει ρητά, μέσα από τις ρωγμές του, τα υπονοούμενά του. Οι θέσεις αυτές ενεργοποιούνται μόνον και εφόσον ενεργοποιηθεί ο *πραγματικός αναγνώστης* και συμπληρώσει τα απαραίτητα κενά που έχει αφήσει στον δρόμο του το ίδιο το κείμενο.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα λέγαμε ότι στο βαθμό που τα κενά αυτά *είναι*, όπως δείξαμε, «στα μέτρα» ενός αναγνώστη παιδιού, στο βαθμό που οι ταυτίσεις τις οποίες ο αναγνώστης καλείται να κάνει είναι με καταστάσεις που είναι όντως «παιδικές», με καταστάσεις, δηλαδή, που χαρακτηρίζουν τα προβλήματα της παιδικής ηλικίας, θα λέγαμε συμπερασματικά ότι το συγκεκριμένο ποίημα της Μαρίας Μαμαλίγκα κατασκευάζει έναν εννοούμενο αναγνώστη-παιδί.

Ωστόσο, θα ήταν παράλειψη αν τελειώναμε χωρίς να αναφέρουμε μία ιδιαιτερότητα του ποιήματος, συγκεκριμένα την κωμικότητα που το χαρακτηρίζει και το διαπερνά. Παρ' όλο που ο ανάλαφρος, περιπαικτικός τόνος του αναμφίβολα κερδίζει και κεντρίζει έναν αναγνώστη – παιδί, πιστεύουμε ότι η ουσιαστική κωμικότητά του απευθύνεται κυρίως σε έναν ενήλικο αναγνώστη. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε με την εις άτοπον απαγωγή: ο εννοούμενος αλλά και ο πραγματικός αναγνώστης – παιδί, ο οποίος ταυτίζεται με το πρόβλημα της ζήλιας προς τον μικρό αδελφό και ο οποίος *βιώνει* παρόμοιες παρορμήσεις με αυτές που περιγράφονται, είναι μέσα στο πρόβλημα και δεν μπορεί να γελάσει μ' αυτό, εφόσον δεν μπορεί να αποστασιοποιηθεί αρκετά. Ο ενήλικας, αντίθετα, μπορεί. Διότι, το κείμενο αναφέρεται, εμμέσως, στο τι θέλουν να κάνουν τα μεγάλα αδέρφια στα μικρότερα και μάλιστα στα νεογέννητα. Αυτό που δεν αναφέρει είναι το γιατί θέλουν να το κάνουν. Αυτή η αποσιώπηση είναι εξαιρετικά εύγλωττη. Η ερώτηση που δημιουργεί είναι το «γιατί τα μεγάλα αδέρφια νοιώθουν έτσι για τα μικρότερα;». Είναι αυτή μία ερώτηση που μπορεί να απαντηθεί από έναν εννοούμενο ή από έναν πραγματικό αναγνώστη – παιδί; Πιστεύουμε πως όχι. Όπως αναφέραμε και στην περίπτωση του κειμένου του Πεντζίκη, το μικρό παιδί που θα διαβάσει το ποίημα και που δεν θα είναι, το πιθανότερο, σε θέση να καλύψει αυτό το κενό, θα αποδεχτεί το αυτονόητο: έτσι κάνουν όλα τα μεγαλύτερα αδέρφια, διότι έτσι γίνεται, αυτό είναι το «φυσιολογικό». Αντίθετα, αυτή είναι μία ερώτηση που μόνον ένας ενήλικας, και μάλιστα ένας ενήλικας ενημερωμένος για τις Φροϋδικές ερμηνείες της αδελφικής αντιζήλιας, είναι σε θέση να απαντήσει ολοκληρωμένα. Εάν, τώρα, είναι σε θέση να απαντήσει σ' αυτήν την ερώτηση και επομένως να κατανοήσει τις αιτίες τέτοιων φαινομενικά τρομακτικών παρορμήσεων των παιδιών, ο ενήλικας είναι και στην πλεονεκτική θέση να αποστασιοποιηθεί αρκετά ώστε να αντιληφθεί την κωμικότητα του ποιήματος και να γελάσει.

Ωστόσο, το ότι η πρόσληψη της κωμικότητας του ποιήματος είναι δυνατή κυρίως σε έναν ενήλικο αναγνώστη, δεν ακυρώνει το ποίημα ως παιδικό ανάγνωσμα. Διότι, αυτό και κατασκευάζει έναν εννοούμενο αναγνώστη – παιδί και προσφέρει σ' αυτό το παιδί – αναγνώστη εικόνες παιδικότητας με τις οποίες αυτό μπορεί να ταυτισθεί. Αναδεικνύει απλώς το γεγονός ότι κάθε λογοτεχνικό κείμενο είναι ανοικτό σε πολλές και διαφορετικές αναγνώσεις και ότι ο εννοούμενος αναγνώστης του μπορεί μερικές φορές να έχει περισσότερα του ενός πρόσωπα.

Οι αναλύσεις των δύο κειμένων που επιλέξαμε είναι μία απόπειρα να χρησιμοποιήσουμε την παράμετρο του εννοούμενου αναγνώστη στην υπηρεσία της αξιολόγησης των λογοτεχνικών κειμένων για παιδιά. Πιστεύουμε ότι είναι μία σημαντική παράμετρος και ότι μπορεί να συμβάλει από την πλευρά της στην σφαιρική προσέγγιση της σύνταξης ενός ανθολογίου λογοτεχνικών κειμένων για παιδιά: διότι, φέρνει στο προσκήνιο της προσοχής μας την ιδεολογία που ως υπεύθυνοι ενήλικες επιθυμούμε να μεταβιβάσουμε, και μέσα από τη λογοτεχνία, στα παιδιά που μεγαλώνουμε.

Βιβλιογραφία*Ελληνόγλωσση και μεταφρασμένη*

- Αναγνωστόπουλος, Β. (1990) *Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας, Β΄, Συζητήσεις*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Ανοικτό Πανεπιστήμιο (1985) *Γλώσσα και Ιδεολογία*, Αθήνα, Κουτσουμπός.
- Αποστολίδου, Β. (1999) Λογοτεχνία και ιδεολογία: το ζήτημα των αξιών κατά την διδασκαλία της λογοτεχνίας. Στο: Αποστολίδου, Β. & Χοντολίδου, Ε. (επιμ.), *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Ήγκλετον Τ. (1989) (μετ. Μ. Μαυρώνας, εισαγωγή Δ. Τζιόβας), *Εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Κάλφας, Α. (1993) *Ο Μαθητής ως Αναγνώστης: Λογοτεχνική Θεωρία και Διδακτική Πράξη*, Θεσσαλονίκη, Τα Τραμάκια.
- Οικονομίδου, Σ. (2000) *Χίλιες και Μία Ανατροπές: η Νεότερικότητα στη Λογοτεχνία για Μικρές Ηλικίες*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Τζιόβας, Δ. (1983) «Η έννοια του αναγνώστη στη θεωρία της λογοτεχνίας», *Ο Πολίτης*, 62.
- Φρυδάκη, Ε. (1999) Ευέλικτες χρήσεις της λογοτεχνικής θεωρίας: το παράδειγμα του συνδυασμού της πρόσληψης και της κοινωνιοκριτικής. Στο: Αποστολίδου, Β. & Χοντολίδου, Ε. (επιμ.), *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.

Ξενόγλωσση

- Bearne, E. (1994) Where do stories come from?. In: Styles, M., Bearne, E., Watson, V., (ed.), *The Prose and the Passion: Children and their Reading*, London, Cassell
- Egoff, S., Stubbs, G., Ashley, R., Sutton, W., (ed.) (1996), *Only Connect. Readings on Children's Literature*, Toronto, Oxford University Press.
- Gemake, J. (1984) "Interactive reading: How to make children active readers", *The Reading Teacher*, 37.
- Hollindale, P. (1988) *Ideology and the Children's Book*, Lockwood, Wood Chester, Thimble Press.
- Hollindale, P. (1997) *Signs of Childness in Children's Books*, Lockwood, Wood Chester, Thimble Press.
- Hunt, P. (επιμ.), (1992) *Literature for Children: Contemporary Criticism*, London, Routledge.
- MacFall, A. (1993) "Talking story: What children know and feel about literature", *Reading*, 27.
- Stephens, J. (1992) *Language and Ideology in Children's Fiction*, New York, Longman.
- Styles, M., Bearne, E., Watson, V. (ed.) (1996) *Voices Off: Texts, Contexts and Readers*, London, Cassell.

Επιλέγοντας κείμενα για τους δικούς μας «άλλους»: Προς μια διαπολιτισμική σύλληψη της λογοτεχνίας¹

Ελένη Χοντολίδου

Επ. Καθηγήτρια, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης

1. Το παιδαγωγικό και επιστημονικό πλαίσιο

Η συνθήκη που έχουμε να αντιμετωπίσουμε επιλέγοντας λογοτεχνικά κείμενα για τους Έλληνες μαθητές της διασποράς είναι ιδιόμορφη και ταυτοχρόνως προκλητική, γιατί μας ζητά να συζητήσουμε για τα Ελληνόπουλα της διασποράς (δηλαδή για τους «εκεί» εθνοτικούς άλλους) που είναι, όμως, ταυτοχρόνως «δικοί» μας. Από εδώ αρχίζουν και τα προβλήματα: πόσο δικοί μας είναι αυτοί οι εκεί εθνοτικά άλλοι; Πόσο καλά τους γνωρίζουμε; Ακόμη, πόσο έχουμε αφομοιώσει και κατά πόσο εφαρμόζουμε εμείς οι Ελλαδίτες στη χώρα μας τις αρχές της πολυ-πολιτισμικής εκπαίδευσης; (Γιατί σε πολυ-πολιτισμικά, συνήθως, περιβάλλοντα θα λειτουργήσουν οι δικές μας επιλογές). Οι επιλογές μας στα ανθολόγια μπορούν και θα λειτουργήσουν ως καθρέφτης των επιλογών μας στη δική μας χώρα. Αντανακλούν τις εδώ επιλογές μας, την ευαισθησία και τη γνώση μας για τον «άλλο». Τίθεται αμέσως, λοιπόν, το ζήτημα της *εθνικής ταυτότητας* καθώς και μία πλειάδα άλλων περισσότερο ή λιγότερο σχετικών, με την πρώτη ματιά, εννοιών και ζητημάτων, όπως: *ρατσισμός, ταξική προέλευση, διγλωσσία, σχέσεις του μαθήματος της λογοτεχνίας με άλλα μαθήματα*, κ.τ.λ.

Ο επαναπροσδιορισμός του προγράμματος διδασκαλίας στις χώρες της διασποράς δεν υπαγορεύεται από την ανάγκη να θεραπεύσουμε τα «προβλήματα» των εκεί κοινωνιών. Στη δική μας περίπτωση, στόχος είναι να διαμορφώσουμε μέσω της διδασκαλίας των λογοτεχνικών κειμένων της διασποράς την υποκειμενικότητα των αναγνωστών μας προς μία ελληνική (ή ελληνότροπη) κατεύθυνση, ό,τι και αν σημαίνει αυτό για τους ίδιους τους μελλοντικούς αναγνώστες μας αλλά και για μας που σχεδιάζουμε αυτήν την παρέμβαση. Προκύπτει, όμως, αυτός ο επαναπροσδιορισμός και εντάσσεται πολύ εύλογα και φυσικά στα εκεί προγράμματα, εν μέρει, και από τις ιδεολογικές επιλογές των χωρών που φιλοξενούν τους Έλληνες μετανάστες, οι οποίες έχουν πειστεί πραγματικά ότι ένα πολυφωνικό, πολυεθνικό πρόγραμμα είναι καλύτερο από παιδαγωγική και γνωστική άποψη για το σύνολο των μαθητών τους. Από την άλλη, σε πολλές (ίσως στις περισσότερες) περιπτώσεις δεν υπάρχουν ανθολόγια για το μάθημα της λογοτεχνίας, καθώς οι μαθητές διδάσκονται λογοτεχνία από αυθεντικά λογοτεχνικά κείμενα.

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που λανθάνουν σε κάθε παιδαγωγική προσέγγιση (άρα και στο δικό μας εγχείρημα) είναι η αντίληψη για την κουλτούρα. Η εκπαίδευση είναι ένας από τους βασικότερους χώρους πολιτισμικής παραγωγής και αναπαραγωγής. Το πρόγραμμα διδασκαλίας είναι ο σχεδιασμός μιας φαντασιακής υποκειμενικότητας, ενός κοινω-

---

¹ Το κείμενο αυτό βασίζεται κατά πολύ στο κείμενό μου *Ταυτότητες και λογοτεχνία στο σχολείο* (2003). Στη σειρά Κλειδιά και Αντικλειδιά, ΥΠΕΠΘ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων, βλ. και <www.kleidiakiaantikleidia.net>.

νικού υποκειμένου και ενός πολίτη για το μέλλον. Ο σχεδιασμός του προγράμματος διδασκαλίας είναι πάντοτε μία πολιτική πράξη. Ειδικότερα, το μάθημα της λογοτεχνίας είναι φορέας ορισμών της κουλτούρας, φορέας ορισμών της κοινωνίας, φορέας σημαντικών μέσων επικοινωνίας, είναι ο χώρος όπου το άτομο αναπτύσσεται ηθικά, πολιτικά, κοινωνικά².

2. Λόγος περί ταυτοτήτων–το εκκρεμές των ταυτοτήτων των μαθητών της διασποράς³

Επιχειρώντας να μιλήσει κανείς για το θέμα της ταυτότητας σε σχέση με το μάθημα αλλά και το θεσμό της λογοτεχνίας, έρχεται αντιμέτωπος, ευθύς εξαρχής, με την ουσία του ζητήματος, δηλαδή με την αλληλεξάρτηση και τη συσχέτισή του με το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας και με μία πλειάδα άλλων περισσότερο ή λιγότερο σχετικών, με την πρώτη ματιά, εννοιών και ζητημάτων.

Ας ξεκινήσουμε με κάποιες βασικές αρχές για την εθνική διάσταση της λογοτεχνίας. Η έννοια έθνος και, συνεπώς, η έννοια της εθνικής λογοτεχνίας είναι ιδεολογικές κατασκευές σε συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Η «εθνική» γλώσσα παίζει σημαντικό ρόλο ως ρυθμιστής της υποτιθέμενης ιστορικής συνέχειας των εθνών. Για την κατασκευή και διατήρηση της δεύτερης οι λαοί και τα επίσημα κράτη μεταποιοούν την προηγούμενη ιστορία τους, στην προσπάθειά τους να ενισχύσουν την εσωτερική τους συνοχή⁴. Η ποικιλία αντιμετωπίζεται ως απειλή για την κοινωνική συνοχή, τη σταθερότητα, ίσως και για το νόμο και την τάξη.

Καμία κοινωνία και κανένα κράτος στον «πολιτισμένο» κόσμο δεν υπήρξε ποτέ μονο-εθνικό, μονο-πολιτισμικό, μονο-γλωσσικό. Η προσκόλληση σε κατασκευές περί εθνικής καθαρότητας, υπεροχής των γλωσσών και των φυλών ή ακόμη και των πολιτισμών οφείλουν να αντιμετωπίζονται ως ιδεολογικές κατασκευές και ιδεοληψίες προς έναν συγκεκριμένο σκοπό. Αυτή η κατασκευή για να είναι ανθεκτική, υποστηρίζεται παιδαγωγικά από έναν αντίστοιχο παιδαγωγικό λόγο περί μονο-πολιτισμικότητας του κράτους κ.τ.λ.

Οι κοινωνίες είναι de facto πλουραλιστικές. Η εκπαίδευσή τους, όμως, δεν είναι. Με αυτή τη διαπίστωση οι παιδαγωγοί ανέπτυξαν την αντίληψη του ενός minimum κοινού προγράμματος για όλους. Τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα, συνειδητοποιήσαμε ότι ολόκληρο το πρόγραμμα διδασκαλίας οφείλει να αλλάξει για όλους τους μαθητές υπό το πρίσμα της πολιτισμικής διαφοράς και ποικιλίας και ότι αυτή η γλωσσική ποικιλία υπαγορεύει πολύ περισσότερα πράγματα από τη διδασκαλία των Ελληνικών σ' αυτούς που δεν τα μιλούν. Η πολιτισμική ποικιλία δεν έχει φτωχύνει, αντίθετα, έχει πλουτίσει την ελληνική κοινωνία. Αρκεί οι μονόγλωσσοι πολλές φορές δάσκαλοι να γνωρίζουν τι θέλουν να κάνουν με τους δίγλωσσους ή και πολύγλωσσους μαθητές τους. Αυτά για την Ελλάδα.

Ποιες είναι, όμως, ακριβώς οι μειονότητες των Ελλήνων της διασποράς; Δεν νομίζω ότι υπάρχει μια εμπεριστατωμένη μελέτη που θα μας έδειχνε με ακρίβεια την κατάσταση (κοινωνική, πολιτισμική, οικονομική, μορφωτική...) των μειονοτήτων στα ελληνικά σχολεία της διασποράς προκειμένου να σχεδιάσουμε με περισσότερη ασφάλεια το δικό μας πρόγραμμα για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας της διασποράς. Ακόμη, δε γνωρίζουμε σε βάθος τα εκεί προγράμματα λογοτεχνίας, ώστε να έχουμε κατά νου με τι είδους λογοτεχνικά κείμενα συνομιλούν οι Έλληνες μαθητές διαβάζοντας τη λογοτεχνία που θα επιλέξουμε εμείς γι' αυτούς. Λ.χ. σε εντελώς προεπισημονικό επίπεδο, από τις κοινότητες των Ελλήνων στο Αννόβερο, το Παρίσι, τις Βρυξέλλες, το Λονδίνο αλλά και τη Φιλαδέλφεια των Η.Π.Α. μού

² Kress, G. (1994) "An English Curriculum for the future", *Changing English*, 1(2), 97–112.

³ Την ιδέα του εκκρεμούς και τον τρόπο ανάπτυξής του οφείλω στον παλιό μου φοιτητή και νυν φίλο Μιχάλη Μιμιρίνη, δάσκαλο, μεταξύ άλλων, σε πολυπολιτισμικές τάξεις στη μητρόπολη του Λονδίνου. Τον ευχαριστώ από καρδιάς.

⁴ Naidoo, B. (1994) "The territory of Literature: defining the coastline", *English in Education*, 28(1), 39–44 για εξαιρετικά παραδείγματα «περίπλοκων» και μη - αμιγών περιπτώσεων συγγραφέων αλλά και κειμένων (λ.χ. τα καθόλου αγγλικής έμπνευσης κείμενα του Shakespeare).

έχει δημιουργηθεί η εντύπωση πως ο εκεί μαθητικός πληθυσμός είναι διαφορετικός από τον εδώ και διαφορετικός μεταξύ του. Οι μαθητές στο Παρίσι, λ.χ. διδάσκονται τη λογοτεχνία με έναν παραδοσιακότερο τρόπο από τους μαθητές στο Λονδίνο και τη Φιλαδέλφεια, και το μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο των γονιών των Ελλήνων μαθητών στο Αννόβερο είναι ριζικά διαφορετικό από αυτό των Ελλήνων και Ελληνοκυπρίων μαθητών στο Λονδίνο ή των Ελλήνων στις Η.Π.Α.

Από τις παραπάνω κατηγορίες, άλλες είναι σε πλεονεκτικότερη θέση και άλλες σε λιγότερο πλεονεκτική. Λ.χ. τα παιδιά των οικογενειών που οι γονείς τους είναι εργαζόμενοι στις χώρες της Δύσης (διπλωμάτες, εργαζόμενοι σε πολυεθνικές εταιρείες, κ.τ.λ.) είναι μεν μαθητές «διαφορετικοί» αλλά είτε πηγαίνουν σε ξένα σχολεία είτε, εάν δεν πηγαίνουν, το μορφωτικό κεφάλαιο της οικογένειάς τους δεν δημιουργεί τα προβλήματα που δημιουργεί η αντίστοιχη έλλειψή του στα παιδιά των εργατών μεταναστών, λ.χ. Στην περίπτωση αυτή, τίθεται επιπλέον και το ζήτημα της ταξικής προέλευσης.

Στο πλαίσιο του σχολείου στο οποίο φοιτούν τα παιδιά της διασποράς (φαντάζομαι σε όλα τα μητροπολιτικά σχολεία της Δύσης) μιλούμε για πολλαπλά μεταβαλλόμενες ταυτότητες, καθοριζόμενες με κριτήρια κάπως διαφορετικά από αυτά που χρησιμοποιούσαμε ως τώρα και με αναβαθμισμένη την έννοια της μεταβλητότητας.

Στη διάρκεια μιας ημέρας, λ.χ. μια μαθήτρια ξεκινάει από τη θέση Α και με μια κίνηση που θα μπορούσαμε να παρομοιάσουμε με αυτή ενός εκκρεμούς, περνά από διαφορετικές θέσεις ταυτότητας για να καταλήξει σε μια θέση ταυτότητας Β, διαμετρικά αντίθετη με την αρχική. Στις άκρες του εκκρεμούς θα μπορούσαμε να δούμε μόνο συμπαγείς συνολικούς «λόγους». Με αυτήν την έννοια στη θέση Α θα μπορούσαμε να δούμε π.χ. το «λόγο» του σπιτιού, ο οποίος μπορεί να έχει καθαρά στοιχεία εθνικής συνείδησης, προέλευσης, θρησκείας, ενδυμασίας, συνήθως απαρχαιωμένος και, εν πάση περιπτώσει, διαφορετικός από αυτόν των υπόλοιπων μαθητών. Στη θέση Β ο επίσημος σχολικός λόγος, με σχετικά καθαρά συστατικά στοιχεία της χώρας φιλοξενίας και παραμονής. Από τις θέσεις αυτές, περνά διαδοχικά πολλές φορές το ίδιο υποκείμενο-μαθήτρια και με βάση την κάθε θέση σχετίζεται με τους γύρω της. Εννοείται ότι η κίνηση αυτή είναι ελαφρώς λιγότερο γραμμική από αυτή ενός εκκρεμούς αν και ως μεταφορά απεικονίζει εύστοχα την κίνηση ανάμεσα στις θέσεις.

Μέσα σε αυτή την κίνηση, μπορούμε να δούμε τους χώρους ως συμπτώσεις θέσεων με πολύ χαλαρά τα τελετουργικά εισόδου ή εξόδου από αυτούς. Η μεταβλητότητά τους δρα υπονομευτικά. Οι παραδοσιακές εθνοτικές ή θρησκευτικές ταυτίσεις φαίνονται εξασθενημένες, πολύ περισσότερο δε οι φυλετικές. Πόσο ισχυρός είναι ο λόγος της θέσης Α για τη μαθήτρια με πατέρα Ελληνο-Κύπριο και μητέρα Βόσνια; Πόσο ισχυρός είναι ο λόγος της θέσης Β, όταν το 10% των καθηγητών λ.χ. στο Λονδίνο είναι ξένοι, ένα ακόμη μεγαλύτερο ποσοστό μεινοτικοί Βρετανοί; Επίσης εξαιρετικό βάρος θέσεων ταυτότητας παίζουν ο χώρος-γειτονιά, η ποπ κουλτούρα, η νεανική κουλτούρα γενικότερα κ.τ.λ. Μπορούμε να πούμε ότι ιδίως στη βαρύτητα του χώρου αντανακλάται η επιθυμία των ενηλίκων (δασκάλων, γονέων κ.τ.λ.) να λειτουργούν με αναφορές τοπικές, πολύ συχνά απλά με βάση το πού μένουν.

3. Αναδεικνύοντας τις πολλαπλές ταυτότητες στο μάθημα της λογοτεχνίας

Το ζήτημα της διδασκαλίας της λογοτεχνίας με κατεύθυνση πολυ-πολιτισμική είναι ζήτημα φωνής (έκφρασης) και σιωπής. Ποιος αποφασίζει ποιες φωνές είναι νόμιμες και ποιες όχι;

«Εάν η γλώσσα μας είναι το σπίτι μας, τότε η εξεύρεση τρόπων ώστε να παιδιά να διατηρούν και να αναπτύσσουν τη γλωσσική τους ικανότητα στη μητρική τους γλώσσα είναι πολύ σημαντική»⁵.

---

⁵ Kearney, C. (1990) "Open windows: a personal view of the issues involved in bilingualism, identity, narrative and schooling", *English in Education*, 24(3), 3-13.

Έχει νόημα η τοποθέτηση της λογοτεχνίας σε ένα πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο καθώς και η ανακίνηση ζητημάτων όπως το ζήτημα της φυλής, του φύλου, της εργασίας, της ηλικίας, κ.τ.λ. Τόσο οι Πολιτισμικές Σπουδές όσο και οι Σπουδές των Μέσων Ενημέρωσης με τη χρήση των εικόνων, των διαφορετικών ειδών κειμένων βοηθούν το μάθημα της λογοτεχνίας να ξεπεράσει το σκόπελο του βαρετού και επιβεβλημένου άνωθεν υψηλού λογοτεχνικού κειμένου και να μετατραπεί στην εξέταση του τρόπου με τον οποίον κατασκευάζονται εικόνες, αλλά και λόγοι. Η σημαντική αλλαγή είναι η εξέταση, η διδασκαλία και η απομυθοποίηση των τρόπων που δομείται ο λόγος σε κείμενα κάθε είδους. Τα κείμενα εξετάζονται ως πολιτισμικά δημιουργήματα και όχι ως απολιθώματα του παρελθόντος. Τα λογοτεχνικά κείμενα μεταδίδουν κατά μεγάλο μέρος μη-λογοτεχνικά σήματα όταν ελευθερώνονται από τη μέγερη των θεματοφυλάκων της λογοτεχνίας που εμποδίζουν τη μετάδοση αυτών των σημάτων⁶.

Η ανάγνωση είναι μία προσωπική και κοινωνική συναλλαγή μεταξύ αναγνώστη και συγγραφέα, στην οποία ο καθένας φέρει τις εμπειρίες του από τη ζωή και τη λογοτεχνία. Η γλώσσα είναι ένας τρόπος διαμόρφωσης τρόπων να «βλέπουμε» και να «είμαστε». Τα κείμενα δεν διαβάζονται πάντοτε με τον ίδιο τρόπο. Αυτό, εξάλλου, κάνει τη λογοτεχνία ζωντανή. Στις σημερινές σχολικές τάξεις των Ελλήνων της διασποράς, λοιπόν, έχει νόημα να ξαναδιαβάσουμε μαζί (μαθητές και εκπαιδευτικοί) τα λογοτεχνικά κείμενα που ως δάσκαλοι αγαπήσαμε και να δώσουμε φωνή στους νέους αναγνώστες: στα παιδιά των οικονομικών και πολιτικών μεταναστών, στα παιδιά των γλωσσικών και εθνικών μειονοτήτων δεύτερης ή και τρίτης γενιάς. Τι σημαίνει, όμως, γι' αυτούς το κείμενο, πώς το διαβάζουν, πώς τοποθετούν τον εαυτό τους σε σχέση με αυτό; Όλα αυτά προϋποθέτουν πως είμαστε έτοιμοι να δεχτούμε αρνητικές αντιδράσεις ή ακόμη και πλήρη εναντίωση κάποιων μαθητών σε συγκεκριμένα κείμενα.

4. Λόγος περί προγράμματος διδασκαλίας

Οποιαδήποτε παιδαγωγική προσέγγιση δεν γίνεται σε πολιτισμικό ή κοινωνιολογικό ή, ακόμη, φιλοσοφικό κενό. Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που λανθάνουν σε κάθε παιδαγωγική προσέγγιση είναι η αντίληψη για την κουλτούρα και η ανάλυση που προηγείται οποιοδήποτε εκπαιδευτικού σχεδιασμού, οφείλει να τοποθετηθεί ξεκάθαρα απέναντι στο ζήτημα αυτό. Στο σημείο αυτό είναι που διαφωνούν όσοι έχουν μία «συντηρητική» άποψη για την κουλτούρα και όσοι έχουν μία πιο ανοικτή άποψη γι' αυτήν. Οι πρώτοι πιστεύουν ότι η κουλτούρα είναι κάτι στατικό, κλειστό και τελειωμένο, σε αντίθεση προς τους δεύτερους που πρεσβεύουν ότι η κουλτούρα είναι διαρκώς αναπτυσσόμενη και ζωντανή. Όσον αφορά στο σχεδιασμό προγραμμάτων, αυτές οι δύο παραδόσεις διαφέρουν στο εξής σημαντικό σημείο: οι πρώτοι πιστεύουν ότι τα κείμενα των προγραμμάτων διδασκαλίας απαρτίζονται από καταλόγους αντικειμένων, ενώ οι δεύτεροι θεωρούν ότι τα προγράμματα καταρτίζονται βάσει αντιλήψεων και όχι βάσει δεξιοτήτων που πρέπει να αποκτηθούν.

Ειδικότερα, το μάθημα της λογοτεχνίας στην Ευρώπη υπήρξε πάντοτε το πεδίο συμβιβασμού μεταξύ της μελέτης της υψηλής λογοτεχνικής παράδοσης και της κατανόησης της καθημερινής πολιτισμικής εμπειρίας. Όμως το κοινό πρόγραμμα που οφείλει να συγκροτήσει για όλα τα μέλη της μία δημοκρατική κοινωνία, θα επιτευχθεί στη βάση της κοινής κουλτούρας, μιας κουλτούρας ζωντανής και κοινά βιωμένης⁷, όχι μιας κουλτούρας φαντασιακής και επιβεβλημένης, όπως την εννοούν οι οπαδοί της εθνικής καθαρότητας. Η ταυτότητα και οι αξίες που τη συνοδεύουν, είναι κατά βάση πολιτισμικά στοιχεία (υλικά, τοπι-

⁶ Owens, R. (1992) "The multicultural politics of teaching English". In: Jones, K. (ed.) *English and the national curriculum: Cox's Revolution?* The Bedford Way Series, Institute of Education University of London, 95-123.

⁷ Για το ζήτημα της κουλτούρας γενικά βλ. Williams, R. (1994) (μετ. Β. Αποστολίδου) *Κουλτούρα και ιστορία*, Αθήνα, Γνώση.

κά), παρά ανθρώπινα (αφηρημένα, μυστικιστικά, παγκόσμια)⁸. Μία μη-ομογενοποιημένη κοινωνία δεν πρέπει να έχει ομογενοποιημένη κουλτούρα. Η λογοτεχνική πολιτισμική κληρονομιά της Ελλάδας σήμερα δεν είναι μόνο τα λογοτεχνικά κείμενα που έφτασαν να θεωρούνται λογοτεχνία μέσω των ιστοριών της ελληνικής λογοτεχνίας. είναι και οι λογοτεχνικές παραδόσεις των χωρών από τις οποίες έχουμε οικονομικούς ή πολιτικούς μετανάστες. Είναι ακόμη και όλα τα λογοτεχνικά κείμενα, ανεξαρτήτως εθνικού διαβατηρίου που μιλούν στους μαθητές και τις μαθήτριές μας για τα προβλήματά τους και τα προβλήματα των άλλων και τους κινητοποιούν. Είναι τα λογοτεχνικά κείμενα που βοηθούν τους μαθητές και τις μαθήτριές μας να κατανοήσουν τον εαυτό τους και να νοηματοδοτήσουν τον κόσμο στον οποίον ζουν.

5. Από τη σιωπή στην άρθρωση λόγου: από τη μονοφωνία των μονόγλωσσων τάξεων στην πολυφωνία των πολυ-πολιτισμικών τάξεων⁹

Η πολιτισμική ταυτότητα και η μαθησιακή ταυτότητα κατασκευάζονται εν πολλοίς μέσα στη διαδικασία της σχολικής τάξης. Η κατανόηση της αλήθειας αυτής είναι πολύ σημαντική και μπορεί να χρησιμοποιηθεί με πολλαπλούς και θαυμαστούς τρόπους από έναν δάσκαλο που έχει εμπιστοσύνη στην παραδοχή του γεγονότος ότι όλοι προσερχόμαστε στα κείμενα με την υποκειμενικότητά μας (την κοινωνική μας τάξη, την εθνικότητά μας, το φύλο, την ηλικία μας, τα ενδιαφέροντα και τις κλίσεις μας, την οικογενειακή μας κατάσταση και την προσωπική μας συγκρότηση) και όχι ως σπουδαστές της Φιλολογίας. Ο εκπαιδευτικός που διδάσκει λογοτεχνία με σεβασμό στις ταυτότητες των μαθητών του, αφήνει πίσω του τις βεβαιότητες των φιλολόγων που γνωρίζουμε, και επιχειρεί να ανασυγκροτήσει στην τάξη (και επομένως να κατανοήσει) τον τρόπο που οι μαθητές του νοηματοδοτούν τη ζωή τους, τα κείμενα και τον εαυτό τους εντέλει.

Η παραγωγή προσωπικού λόγου για τη λογοτεχνία εκ μέρους των μαθητών είναι ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία ενός μαθήματος λογοτεχνίας που σέβεται τις αρχές της πολυ-πολιτισμικής εκπαίδευσης¹⁰ και λαμβάνει υπόψιν την ταυτότητα των μαθητών. Η παραγωγή του λόγου αυτού δεν προκύπτει από τα ταλέντα ή τις ικανότητες των μαθητών αφηρημένα, αλλά από τον κριτικό τρόπο διδασκαλίας των λογοτεχνικών κειμένων. Τα κείμενα περικλείουν λόγους. Οι λόγοι αυτοί βάζουν τους μαθητές μας σε μία θέση υποκειμένου. Οι μαθητές μας σε ένα παραδοσιακού τύπου μάθημα δεν αναρωτιούνται για τους λόγους αυτούς, απλώς τους διδάσκονται. Σε ένα μάθημα λογοτεχνίας με βάση τις αρχές της πολυ-πολιτισμικής εκπαίδευσης οι λόγοι αυτοί τίθενται στην καρδιά του μαθήματος. Ποιος μιλά και ποιος σιωπά, σε ποιον απευθύνονται οι λόγοι αυτοί; Μας βρίσκουν σύμφωνους; Παίρνουμε τη θέση υποκειμένου για την οποία μας ετοιμάζουν, δηλαδή πραγματοποιούμε την κυρίαρχη ανάγνωση ή είμαστε ανθιστάμενοι αναγνώστες; Ο τρόπος αυτός διδασκαλίας της λογοτεχνίας φέρνει συνεχώς στο προσκήνιο το ζήτημα της ταυτότητας όχι μόνο των μαθητών και μαθητριών, αλλά και των εκπαιδευτικών τους, των συγγραφέων αλλά και των ηρώων των κειμένων. Με τον τρόπο αυτό νοηματοδοτείται και το ίδιο το κείμενο αλλά και ο κόσμος που το περιβάλλει και το γέννησε.

Για την περίπτωση μας οι αρχές αυτές σημαίνουν ότι ο λόγος της λογοτεχνίας της διασποράς θα σταθεί δίπλα σε άλλους λόγους άλλων λογοτεχνικών κειμένων και συνδιαλέγο-

---

⁸ Owens, R. (1992) "The multicultural politics of teaching English". In: Jones, K. (ed.) *English and the national curriculum: Cox's Revolution?* The Bedford Way Series, Institute of Education University of London, 95–123.

⁹ Για το κεφάλαιο αυτό βλ. Αποστολίδου Β. & Χοντολίδου Ε. (επιμ.) (1999) *Λογοτεχνία και εκπαίδευση*, Αθήνα, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός και Ομάδα Έρευνας για τη Διδασκαλία της Λογοτεχνίας, Αποστολίδου, Β., Καπλάνη, Βικτ. & Χοντολίδου Ε. (επιμ.) (2000), *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο: μια νέα πρόταση διδασκαλίας* Αθήνα, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.

¹⁰ Macdougall, C. (1987) "The Role of Literature in a Multicultural Society". In: Lee, V. (ed.) *English Literature in Schools*, Open University, Milton Keynes, 102–108.

νται μαζί τους. Εάν θέλουμε να βοηθήσουμε τους μαθητές μας της διασποράς να μιλήσουν για την ταυτότητά τους, να σπάσουν τη σιωπή τους και ενδεχομένως την απομόνωση της κοινότητάς τους, θα αρχίσουμε όλοι (μαθητές και καθηγητές) από την έκφραση των πολλαπλών μας ταυτοτήτων. Όλοι έχουμε πολλές ταυτότητες. Σε κάθε στιγμή δε λειτουργούμε και δε δρούμε σε συμφωνία με όλες αυτές τις ταυτότητες. Πόσο μάλλον που κάποιες συγκρούονται μεταξύ τους. Αισθανόμαστε, όμως, καλά όταν ξέρουμε πως είμαστε αποδεκτοί για όλες αυτές τις κάποιες φορές συγκρούόμενες ταυτότητες. Αυτό δε σημαίνει ότι είμαστε σε θέση να μιλήσουμε πάντοτε για όλες με την ίδια θερμότητα. Το ίδιο συμβαίνει και με όλους τους μαθητές όλου του κόσμου. Χρειάζονται σεβασμό και αποδοχή για όλα αυτά που συγκροτούν την υποκειμενικότητά τους. Χρειάζονται, όμως, και τη δυνατότητα της σιωπής. Εάν, λοιπόν, θέλουμε να διδάξουμε κείμενα της ελληνικής παράδοσης στα «ελληνόπουλα» της διασποράς, οφείλουμε να έχουμε συμπεριλάβει στο εγχείρημά μας και όλες τις άλλες ενδεχόμενες ταυτότητες των μαθητών και μαθητριών μας: το ότι είναι ροκάδες, έφηβοι, οπαδοί ποδοσφαιρικών ομάδων, ομάδων ράγκυ... Επιπλέον χρειάζεται να είμαστε ανοικτοί στο ότι η «ελληνικότητα» αυτή για τα παιδιά που θα διδαχθούν τα κείμενα που επιλέγουμε είναι διαφορετική από τη δική μας, εάν βεβαίως υποθέσουμε ότι η δική μας ελληνικότητα είναι συμπαγής και καθορισμένη.

6. Επιστρέφοντας στην επιλογή λογοτεχνικών κειμένων για τους Έλληνες μαθητές της διασποράς...

Στο σημείο αυτό να υπογραμμίσουμε ότι οι Πολιτισμικές Σπουδές (ως μία εντελώς διαφορετική θεώρηση της λογοτεχνίας από αυτήν που γνωρίζουμε στο ελληνικό σχολείο) μπορούν να μας βοηθήσουν στις επιλογές μας. Έτσι, πιθανόν τα κείμενα του κανόνα που ενδεχομένως να επιθυμούμε να συμπεριλάβουμε στις ανθολογίες μας, πρέπει να περιμένουν λίγο έως και πολύ, εάν άλλες ταυτότητες ισχυρότερες θέλουν να εκφραστούν και να νοηματοδοτηθούν και να νοηματοδοτήσουν την τάξη μας και το μάθημά μας.

Ανθολογούμε, λοιπόν, κείμενα που φανταζόμαστε ότι μιλούν στα παιδιά όχι μόνο για τον εαυτό τους αλλά και για τους γονείς τους. Ανθολογούμε θεματικά και όχι ιστορικά, δηλαδή εντάσσουμε τα κείμενά μας σε θεματικές ενότητες και αποφεύγουμε να διδάξουμε επιστημονικά και φιλολογικά την ιστορία της λογοτεχνίας μας. Ανθολογούμε από την εθνική μας λογοτεχνία και από τη λογοτεχνία της διασποράς με κριτήριο όχι τη λογοτεχνικότητα ή την ιστορική σπουδαιότητα των κειμένων, αλλά με γνώμονα το ενδιαφέρον που θα έχουν για τους μαθητές της διασποράς. Στο εγχείρημα αυτό δε μπορεί παρά να συμπεριλάβουμε και λιγότερο κλασσικά κείμενα, όπως τραγούδια, ταινίες και τηλεοπτικά σήριαλ που μιλούν για τους Έλληνες της διασποράς. Στο βιβλίο του δασκάλου υπάρχουν όλες εκείνες οι πληροφορίες που θα του φανούν χρήσιμες για τη διδασκαλία των κειμένων, καθώς και κάποιες βοηθητικές ερωτήσεις για τη μεθόδευση της διδασκαλίας και των εργασιών των μαθητών. Τα καθευατά ανθολόγια είναι καλό να περιέχουν μόνο λογοτεχνικά κείμενα χωρίς εισαγωγές, συνοδευτικές ερωτήσεις κ.τ.λ.

Ουσιαστικά, μιλώντας για κατασκευή ανθολογίων με λογοτεχνικά κείμενα της διασποράς μιλούμε για αναπλαισίωση των κειμένων αυτών από το χώρο φυσικής τους κυκλοφορίας (εκδοτικοί οίκοι, βιβλιοπωλεία...) στο χώρο του σχολείου. Με άλλα λόγια μιλούμε, κατά κάποιον τρόπο, για κανονικοποίηση των κειμένων αυτών.

Οι σχολικές τάξεις των Ελλήνων της διασποράς μπορούν να λειτουργήσουν ως χώροι πολιτισμικής παραγωγής και αναπλαισίωσης τόσο της λογοτεχνίας της διασποράς, όσο και της εθνικής λογοτεχνίας, καθώς η διδασκαλία της λογοτεχνίας και η ανίχνευση των αρθρούμενων λόγων ανακατασκευάζει ταυτότητες ή ισχυροποιεί τις ήδη υπάρχουσες.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση και μεταφρασμένη

- Αποστολίδου, Β. & Χοντολίδου Ε. (επιμ.) (1999) *Λογοτεχνία και εκπαίδευση*, Αθήνα, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Ομάδα Έρευνας για τη Διδασκαλία της Λογοτεχνίας, Αποστολίδου, Β., Καπλάνη, Βικτ. & Χοντολίδου Ε. (επιμ) (2000) *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο: μια νέα πρόταση διδασκαλίας*, Αθήνα, τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Williams, R. (1994) (μετ. Β. Αποστολίδου) *Κουλτούρα και ιστορία*, Αθήνα, Γνώση.

Ξενόγλωσση

- Kearney, C. (1990) "Open windows: a personal view of the issues involved in bilingualism, identity, narrative and schooling", *English in Education*, 24 (3), 3–13.
- Kress, G. (1994) "An English Curriculum for the future", *Changing English*, 1(2), 97–112.
- Macdougall, C. (1987) "The Role of Literature in a Multicultural Society". In: Lee, Victor (ed.) *English Literature in Schools*, Milton Keynes, Open University, 102–108.
- Naidoo, B. (1994) "The territory of Literature: defining the coastline", *English in Education*, 28(1), 39–44.
- Owens, R. (1992) "The multicultural politics of teaching English". In: Jones, Ken, (ed.) *English and the national curriculum: Cox's Revolution?* The Bedford Way Series, Institute of Education University of London, 95–123.

Ανάμεσα στην ελληνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα. Κριτήρια επιλογής βιβλίων παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας

Μένη Κανατσούλη

Αν. Καθηγήτρια, Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εισαγωγή

Μετά τη συμμετοχή μου στο τριήμερο εντατικό και εξαιρετικά καρποφόρο σεμινάριο που οργανώθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Παιδεία Ομογενών» (υπό την αιγίδα του Εργαστηρίου Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Μελετών του Πανεπιστημίου Κρήτης, με υπεύθυνο τον καθηγητή Μ. Δαμανάκη), πρέπει να παραδεχθώ ότι η βαθύτερη επαφή μου με το σκεπτικό του προγράμματος και οι απόψεις που ανταλλάχθηκαν, επέφεραν πολλές ανακατατάξεις, τόσο ειδικότερα σε σημεία της προφορικής μου εισήγησης σ' αυτό, όσο και γενικότερα στη συνολική ιδεολογική θεώρηση του αντικειμένου που διδάσκω, της (παιδικής) λογοτεχνίας. Θα γίνω σαφέστερη: η βασική ιδέα του προγράμματος, να γραφτούν σχολικά εγχειρίδια με κείμενα της λογοτεχνίας της ελληνικής διασποράς που θα απευθύνονται στα παιδιά του ανά τον κόσμο ομογενειακού ελληνισμού, είναι ένα εγχείρημα πρωτοποριακό, προφανώς δύσκολο και ταυτόχρονα ιδιαίτερα ελκυστικό. Η εμπλοκή μου με το πρόγραμμα αυτό έγινε λόγω συγγενείας, επειδή, δηλαδή, συμμετείχα σε προγράμματα παρόμοια, όχι όμως ταυτόσημα. Η συμμετοχή μου στα προγράμματα European Picture Books Collection¹, Only Connect² και Only Connect - e-learning³, που μέσα από την ανάγνωση λογοτεχνικών βιβλίων από τις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες επιδιώκεται η γνωριμία, κατανόηση και εξοικείωση με τους διαφορετικούς (ευρωπαϊκούς) πολιτισμούς, με βοήθησε να αποκτήσω ένα υπόβαθρο επιστημονικών γνώσεων και εμπειρικών πρακτικών

¹ Κανατσούλη, Μ. (2002) «Το ευρωπαϊκό πρόγραμμα European Picture Book Collection», *Γέφυρες* (5) Ιούλιος-Αύγουστος, 62-69 και Κανατσούλη, Μ. (2002) Εναλλακτικές προτάσεις διδασκαλίας της Παιδικής Λογοτεχνίας. Στο: Οικονομοπούλου, Β. (επιμ.) *Παιδική-Νεανική Λογοτεχνία: Το μαγικό ραβδί της εκπαίδευσης*, Αθήνα, Κύκλος του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου και Πατάκης, 121-139. Για το πρόγραμμα αναλυτικά στο: Cotton, P. (2000) *Picture Books Sans Frontières*, Trentham Books, London και στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.ncrcl.co.uk.

² Κανατσούλη, Μ. (2002) Εναλλακτικές προτάσεις διδασκαλίας της Παιδικής Λογοτεχνίας. Στο: Οικονομοπούλου, Β. (επιμ.) *Παιδική-Νεανική Λογοτεχνία: Το μαγικό ραβδί της εκπαίδευσης*, Αθήνα, Κύκλος του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου και Πατάκης, 121-139 και Κανατσούλη, Μ. (2002) Εναλλακτικές προτάσεις διδασκαλίας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Η εφαρμογή του προγράμματος Only Connect σε ελληνικά δημοτικά σχολεία ή, αλλιώς, η διαμόρφωση πολυπολιτισμικής συνείδησης μέσω της Παιδικής Λογοτεχνίας. Στο: Καψάλης, Γ. & Κατσίκης Α. (επιμ.) *Σχολική Γνώση και Διδασκαλία στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπ/σης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 1, 678-687. Επίσης Kanatsouli, M. (2003) A Greek Perspective on the Use of Children's Texts in Translation. In: Helot, C. & Tsamadou-Jacobberger, I. (ed.) *Intercultural Education and the Translation of the Children's Literature*, Université Marc Bloch-Strasbourg II και IUFM d' Alsace, 35-41. Για το πρόγραμμα, δες και Helot, C. & Tsamadou-Jacobberger, I. (ed.) (2003), *Intercultural Education and the Translation of the Children's Literature*, Université Marc Bloch-Strasbourg II και IUFM d' Alsace.

³ Στην ηλεκτρονική σελίδα www.st-and.ac.uk και μετά ONLY CONNECT.

αναφορικά με τη διάσταση της πολυπολιτισμικότητας στην (παιδική) λογοτεχνία. Όμως η έννοια της πολυπολιτισμικότητας, από την ίδια της τη φύση, συζητείται συνήθως σε συσχετισμό και συχνά σε αντιπαράθεση με την έννοια της ελληνικότητας, το περιεχόμενο της οποίας μελέτησα με την εφαρμογή του προγράμματος «Διερεύνηση της ελληνικότητας στα λογοτεχνικά βιβλία για παιδιά ως μέσου για την καλλιέργεια της διαπολιτισμικής κατανόησης» που υπέβαλλα το 1998, ως επιστημονικώς υπεύθυνη, στην Επιτροπή Ερευνών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του προγράμματος Ανθρωπιστικών Επιστημών (ΑΝ.ΕΠ.)⁴.

1. Περιεχόμενο των όρων «ελληνικότητα» και «πολυπολιτισμικότητα»

Η ενασχόλησή μου με το περιεχόμενο των δύο αυτών εννοιών, όπως βέβαια μετασχηματίζονται και διαπερνούν τα λογοτεχνικά κείμενα, με φέρνει, νομίζω, κοντά στο σκεπτικό προγράμματος ανθολόγησης λογοτεχνικών κειμένων της διασποράς. Οι έννοιες της ελληνικότητας και της πολυπολιτισμικότητας, ως υπονοούμενο συνήθως ιδεολογικό πλαίσιο, υπάρχουν πίσω από την επιλογή/συγγραφή κειμένων που έχουν για αποδέκτες είτε παιδιά μιας μητροπολιτικής χώρας που έρχονται σε επαφή με την κουλτούρα άλλων λαών, είτε παιδιά της ομογένειας που έρχονται σε επαφή ή με την κουλτούρα της (ανά τον κόσμο) ομογένειας ή με την κουλτούρα της μητροπολιτικής χώρας. Φυσικά, αλλιώς αισθάνονται, υποθέτω, μέσα από τη διπλή τους ταυτότητα (εφόσον έχουν διπλή ταυτότητα), τα παιδιά του ομογενειακού ελληνισμού το δίπολο της ελληνικότητας-πολυπολιτισμικότητας και αλλιώς το εκλαμβάνουν τα παιδιά της μητροπολιτικής Ελλάδας. Άλλου είδους ιστορικές, συναισθηματικές, οικονομικές και κοινωνικοπολιτικές καταβολές έχει η μια κατηγορία και άλλου είδους η άλλη, στο βαθμό μάλιστα που για τα παιδιά της δεύτερης περίπτωσης η κουλτούρα της χώρας που τα «φιλοξενεί» όχι μόνο μπορεί να είναι σημαντική, αλλά να έχει γίνει η κυρίαρχη, η εγγενής πλέον γι' αυτά. Οι αναφορές μου στη λογοτεχνική μετεξέλιξη των δύο αυτών εννοιών θα γίνει στη βάση της εμπειρίας που έχω ήδη αποκομίσει από τα προγράμματα στα οποία αναφέρθηκα, συνδυάζοντας, όπου είναι δυνατό, την εμπειρία μου αυτή και προσαρμόζοντάς τη στο διαφορετικό τελικά προσανατολισμό του προγράμματος «Παιδεία Ομογενών» και στη διαφορά του μαθητικού/αναγνωστικού κοινού.

Μεταξύ των επιστημόνων/ερευνητών που προβληματίζονται για το περιεχόμενο της ελληνικότητας δεν υπάρχει, όπως είναι εφόμο, ομοφωνία. Η ελληνικότητα, για κάποιους είναι ένα ιδεολόγημα, μια κατασκευή, μια επινόηση⁵, ενώ όσοι συζητούν σοβαρά για την ελληνικότητα, συμφωνούν ότι αυτή ορίζεται βάσει κάποιων διαχρονικών χαρακτηριστικών⁶, μολονότι δε συμφωνούν μεταξύ τους στο ποια είναι αυτά. Έτσι, για άλλους η κοινή ελληνική ταυτότητα, έτσι όπως εκπηγάει βέβαια από το παρελθόν, πρέπει να αναζητηθεί στην ελληνική ορθοδοξία, για άλλους στο ελληνικό τοπίο, για άλλους στο σύστημα της κοινωνικής αυτοδιοίκησης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και της Τουρκοκρατίας κ.τ.λ.

Από την άλλη πλευρά, η πολυπολιτισμικότητα, τουλάχιστον στην παιδική λογοτεχνία, σημαίνει κατά τη Hazel Rochman, πέραν των πολιτισμών, πέραν των ορίων⁷, με άλλα λόγια σημαίνει πολύ απλά το να μην είσαι προσδεδεμένος σε μία μόνο κουλτούρα, αλλά αντίθετα

---

⁴ Περισσότερα στο Κανατσούλη, Μ. (2002) *Αμφίσημα της παιδικής Λογοτεχνίας. Ανάμεσα στην ελληνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σύγχρονοι Ορίζοντες.

⁵ Βαγενάς, Ν. (1997) Ο μύθος του ελληνοκεντρισμού. Στο: Βαγενάς, Ν., Καγιαλής, Τ. & Πιερής, Μ., (επιμ.) *Μοντερνισμός και ελληνικότητα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 15-16.

⁶ Βλ. «Όψεις της ελληνικότητας» (αφιέρωμα), περιοδικό Σημείο 2 (1993-1994) και Γιανναράς, Χ. (2000) *Αλφαβητάρι του Νεοέλληνα*. Κείμενα επίκαιρης ελληνικής αυτοσυνειδησίας, Αθήνα, Πατάκης.

⁷ Rochman, H. (1993) *Against Borders: Promoting Books for a Multicultural World*, Chicago IL., ALL Books/Booklist Publications, 25.

να είσαι ανοιχτός και στις κουλτούρες των άλλων⁸. Βέβαια την πολυσχιδή φυσιογνωμία της πολυπολιτισμικότητας, όπως διαχέεται και συνεχώς αναπροσαρμόζεται στο εντελώς σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, είναι πολύ δύσκολο να τη συλλάβουμε και ακόμη δυσκολότερο να την ορίσουμε. Η πολιτισμική ταυτότητα, γενικά, δεν είναι κάτι στατικό, αλλά είναι μια διαδικασία υπό συνεχή διαπραγμάτευση, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά⁹.

Οι έννοιες της ελληνικότητας και της πολυπολιτισμικότητας, μολοντί ιστορικά (και μέσα από τις διαφορετικές ονομασίες που εν πολλοίς χρησιμοποιήθηκαν για τον ορισμό του περιεχομένου τους) έχουν εκληφθεί ως αντιθετικές και, κατά κάποιον τρόπο, αλληλοαναιρούμενες, στην εποχή μας μάλλον εκλαμβάνονται ως συμπληρωματικές η μια της άλλης και κάθε άλλο παρά ότι βρίσκονται σε διάσταση μεταξύ τους. Η τοπική/εθνική κουλτούρα μπορεί πια να χρησιμοποιείται όχι ως ένα πεδίο αντιπαραθέσεων ποιοτικά διαφορετικών παραδόσεων, αλλά ως ένα μέσο να προσεγγίσει και να προσεγγισθεί από άλλες εθνικές κουλτούρες. Αυτό άλλωστε αποτυπώνεται πολύ καλά και στη σύγχρονη ελληνική παιδική λογοτεχνία από την οποία θα αντλήσουμε στη συνέχεια τα παραδείγματά μας.

Ένα πρόγραμμα που επιδιώκει δια των λογοτεχνικών κειμένων να αναδείξει στους αναγνώστες/μαθητές και τη σημασία της τοπικής/εθνικής πολιτισμικής παραγωγής για τη διαμόρφωση μιας πιο συλλογικής ταυτότητάς τους, αλλά και τη σημασία, κυρίως για την προσαρμογή τους στα δεδομένα της σύγχρονης παγκόσμιας πραγματικότητας, της πολυπολιτισμικής οπτικής¹⁰, πρέπει κατ' αρχάς να θέσει κάποιες βασικές οργανωτικές αρχές, με άλλα λόγια να ορίσει τα κριτήρια βάσει των οποίων θα επιλεγούν τα βιβλία που θα αποτελέσουν το corpus, τη συλλογή των λογοτεχνικών κειμένων.

2. Κατηγορίες βιβλίων που προσφέρονται για προσέγγιση του δίπολου ελληνικότητα-πολυπολιτισμικότητα

Κριτήριο 1: Διαπιστώνεται από τη μελέτη της Ιστορίας της Λογοτεχνίας και κυρίως της Παιδικής Λογοτεχνίας ότι, τουλάχιστον, τις δύο τελευταίες δεκαετίες έγινε μια μετατόπιση της ιδεολογίας των κειμένων από μια πιο εθνοκεντρική οπτική σε μια πιο ανοιχτή πολυπολιτισμική. Αυτό με πολύ μεγαλύτερη καθαρότητα αποτυπώνεται στην ελληνική παιδική λογοτεχνία. Οι ιδέες που διαποτίζουν τα παιδικά κείμενα δίνονται εν γένει με πολύ διαυγέστερο τρόπο –ακριβώς για να γίνουν ευκολότερα κατανοητές από το παιδικό κοινό- και από τη στιγμή που η παιδική λογοτεχνία έκανε το βήμα και ενσωμάτωσε την πολυπολιτισμική οπτική, αυτό έγινε αμέσως και έντονα φανερό. Εάν, λοιπόν, το ζητούμενό μας σε ένα πρόγραμμα που επιδιώκει την εξοικείωση των μικρών αναγνωστών με την ελληνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα είναι να αποκτήσουν και μια ιστορική γνώση της εξέλιξης, του περάσματος από τον εθνοκεντρισμό των παλαιότερων κειμένων στην πολυπολιτισμικότητα των σύγχρονων, τότε θα είχε σημασία στο corpus να συμπεριληφθούν και κείμενα παλαιότερα. Αντίθετα, εάν αυτό που ενδιαφέρει είναι η απόκτηση μιας σύγχρονης αντίληψης περί ελληνικότητας και πολυπολιτισμικότητας, τότε, χωρίς αμφιβολία, τα βιβλία που γράφτηκαν την τελευταία εικοσαετία είναι τα κατάλληλα για να επιλεγούν από αυτά τα κείμενα. Κατ' αναλογία, εάν για το πρόγραμμα «Παιδεία Ομογενών»

⁸ Κανατσούλη, Μ. (2000) *Ιδεολογικές διαστάσεις της Παιδικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, 79-96 και Κανατσούλη, Μ. (2002) *Αμφίσημα της παιδικής Λογοτεχνίας. Ανάμεσα στην ελληνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σύγχρονοι Ορίζοντες, 23-32.

⁹ Μαράτου-Αλιμπράντη, Λ. & Γαληνού, Π., (2000) Πολιτισμικές Ταυτότητες: από το Τοπικό στο Παγκόσμιο. Στο: Κωνσταντοπούλου Χ. κ.ά. (επιμ.), *Εμείς και οι άλλοι. Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, Αθήνα, τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, 111.

¹⁰ Ο Κ. Παπαγεωργίου το θέτει αυτό ως εξής: «Η ειλικρινής ανάλυση και ανασύνθεση των ιστορικών προκαθορισμών της εθνικής μας ταυτότητας είναι ένα επαρκές αντιτάξιμο της κατηγορικής της εμπέδωσης. Αντίθετα: ασφαρίζοντας την εθνοπολιτισμική μας ταυτότητα έναντι κάθε δυνατότητας μετάλλαξης, «προστατεύοντάς» την από τον κίνδυνο πολιτισμικής μόνωσης δεν σφραγίζουμε απλώς κάποια παράθυρα που βλέπουν στο μέλλον, αλλά αφαιρούμε τη νομιμοποιητική βάση της ίδιας μας της ταυτότητας.» βλ. το προλογικό σημειώμά του στο Ταϊήλορ, Τ. (1997) (μετ. Φ. Παιονίδης), *Πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα, Πόλις, 15.

έχει σημασία να δοθούν και οι ιστορικές διαστάσεις και εξέλιξη της λογοτεχνίας της διασποράς, τότε το προτεινόμενο σχολικό εγχειρίδιο, θα πρέπει να κάνει άλλου είδους ανθολόγηση, περισσότερο διαχρονική, απ' ότι στην περίπτωση που ενδιαφέρει η σύγχρονη πορεία και οι σύγχρονοι προσανατολισμοί της ομογενειακής λογοτεχνικής παραγωγής.

Κριτήριο 2: Αισθητική και λογοτεχνική ποιότητα των λογοτεχνικών κειμένων.

Σε σχέση με το κριτήριο αυτό, δύο μεγάλα ερωτήματα ανακύπτουν: πρώτο και κύριο, εάν δηλαδή εξακολουθεί να έχει σημασία στην εποχή μας η αισθητική αξία των λογοτεχνικών βιβλίων και, κατά συνέπεια, εάν υπάρχουν ασφαλείς τρόποι, ασφαλή κριτήρια για να επιβεβαιωθεί η αισθητική και λογοτεχνική ποιότητά τους. Τα δύο αυτά ζητήματα είναι αλληλένδετα και δεν μπορώ παρά να αποπειραθώ να τα απαντήσω από κοινού.

Το αγωνιώδες ερώτημα που μας απασχόλησε στη διάρκεια του σεμιναρίου του προγράμματος «Παιδεία Ομογενών» είναι πώς μπορεί να εξασφαλισθεί ότι τα κείμενα που θα συμπεριληφθούν στο εγχειρίδιο είναι πράγματι λογοτεχνικής αξίας. Το ερώτημα αυτό συνδέεται άμεσα με το γεγονός ότι πολλά από τα κείμενα αυτά είναι ανέκδοτα γραπτά, κείμενα εξομολογητικά και κάποτε έργα ανθρώπων αυτοδιδάκτων (στη λογοτεχνία) τα οποία από κριτικούς της λογοτεχνίας θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν πρωτόλεια ή και άτεχνα. Για να απαντηθεί, λοιπόν, το ερώτημα αν τα κείμενα αυτά θα είχαν τελικά λόγο να συμπεριληφθούν σε μια τέτοια συλλογή, θα υιοθετήσω μια διπλή προσέγγιση, αυτή που εκπηγάζει από τη μελέτη του λογοτεχνικού φαινομένου από τις λογοτεχνικές σπουδές και αυτή που εκπηγάζει από τις πολιτισμικές (cultural studies). Απλουστεύοντας πολύ την επιστημονική πραγματικότητα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι λογοτεχνικές σπουδές βρίσκονται σε αντιδιαστολή με τις πολιτισμικές σπουδές στο βαθμό που οι πρώτες θεωρούν ως το κομβικό σημείο για τη μελέτη της λογοτεχνίας την ιδιαίτερη αξία των μεγάλων έργων, τη συνθετότητά τους, το κάλλος, την εννοιακότητά τους και τα εν δυνάμει οφέλη τους στον αναγνώστη¹¹. Η διαφορά των πολιτισμικών σπουδών από τις λογοτεχνικές σπουδές βρίσκεται στο ότι υπάρχει μια μετατόπιση από την ανάγνωση που παρακολουθεί επιμελώς τις λεπτομέρειες της αφηγηματικής δομής και προσέχει τις περιπλοκές του νοήματος προς μια μορφή κοινωνικοπολιτικής ανάλυσης¹². Μ' άλλα λόγια, οι πολιτισμικές σπουδές ενδιαφέρονται εξίσου και για κείμενα ή για «κείμενα» (π.χ. μια τηλεοπτική σειρά) που στις λογοτεχνικές σπουδές είτε δεν έχουν καθόλου θέση είτε θεωρούνται μικρότερης αξίας. Η αντιπαράθεση των δύο αυτών προσεγγίσεων θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι κινείται ανάμεσα σε δύο πόλους κατηγοριών: η κύρια κατηγορία κατά των λογοτεχνικών σπουδών είναι ότι χαρακτηρίζεται από ελιτισμό, ενώ κατά των πολιτισμικών ότι μαζικοποιεί και εξισώνει (προς τα κάτω) τα πολιτισμικά φαινόμενα.

Η άποψη που διαμορφώνουν για το λογοτεχνικό φαινόμενο οι πολιτισμικές σπουδές βρίσκεται κοντά σε μία από τις τελευταίες προσεγγίσεις του λογοτεχνικού φαινομένου που υιοθετείται στο πλαίσιο των λογοτεχνικών σπουδών: για τη θεωρία της πρόσληψης ή κατ' άλλους της λογοτεχνικής ανταπόκρισης μετατοπίζεται το ενδιαφέρον από το πρόσωπο του συγγραφέα (ρομαντικές θεωρίες) και το κείμενο (κειμενικές θεωρίες) στον αναγνώστη. Η ανάγνωση των λογοτεχνικών κειμένων, η επενέργειά τους, η επίδρασή τους και η πρόσληψή τους μέσα στο χρόνο είναι οι πλευρές της λογοτεχνικής διαδικασίας που απασχολεί τους θεωρητικούς αυτούς¹³. Μάλιστα για πολλούς θεωρητικούς της αναγνωστικής θεωρίας, το ενδιαφέρον τους εντοπίζεται σε πραγματικούς αναγνώστες και μελετώντας παραμέτρους που τους προσδιορίζουν -όπως το φύλο, η φυλή, η κοινωνική τάξη, η χρονική στιγμή- προσπαθούν να αναδείξουν παράγοντες που συντελούν στην αναγνωστική διαδικασία και δια-

---

¹¹ Στο Culler, J. (2000) (μετ. Κ. Διαμαντάκου), *Λογοτεχνική θεωρία*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 63. ¹² ο.π., 70.

¹³ Hawthorn, J. (1993) (μετ. Μ. Αθανασοπούλου), *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο. Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 187 κ.ε.

μορφώνουν τους αναγνώστες. Η αντίληψη, λοιπόν, περί της παντοδυναμίας του (ενός, μοναδικού και αυθεντικού) νοήματος του κειμένου υποχωρεί ουσιαστικά μπροστά στις πολλαπλές νοηματοδοτήσεις του κειμένου από τους πολλούς και διαφορετικούς αναγνώστες.

Συνέπεια μιας τέτοιας στροφής των λογοτεχνικών σπουδών είναι να υπάρξει μια ανάλογη στροφή, με άμεσες επιπτώσεις και στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, προς κείμενα που προσφέρονται για εναλλακτικές αναγνώσεις σύμφωνα με τα διαφορετικά πλέον γούστα και αναζητήσεις των σύγχρονων αναγνωστών. Ο Γρηγόρης Πασχαλίδης, διατυπώνοντας το δικό του όραμα για ένα εναλλακτικό πρόγραμμα διδασκαλίας της λογοτεχνίας, υποστηρίζει μια πρόταση που συνίσταται στην αξιοποίηση του μαθήματος της λογοτεχνίας ως ένα προνομιακό μέσο για τη συνειδητοποίηση, διερεύνηση και κριτική κατανόηση των διαφορετικών πολιτισμικών κατηγοριών, αναπαραστάσεων, διακρίσεων και αξιών στη βάση των οποίων κατανοούμε την κοινωνική, ιστορική και πολιτισμική μας εμπειρία και συγκροτούμε την κοινωνική μας ταυτότητα¹⁴.

Είναι φανερό ότι οι δύο αυτές απόψεις, η μία που επιμένει στην αισθητική και λογοτεχνική αξία των κειμένων και η άλλη που κυρίως ενδιαφέρεται για την αξιοποίηση των λογοτεχνικών κειμένων προς όφελος των πραγματικών αναγκών των πραγματικών αναγνωστών, αφορμώνται από δύο εντελώς διαφορετικές αντιλήψεις περί της λογοτεχνίας. Αυτό που διαφοροποιεί τη δεύτερη άποψη από την πρώτη είναι ότι ένα κείμενο μπορεί να αναγνωσθεί και να αποτελέσει αντικείμενο –και επιστημονικού– ενδιαφέροντος (και μάλιστα στο πλαίσιο του διδακτικού σχολικού προγράμματος) παρά την αμφισβητούμενη υψηλή αισθητική του αξία, ακριβώς γιατί μπορεί να απαντά πολύ καλύτερα στις βαθύτερες ψυχικές, κοινωνικές, φυλικές κ.τ.λ. ανάγκες του κάθε συγκεκριμένου αναγνώστη.

Μια ανθολόγηση κειμένων, λοιπόν, εν προκειμένω για τα παιδιά του ομογενειακού ελληνισμού, θα μπορούσε να ακολουθήσει μια διευρυμένη αντίληψη –για να το διατυπώσω πιο κομψά– περί της λογοτεχνικότητας των κειμένων. Άλλωστε αυτό μάλλον συμφωνεί με μια πρακτική που υιοθετείται ολοένα και περισσότερο διεθνώς στα προγράμματα διδασκαλίας της λογοτεχνίας όπου ο παλιός λογοτεχνικός κανόνας¹⁵ τίθεται ολοένα και περισσότερο υπό αμφισβήτηση και γίνεται αναγκαίο να εξετασθεί κάτω από ποιές προϋποθέσεις ένας κανόνας αλλάζει ή αναθεωρείται, εφόσον βέβαια υπάρχει λόγος ακόμη να μιλούμε για κανόνα¹⁶. Υπό αυτό το πρίσμα κοιταγμένο το θέμα της επιλογής κειμένων για μια σχολική ανθολογία, εγώ θα έκλινα περισσότερο προς την άποψη ότι μια σύγχρονη ανθολογία πρέπει να συμπεριλαμβάνει ποικιλία κειμένων που να προσφέρονται για τις πολλές και εναλλακτικές αναγνώσεις των πολλών και διαφορετικών μαθητών/ αναγνωστών.

Κριτήριο 3: Παρόλα αυτά, επειδή κατανώ ότι μια ανθολογία κρίνεται μέσα από ένα πλέγμα πολλαπλών κριτηρίων που στην πράξη μπορεί να έχουν ελάχιστη σχέση με την εφαρμογή των τελευταίων επιστημονικών θεωριών, θα κατανοούσα την ανάγκη διαμόρφωσης ενός corpus κειμένων για τα οποία να εξασφαλίζεται, κατά κάποιον τρόπο, η ποιοτική τους αξία. Έτσι, μολονότι είναι ανθρωπίνως αδύνατο σε μια παράγραφο –και μάλιστα υπό τύπον συνταγολογίου– να συμπεριλάβω την ποικιλία παραμέτρων που μπορεί να μας οδηγήσουν στο να υποστηρίξουμε την αισθητική ποιότητα των κειμένων, θα προσπαθήσω να αναφερθώ έστω και συνοπτικά σ' αυτά:

¹⁴ Πασχαλίδης, Γ. (2000) Γενικές αρχές του προγράμματος. Στο: Αποστολίδου, Β., Καπλάνη, Β. & Χοντολίδου, Ε. (επιμ.), *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο: μια νέα πρόταση διδασκαλίας*, Αθήνα, τυπωθήτω –Γ.Δαρδανός, 24.

¹⁵ Με τον όρο «λογοτεχνικό κανόνα» εννοούμε τυπικά τα κείμενα εκείνα που θεωρούνται ότι έχουν μια διαχρονική αξία λόγω της οικουμενικότητας των θεμάτων τους, της λογοτεχνικής δεξιοτεχνίας τους, και των σημαντικών νοημάτων τους. Ο κανόνας στη λογοτεχνία είναι μια επιλογή γνωστών κειμένων, που θεωρούνται ποιοτικά, χρησιμοποιούνται στην εκπαίδευση αποτελούν πλαίσιο αναφοράς για τους κριτικούς, βλ. Kümmerling-Meibauer, B. (1999) *Crosswriting as a Criterion for Canonicity. The Case of Erich Kästner*. In: Beckett, S. (ed.), *Transcending Boundaries. Writing for a Dual Audience of Children and Adults*, New York & London, Garland, 13.

¹⁶ ο.π., 13.

Να αντιπροσωπεύεται ποικιλία λογοτεχνικών ειδών και τρόπων γραφής (ρεαλιστική και φανταστική γραφή). Οι επιλεγμένες ιστορίες να διαθέτουν συναρπαστική πλοκή. Μια ιστορία, είτε γιατί βρίσκεται εντελώς έξω από τον ορίζοντα προσδοκιών του μαθητή-αναγνώστη, είτε γιατί απλώς δεν καταφέρνει να κερδίσει το ενδιαφέρον του, δεν μπορεί να θεωρηθεί επιτυχημένη λογοτεχνική ιστορία. Οι λογοτεχνικές ιστορίες πρέπει να διαθέτουν συναρπαστικούς χαρακτήρες, κατασκευασμένους με αληθοφάνεια. Ακόμη και αν παρουσιάζονται με κενά και μοιάζουν να είναι φαινομενικά ανολοκλήρωτοι μπορεί να στοχεύουν σε μια σκόπιμη προτροπή στον αναγνώστη να εμβαθύνει έτσι περισσότερο στην ψυχολογία τους. Η απόδοση του περιβάλλοντος χώρου και του χρόνου στον οποίο συντελούνται τα λογοτεχνικά γεγονότα πρέπει να δίνεται με αυθεντικότητα (είτε πρόκειται για ρεαλιστικά είτε για μαγικά συμβάντα). Η ποικιλία των αφηγηματικών τρόπων (πολλές οπτικές γωνίες ή συνδυασμός οπτικών γωνιών, εσωτερική από τον αναγνώστη των δυνατοτήτων που προσφέρει η εσωτερική ή η εξωτερική οπτική γωνία, η πρωτοπρόσωπη ή η τριτοπρόσωπη αφήγηση, κ.τ.λ.) είναι αναπόσπαστο κομμάτι πια των σύγχρονων μυθοπλασιών, ενώ συνιστά μια δυναμική που προκαλεί συναισθηματικές ταυτίσεις στον αναγνώστη, αλλά και ιδεολογική χειραγώγησή του ή απελευθέρωσή του. Η χρήση της λογοτεχνικής γλώσσας (ποικιλία λεξιλογίου, γνώση των χρήσεων της κυριολεκτικής και μεταφορικής γλώσσας, της ειρωνείας, των συμβόλων, του χιούμορ και των γλωσσικών παιχνιδιών, κ.τ.λ.) αναμφίβολα επιτείνει τη λογοτεχνικότητα του έργου.

Κριτήριο 4: Θεματική (και ιδεολογική) προσέγγιση του δίπολου ελληνικότητα-πολυπολιτισμικότητα. Για την επιλογή κειμένων που θα ανθολογηθούν σε ένα σχολικό ανθολόγιο είναι προφανές ότι, πέρα βέβαια από τις γενικές θεματικές κατευθύνσεις που μπορεί να έχουμε εκ των προτέρων στο μυαλό μας, το ίδιο το υλικό μας θα καθορίσει ως επί το πλείστον την τελική μορφή του ανθολογίου. Τις όποιες προαποφασισμένες, βάσει ενός θεωρητικού πλαισίου, επιλογές μας πρέπει να είμαστε σε θέση να τις υποστηρίξουμε με το υπάρχον ήδη υλικό κειμένων. Οι ίδιες οι θεματικές κατευθύνσεις που ενδεχομένως συνιστούν και τα κεφάλαια του ανθολογίου, προκύπτουν συχνά από το υλικό των λογοτεχνικών ιστοριών που διαθέτουμε. Κατά συνέπεια, και οι ιδεολογικές προθέσεις μας μπορεί σε ένα μεγάλο βαθμό να καθορίζονται από τα ίδια τα κείμενα. Θα ήθελα να δώσω τους παραδειγματικούς θεματικούς άξονες μιας ανθολόγησης. Καθώς, όμως, δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω το υλικό της λογοτεχνίας της διασποράς, θα κάνω τις θεματικές/ιδεολογικές κατηγοριοποιήσεις μου, έχοντας ως σημείο αναφοράς το δίπολο της ελληνικότητας-πολυπολιτισμικότητας, το οποίο έχω ήδη μελετήσει:

1. Βιβλία με εμφανή ελληνοκεντρική οπτική

Βιβλία όπως *Ο τενεκές του λαδιού* (της Αθηνάς Παπαδάκη, Καστανιώτης 1979) ή *Το αθάνατο νερό* της Μάρως Λοΐζου, Κέδρος 1997), καθώς το πρώτο αναφέρεται σε έναν πιο παραδοσιακό τρόπο ελληνικής ζωής και το δεύτερο συνιστά μια περιπλάνηση στον ελληνικό χρόνο και χώρο, στην ελληνική μυθολογία και στον κόσμο των λαϊκών δοξασιών, εστιάζουν το ενδιαφέρον του αναγνώστη στο ελληνικό παρελθόν.

2. Βιβλία με σύγχρονη ελληνοκεντρική οπτική

Η επιστροφή των μαρμάρων του Παρθενώνα είναι ένα σύγχρονο ελληνικό αίτημα που, παρά τις όποιες άλλες προεκτάσεις του, έχει σίγουρα στοιχεία ελληνοκεντρισμού σε μια βέβαια πολύ πιο σύγχρονη εκδοχή του. Αυτή με έναν πρωτότυπο τρόπο υπάρχει στο *Η Αλίκη στη χώρα των μαρμάρων* (των Άλκης Ζέη και Σοφίας Ζαραμπούκα, Κέδρος 1997).

3. Βιβλία με εμφανή πολυπολιτισμική οπτική

Ο χιονάνθρωπος πήρε τη μαμά (της Βούλας Μάστορη, Πατάκης 2001) είναι ένα βιβλίο που απευθύνεται σε πολύ μικρές ηλικίες και δείχνει ανάγλυφα πως στη σημερινή ελληνική κοινωνία είναι άσκοπο να εθελοτυφλούμε μπροστά στις κοινωνικές αλλαγές που συμβαίνουν αναπόφευκτα. Η κοινωνία μας είναι πολυπολιτισμική και πολλοί πια από τους νεότε-

ρους κατοίκους της Ελλάδας συμβαίνει να βιώνουν την πολυπολιτισμικότητα μέσα στην ίδια τους την οικογένεια. Οι καταστάσεις της καθημερινότητας είναι αυτές που μας αναγκάζουν να γίνουμε πια πολυπολιτισμικοί.

4. Βιβλία με έμμεση πολυπολιτισμική οπτική

Η παραμυθιακή γραφή συνήθως μεταφέρει τα γεγονότα και δι' αυτών τις ιδέες ή τα μηνύματα της ιστορίας με έναν τρόπο συμβολικό και μεταφορικό. Έτσι στο *Η παράξενη αγάπη του αλόγου και της λεύκας* (του Χρήστου Μπουλώτη, Ελληνικά Γράμματα 1997) και στο *Το άγαλμα που κρύωνε* (του Χρήστου Μπουλώτη, Πατάκης 1999), η πολυπολιτισμικότητα ανακαλύπτεται πίσω από την αγάπη ανάμεσα σε δύο τόσο διαφορετικά πλάσματα όπως μια λεύκα και ένα άλογο ή πίσω από το άγαλμα προσφυγάκι που ονειρεύεται να γυρίσει για λίγο στον τόπο του, τη μικρασιατική γη, για να γευθεί τις μυρωδιές της και τις εικόνες της.

5. Βιβλία με αρνητική την εικόνα του Έλληνα

Την αυτογνωσία μας ως λαός δεν είναι δυνατόν να την αποκτήσουμε όντας εσωστρεφείς και κλεισμένοι στον εαυτό μας. Την αποκτούμε μέσα από τη σύγκρισή μας με τους άλλους λαούς αλλά και μέσα από μια πιο ρεαλιστική και λιγότερο αυτάρεσκη εικόνα του συλλογικού μας εαυτού. Βιβλία όπως *Στον Πανορμίτη* (του Νίκου Κάσδαγλη, Κέδρος 1997) θα μπορούσαν να συμβάλλουν προς αυτή την κατεύθυνση.

6. Βιβλία με την οπτική του Έλληνα που έχει ζήσει έξω

Οι Έλληνες που έχουν ζήσει έξω και έχουν αναγκαστεί να προσαρμοστούν στη συμβίωση με άλλους λαούς, μπορεί να διαθέτουν μια πιο κριτική αντίληψη των δυνατοτήτων μας και των περιορισμών μας ως λαού, όπως τουλάχιστον δείχνει *Η Κωνσταντίνα και οι αράχνες της* (της Άλκης Ζέη, Κέδρος 2002).

7. Ο άλλος στην παιδική-εφηβική λογοτεχνία

Η εμφάνιση του άλλου (σε βιβλία όπως: *Η νενέ η Σμυρνιά της Έλσας Χίου*, Καστανιώτης 1996, *Με κύμινο και αγάπη* της Λένας Μερικά, Κέδρος 2000 ή *Καφέ, αηδιαστικό μπαλάκι* του Βαγγέλη Ηλιοπούλου, Πατάκης 2003), μέσα από τις πραγματικές του διαστάσεις, ως ανθρώπου με σάρκα και οστά, με πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα, με αληθινές ιστορίες ζωής στις οποίες γίνεται άλλοτε ήρωας και άλλοτε θύμα, με άλλα λόγια, η εξοικείωση μας με τον άλλο ως κάποιου σαν και μας και όχι ως κάποιου διαφορετικού από εμάς μπορεί να συμβάλλει αποφασιστικά στην απόκτηση μιας πολυπολιτισμικής συνείδησης.

8. Νόστος της δεύτερης γενιάς στις χαμένες πατρίδες

Όταν εμείς γινόμαστε με μία έννοια άλλοι (*Ετοίμος από καιρό* του Βαγγέλη Ηλιοπούλου, Πατάκης 2000 και *Η νενέ η Σμυρνιά* της Έλσας Χίου, Καστανιώτης 1996) και επισκεπτόμαστε τη χώρα που για τους γονείς μας ήταν η πατρίδα τους, μπορεί να μας προκαλέσει μια πολλαπλότητα αισθημάτων και ανάμεσα σ' αυτά και την πολυπολιτισμική ευαισθητοποίηση και κατανόηση.

9. Η οπτική του πολυπολιτισμικού Έλληνα, ο Έλληνας ως άλλος

Αυτό συμβαίνει βέβαια με πολύ μεγαλύτερη ένταση όταν οι Έλληνες, ήδη από τους αρχαίους χρόνους, βρίσκονταν οι ίδιοι ως άλλοι, ως ξένοι σε μια άλλη χώρα (*Ενα κουκούτσι στο στρατό του Μεγαλέξαντρου* των Παντελή Σταματελόπουλου και Μαρίας Ηλιοπούλου, Κέδρος 2001).

10. Ο διαφορετικός στην παιδική – εφηβική λογοτεχνία

Η ευαισθησία στις άλλες κουλτούρες, η πολυπολιτισμική οπτική αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου, γενικότερου σεβασμού του διαφορετικού. Μια λογοτεχνική αγωγή που στο-

χέει να υποστηρίξει την πολυπολιτισμικότητα, μπορεί να ενισχυθεί και από εναλλακτικές μορφές του διαφορετικού (Στο γυμνάσιο της Βούλας Μάστορη, Πατάκης 1991 και Λάκης ο Ντριν της Λένας Μερικά, Κέδρος 1998).

Εν κατακλείδι, θα υποστήριζα ότι η δημιουργία ενός τόσο καινοτόμου διδακτικού υλικού, όπως είναι η λογοτεχνία της διασποράς για το μαθητικό κοινό της ανά τον κόσμο ελληνικής διασποράς, είναι ένα εγχείρημα που εμπεριέχει προκλήσεις, αλλά και τη βασική δυσκολία ότι πρέπει να ξεπεράσει στους αποδέκτες της ένα πλέγμα πολλών και διαφορετικών ενστάσεων. Μολονότι η δουλειά αυτή δεν μπορεί παρά, ως πρωτοποριακή στο είδος της, να έχει ρίσκο για τους βασικούς συντελεστές της, αναπόφευκτα έχει και την πρόκληση του πειραματισμού και της ανακάλυψης. Βασικές θεωρητικές αρχές, όπως διατυπώνονται τόσο από τις λογοτεχνικές σπουδές, όσο και από τις πολυπολιτισμικές, θα ληφθούν υπόψη, όμως η ίδια η πράξη (το υπάρχον υλικό κειμένων, η παρουσίαση και έκθεσή του, η αποδοχή του από το μαθητικό κοινό, η προβληματική και κριτική που θα αναπτυχθεί γύρω από το εγχείρημα αυτό κ.τ.λ.) θα καθορίσουν τελικά το είδος της λογοτεχνίας που θα απαρτίσει το περιεχόμενο του ανθολογίου.

Βιβλιογραφία

- Βαγενάς, Ν. (1997) Ο μύθος του ελληνοκεντρισμού. Στο: Βαγενάς, Ν., Καγιαλής, Τ. & Πιερίης, Μ. (επιμ.), *Μοντερνισμός και ελληνικότητα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 11-25.
- Cotton, P. (2000) *Picture Books Sans Frontières*, London, Trentham Books.
- Culler, J. (2000) (μετ. Κ. Διαμαντάκου), *Λογοτεχνική θεωρία*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Γιανναράς, Χ. (2000) *Αλφαβητάρι του Νεοέλληνα. Κείμενα επίκαιρης ελληνικής αυτοσυνηδησίας*, Αθήνα, Πατάκης.
- Hauthorn, J. (1993) (μετ. Μ. Αθανασοπούλου), *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο. Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Helot, C. & Tsamadou-Jacobberger, I. (2003) (ed.), *Intercultural Education and the Translation of the Children's Literature*, Université Marc Bloch-Strasbourg II και IUFM d' Alsace.
- Κανατσούλη, Μ. (2000) *Ιδεολογικές διαστάσεις της Παιδικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.
- Κανατσούλη, Μ. (2002) *Αμφίσημα της παιδικής Λογοτεχνίας. Ανάμεσα στην ελληνικότητα και την πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Σύγχρονοι Ορίζοντες.
- Κανατσούλη, Μ. (2002) «Το ευρωπαϊκό πρόγραμμα European Picture Book Collection», *Γέφυρες* (5) Ιούλιος-Αύγουστος, 62-69.
- Κανατσούλη, Μ. (2002) Εναλλακτικές προτάσεις διδασκαλίας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Η εφαρμογή του προγράμματος Only Connect σε ελληνικά δημοτικά σχολεία ή, αλλιώς, η διαμόρφωση πολυπολιτισμικής συνείδησης μέσω της Παιδικής Λογοτεχνίας. Στο: Καψάλης, Γ. & Κατσικής, Α. (επιμ.), *Σχολική Γνώση και Διδασκαλία στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνέδριου Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπ/σης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 1, 678-687.
- Κανατσούλη, Μ. (2002) Εναλλακτικές προτάσεις διδασκαλίας της Παιδικής Λογοτεχνίας. Στο: Οικονομοπούλου, Β. (επιμ.), *Παιδική-Νεανική Λογοτεχνία: Το μαγικό ραβδί της εκπαίδευσης*, Αθήνα, Κύκλος του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου και Πατάκης, 121-139.
- Kanatsouli, M. (2003) A Greek Perspective on the Use of Children's Texts in Translation. In: Helot C. & Tsamadou-Jacobberger, I. (ed.), *Intercultural Education and the Translation of the Children's Literature* Université Marc Bloch-Strasbourg II και IUFM d' Alsace, 35-41.

- Kümmerling-Meibauer, B. (1999) Crosswriting as a Criterion for Canonicity. The Case of Erich Kästner. In: Beckett, S. (ed.), *Transcending Boundaries. Writing for a Dual Audience of Children and Adults*, New York & London Garland, 13-30.
- Μαράτου-Αλιμπράντη, Λ. & Γαληνού, Π. (2000) Πολιτισμικές Ταυτότητες: από το Τοπικό στο Παγκόσμιο. Στο: Κωνσταντοπούλου, Χ. κ.ά. (επιμ.), *Εμείς και οι άλλοι. Αναφορά στις τάξεις και τα σύμβολα*, Αθήνα, τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, 109-120.
- «Όψεις της ελληνικότητας» (αφιέρωμα), *Σημείο 2* (1993-1994).
- Πασχαλίδης, Γ. (2000) Γενικές αρχές του προγράμματος. Στο: Αποστολίδου, Β., Καπλάνη, Β.& Χοντολίδου, Ε. (επιμ.), *διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο: μια νέα πρόταση διδασκαλίας*, Αθήνα, τυπωθήτω –Γ.Δαρδανός, 21-35.
- Rochman, H. (1993) *Against Borders: Promoting Books for a Multicultural World*, Chicago IL, ALL Books/Booklist Publications.
- Ταίηλορ, Τ. (1997) (μετ. Φ. Παιονίδης), *Πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα, Πόλις.

Ηλεκτρονικές διευθύνσεις:

www.ncrcl.co.uk

www.st-and.ac.uk

Από το σχολικό ανθολόγιο στη διαλογικότητα των πολιτισμών: Βασικά ζητήματα κανονικοποίησης και μεθοδολογίας

Γιάννης Μητροφάνης

Δρ. Παιδικής Λογοτεχνίας

Εισαγωγή

Η σύνταξη ενός σχολικού ανθολογίου για τη λογοτεχνία της διασποράς ηχεί σίγουρα σαγηνευτικά, ταυτόχρονα όμως προκλητικά, καθώς μία σειρά αντιθέσεων και προβληματισμών ανακόπτει την αρχική μας ευφορία και θέτει αναπόφευκτα σειρά ερωτημάτων, προκλητικών και πιεστικών.

Για άλλη μία φορά, σειρά όρων και ορισμών διανθίζει αυτή την αντίθεση: *λογοτεχνικός κανόνας, λογοτεχνική ιστορία, θεωρία της λογοτεχνίας, διδακτική της λογοτεχνικής ανάγνωσης¹, σχολικός λογοτεχνικός κανόνας, παιδική και νεανική λογοτεχνία, εννοούμενος αναγνώστης, αναγνωστική κουλτούρα και πολιτισμική ταυτότητα, διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Τόσοι πολλοί, λοιπόν, όροι και ορισμοί για ένα σχολικό ανθολόγιο που στην κοινή συνείδηση ένας τέτοιος τύπος βιβλίου δε συνιστά τίποτε περισσότερο από μία σειρά διατεταγμένων λογοτεχνικών κειμένων με ιδιαίτερη αξία για να τα χαρούν και να τα απολαύσουν οι μαθητές μας.

Ένα σχολικό ανθολόγιο, όμως, είναι συνυφασμένο με τη λειτουργικότητα και χρησιμότητά του στην εκπαίδευση και στο σχολικό της πρόγραμμα αφενός, και αφετέρου αντανακλά την επικρατούσα κάθε φορά άποψη για το λογοτεχνικό κανόνα και το παράδειγμα που υιοθετείται για τη σύλληψη και την κατανόηση της λογοτεχνικής ιστορίας. Η συστημική σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον κανόνα και στην εκπαίδευση και αντανακλάται, ως ένα βαθμό, στο σχολικό ανθολόγιο δεν είναι μονοδιάστατη, αλλά πολύπλοκη, καθώς η έννοια λογοτεχνικός κανόνας είναι περιγραφική και όχι αναλυτική κατηγορία, στη χοάνη της οποίας διηθούνται υπο-κανόνες, όπως εθνική λογοτεχνία, λογοτεχνία ενηλίκων, παιδική και νεανική λογοτεχνία, εθνοτική λογοτεχνία, λογοτεχνία της διασποράς κ.α.²

Η διάταξη και η ιεραρχική σχέση που αναπτύσσεται στον κανόνα αλλά και η μεταφορά

---

¹ Υιοθετώ τον όρο *διδακτική της λογοτεχνικής ανάγνωσης* αντί του καθιερωμένου στην ελληνική βιβλιογραφία *διδακτική της λογοτεχνίας*. Η αντικατάσταση αυτή ανταποκρίνεται σε μία βαθιά επιστημολογική ρήξη. Σηματοδοτεί τη μετάβαση από τη σύλληψη της λογοτεχνίας στην εκπαίδευση ως προϊόντος στη λογοτεχνία ως δραστηριότητα: ως κοινωνική πρακτική που μπορεί να νομιμοποιεί, να αμφισβητεί ή να επαναδιαπραγματεύεται κάθε είδους στερεότυπα (κοινωνικά, αισθητικά, ιδεολογικά) μέσα από την αλληλενέργειά της με τους αναγνώστες. Ο όρος καθιερώθηκε τη δεκαετία του 1970 με τη μελέτη του Iser, *Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung*, München, Fink 1976. Χαρακτηριστικό της μετάβασης αυτής, είναι είναι το ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον των ερευνητών για το ρόλο του αναγνώστη στο κείμενο και τον τρόπο που αυτό τον περιγράφει. Για μία ενδελεχή διαπραγμάτευση της επιστημολογικής ρήξης που έχει συντελεστεί διεθνώς, αλλά όχι και στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Φρυδάκη, Ευ.(2003) *Η θεωρία της λογοτεχνίας στην πράξη της διδασκαλίας*, Αθήνα, Κριτική, 44-49.

² Alois, H. (1987), *Kanonisierungsstile*. In: Aleida & Assmann J.(Hrsg.), *Kanon und Zensur*, München, Fink, 28-37.

της μικρογραφίας του στην εκπαίδευση, συνιστούν αμφίδρομες σχέσεις επικοινωνίας στο βαθμό που η διδακτική της λογοτεχνικής ανάγνωσης, η θεωρία των λογοτεχνικών σπουδών και η άποψη που έχει μία κοινωνία για την παιδική και νεανική κουλτούρα αλλά και τον αναγνώστη – πολίτη που φιλοδοξεί να διαπλάσει, διαμορφώνουν τους όρους και τις συνθήκες επιλογών σύνταξης ενός ανθολογίου καθώς και τις αρχές διαμόρφωσης του μαθήματος της λογοτεχνίας· τον τρόπο, δηλαδή, που ο εκπαιδευτικός θα διαχειριστεί τις επιλογές του ανθολογίου και τους σκοπούς που τίθενται από το αναλυτικό πρόγραμμα.

Παράλληλα, ο όρος *σχολικό ανθολόγιο* υπονοεί, αν δεν έχει προδιαγράψει ήδη, όχι μόνο το θεσμικό πλαίσιο χρήσης ενός τέτοιου βιβλίου, αλλά πρωτίστως οριοθετεί ηλικιακά το αναγνωστικό του κοινό και *de jure* συσπειρώνει και τον κανόνα της παιδικής - νεανικής λογοτεχνίας. Η προσθήκη, ωστόσο, του όρου *διασπορά* περιπλέκει ακόμη περισσότερο τα πράγματα, καθώς ορίζει και προσθέτει ταυτόχρονα όχι μόνο έναν ακόμη κανόνα, αλλά και γιατί εύγλωττα παραπέμπει και αναδεικνύει θέματα πολιτισμικής και εθνικής ταυτότητας του αναγνωστικού της κοινού με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται, παράλληλα με την εθνική και ηλικιακή τους κατηγοριοποίηση.

Αυτή η συνοπτική σκιαγράφηση του προβλήματος με τη σφαιρική περιγραφή των πεδίων χρήσης της λογοτεχνίας – διδακτική, λογοτεχνική κουλτούρα και λογοτεχνικές σπουδές, διαπολιτισμική εκπαίδευση κ.τ.λ – έχει ήδη περιγράψει και, επομένως, προδιαγράψει τα βασικά μας ερωτήματα: πώς πρέπει να θεωρήσει κανείς ένα σχολικό λογοτεχνικό κανόνα και ποια σχέση μπορεί να έχει με υπο-κανόνες, όπως παιδική - νεανική λογοτεχνία, λογοτεχνία της διασποράς; Πόσο λειτουργικό και σκόπιμο είναι ο σχολικός και παιδικός νεανικός λογοτεχνικός κανόνας να μιμηθεί το ύφος *κανονικοποίησης*³ ενός εθνικού κανόνα για ενήλικες; Αν η παιδική-νεανική λογοτεχνία, όπως και εκείνη της διασποράς, είναι μη κανονικοποιημένη με τις ρίζες ενός τέτοιου φαινομένου στη μη αισθητική αυτονόμησή τους και τη συνακόλουθη τοποθέτησή τους στη σφαίρα της χρηστικότητας ενός λογοτεχνικού συστήματος, τότε το δίλημμα μοιάζει αναπόφευκτο: η παιδική και νεανική λογοτεχνία αφενός και η λογοτεχνία της διασποράς αφετέρου χρήζουν ενός *corpus* για να ορίσουν το πεδίο τους, το σχολείο, ωστόσο ως θεσμός, χρειάζεται όχι μόνο παιδαγωγικά, αλλά αισθητικά και λειτουργικά κριτήρια επιλογών για να νομιμοποιήσει τις αποφάσεις του.

Τα κριτήρια, επομένως, επιλογής κειμένων για τη σύνταξη ενός ανθολογίου εξαρτώνται πρωτίστως από την έννοια του σχολικού λογοτεχνικού κανόνα – το *corpus* δηλαδή των κειμένων που θεωρούμε ότι πρέπει να συμπεριλάβουμε στο σχολείο και που οπωσδήποτε οφείλουμε να συνομιλήσουμε μαζί τους - και από τη σχέση και το ρόλο που επιφυλάσσει ένα σχολικό πρόγραμμα για τη λογοτεχνία του και τον αναγνώστη – μαθητή της. Εν τέλει, το διακύβευμα των επιλογών ενός ανθολογίου εξαρτάται από το πώς και τι ορίζουμε εδώ και τώρα ως λογοτεχνία και ως λογοτεχνικό· από τους ποιους στόχους θέτουμε για το μαθητή μας και από τις προτεραιότητες που κάθε φορά προτάσσουμε για την αναγνωστική τους κουλτούρα. Ζητήματα, λοιπόν, λογοτεχνικού κανόνα και διδακτικής μεθοδολογίας, παράλληλα με ζητήματα θεωρίας της λογοτεχνίας.

1. Το επικοινωνιακό πλαίσιο ενός σχολικού ανθολογίου: αντιφάσεις και στρεβλώσεις

Η περιγραφή αρχικά του επικοινωνιακού πλαισίου ενός ανθολογίου και του κανόνα που αυτό αποτυπώνει, θα φωτίσει, ελπίζω, την έννοια του κανόνα και τις αντιφάσεις του. Ακολουθώντας, η περιγραφή και η διαφοροποίηση των πεδίων χρήσης της παιδικής και νεανικής λογο-

³ Ο όρος *αποκανονικοποίηση*, νεότευκτος στην ελληνόγλωσση ορολογία και γλωσσικά άκομπος, όπως και τα παράγωγά του (κανονικοποιημένο κείμενο, κανονικοποίηση), αποδίδει, ωστόσο, με ευκρίνεια όλες τις διαδικασίες που συντελούνται διαχρονικά στην αποδοχή και την αναγνώριση ενός *corpus* κειμένων από τη λογοτεχνική ιστορία και την ακαδημαϊκή κοινότητα ως άξια λόγου, μελέτης και διδασκαλίας. Για τη χρήση του όρου βλ. Πασχαλίδης Γρ. (1999) Γενικές αρχές ενός νέου προγράμματος για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας. Στο: Αποστολίδου Βεν. & Χοντολίδου Ελ. (επιμ.) *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, Αθήνα, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, 327-28.

τεχνίας με μία *de facto* κανονικοποίησή της στην εκπαίδευση θα αναδείξει όχι μόνο την κρίση του μαθήματος της λογοτεχνίας, αλλά τα ζητούμενα και τους όρους μιας επαναδιαπραγματεύσεώς του. Το ιστορικό ερώτημα για την αναγκαιότητα και τη δυνατότητα αποστασιοποίησής μας από τον κανόνα τίθεται για ακόμη μία φορά. Οι σκέψεις μας προσανατολίζονται στο κατά πόσο τα κριτήρια επιλογών μας οφείλουν ή όχι να συνομιλούν με το παραδοσιακό ύφος κανονικοποίησης της «υψηλής ή λόγιας λογοτεχνίας» ή, αν στη βάση όχι μόνο της ιστομίας των πολιτισμών αλλά και των λογοτεχνιών, πρέπει να προσανατολιστούμε προς μία διαλογικότητα των κειμένων, του πολιτισμικού τους φορτίου και των μαθητικών αναγνώσεών τους, υπερβαίνοντας ή παρακάμπτοντας τον σκόπελο των δογμάτων της όποιας λογοτεχνικής θεωρίας.

Επομένως, κάθε θεωρία για ένα σχολικό ανθολόγιο που απευθύνεται σε ένα υπό διαμόρφωση αναγνωστικό κοινό προϋποθέτει μία θεωρία για την ταυτότητα των κειμένων και ευρύτερα της λεκτικής πράξης. Παράλληλα, ένα λογοτεχνικό έργο, όπως και κάθε ρηματική ενέργεια, αποτελεί μία σύνθετη και πολυδιάστατη σημειωτική πραγματικότητα: εξαιτίας αυτού του γεγονότος, το πρόβλημα της ταυτότητας της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας και των έργων της, που θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται σε ένα σχολικό ανθολόγιο, δεν θα μπορούσε να έχει μία μόνο απάντηση που συνήθως δίνεται: «κείμενα που γράφτηκαν για παιδιά»· αντιθέτως, η ταυτότητα του ερευνητικού πεδίου της παιδικής λογοτεχνίας είναι σχετική προς τη διάσταση διαμέσου της οποίας την αντιλαμβανόμαστε ως λογοτεχνικό σύστημα. Περισσότερο απλά ίσως: ένα λογοτεχνικό έργο, προφορικό ή γραπτό, «δεν είναι μόνο ένα κείμενο, μία συντακτική και σημειωτική αλυσίδα, αλλά είναι επίσης και κατά πρώτο λόγο, όπως επισημαίνει ο Σεφφέρ, η εκπλήρωση μιας διανθρώπινης πράξης επικοινωνίας, ένα μήνυμα που παράγεται από ένα δεδομένο πρόσωπο, σε δεδομένες επικοινωνιακές καταστάσεις και περιστάσεις, με δεδομένο σκοπό και προσλαμβάνεται από ένα άλλο πρόσωπο σε καταστάσεις και περιστάσεις όχι λιγότερο ειδικές»⁴.

Η υιοθέτηση, όμως, ενός περιγραφικού επικοινωνιακού μοντέλου, όπως το παραπάνω, το οποίο παραπέμπει εμφανώς στην παράδοση του στρουκτουραλισμού, και το οποίο ταυτίζει το ρόλο του αποστολέα με το συγγραφέα και του αποδέκτη με τον αναγνώστη, αφενός περιορίζει ασφυκτικά την κατανόηση αυτής της διανθρώπινης πράξης επικοινωνίας, αφετέρου αποκλείει μη εμφανείς εκ των προτέρων πλευρές της παιδικής/νεανικής λογοτεχνικής επικοινωνίας. Οι διασκευές, για παράδειγμα, κειμένων που αρχικά γράφτηκαν για ενήλικες, αργότερα όμως μέσω της προσαρμογής μεταπήδησαν στο παιδικό λογοτεχνικό σύστημα δεν περιγράφονται και δεν ερμηνεύονται αποτελεσματικά με αυτό το επικοινωνιακό μοντέλο. Πώς ερμηνεύεται, για παράδειγμα, η μετάταξη του έργου *Τα ταξίδια του Γκιούλιβερ* από το λογοτεχνικό σύστημα για ενήλικες στο αντίστοιχο για παιδιά; Σε αυτή αλλά και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, διάσπαρτες στην ιστορία του παιδικού βιβλίου και άκρως ενδιαφέρουσες, επισυμβαίνουν βαθύτατες ιδεολογικές και πολιτισμικές ανατροπές στις σχέσεις μεταξύ των δύο λογοτεχνικών συστημάτων, και το επικοινωνιακό πλαίσιο είναι αρκετά πολύπλοκο:

Πίνακας 1. Η λογοτεχνική επικοινωνία ως αντιστροφή: η αμφισημία του σχολικού κανόνα

Π	K → Ch	
	K → Ch	→ A
	K → Ch	→ A = M
M = Πj	K → Chj	
	K → Chj	Aj

⁴ Σεφφέρ, Μ.Ζ., (2000) (μετ. Αλ. Ακριτόπουλος), *Τι είναι λογοτεχνικό είδος; Θεσσαλονίκη*, Ηρόδοτος, 82.

Π = Πομπός / Συγγραφέας

Πj = Πομπός ως ενήλικος αναγνώστης

K = Κείμενο

Ch = Κανάλι επικοινωνίας (βιβλίο, τύπος βιβλίου, εκδοτική σειρά)

Chj = Κανάλι επικοινωνίας ως επικοινωνιακή συμμόρφωση για το παιδικό αναγνωστικό κοινό

A = Αποδέκτης / ενήλικος αναγνώστης

Aj = Αποδέκτης ως μαθητής αναγνώστης

M = Μεσολαβητής (επιμελητής βιβλίου, συντάκτης ανθολογίου, ενήλικος αναγνώστης)

Ο αποστολέας τόσο στην περίπτωση ενός σχολικού ανθολογίου για παιδιά και εφήβους, όσο και στην περίπτωση της παιδικής - νεανικής λογοτεχνίας γενικότερα δεν είναι κατ' ανάγκη και ο αυτουργός της λογοτεχνικής επικοινωνίας, εκείνο το θεσμικό δηλαδή πρόσωπο που δημιουργεί και παράγει ένα μήνυμα. Τουναντίον, ο αποστολέας μιας προεπιλεγμένης λογοτεχνικής επικοινωνίας μπορεί να έχει επιλέξει μηνύματα από πολλαπλές πηγές ή από πολλούς υπο-κανόνες.

Στην περίπτωση αυτή η παιδική-νεανική λογοτεχνική επικοινωνία μπορεί να περιγραφεί και ως *αντιστροφή ή ως στρέβλωση* μιας δεδομένης λογοτεχνικής επικοινωνίας. Μεταξύ των κειμένων και των δημιουργών τους, οι οποίοι έχουν ήδη προδιαγράψει ένα ηλικιακά και πολιτισμικά προσδιορισμένο αναγνωστικό κοινό, διαμεσολαβούν οι επιμελητές ενός ανθολογίου όχι μόνο σχολικού, οι οποίοι συγκροτούν ένα σύνολο λογοτεχνικής επικοινωνίας, κατασκευάζοντας μη εξουσιοδοτημένους αναγνώστες. Ο εννοούμενος δηλαδή αναγνώστης των κειμένων δεν είναι το παιδί πάντα, αλλά ο ενήλικας.

Η ταύτιση αυτών των δύο επικοινωνιακών μοντέλων προκαλεί την εννοιολογική σύγχυση ως προς το corpus των κειμένων της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας και συνακόλουθα την αμφισημία μεταξύ δύο κανόνων: δηλαδή σχολικός κανόνας ή σχολικό ανθολόγιο = παιδική και νεανική λογοτεχνία ή σχολικός κανόνας = / παιδική και νεανική λογοτεχνία⁵.

⁵ Χαρακτηριστικό αυτής της αμφισημίας που παρατηρείται ως προς τα όρια της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας, σε σχέση με τα κείμενα που διδάσκονται στο σχολείο, είναι η κατάλυση των ορίων μεταξύ των δύο λογοτεχνικών συστημάτων: λογοτεχνία για ενήλικες vs λογοτεχνία για παιδιά. Κάθε κείμενο που εμφανίζεται στο ανθολόγιο, κυρίως του δημοτικού, θεωρείται από πολλούς ότι εντάσσεται στο σώμα της παιδικής λογοτεχνίας, γιατί είναι «κατάλληλο για παιδιά». Στην πραγματικότητα, το κριτήριο της επιλογής ενός τέτοιου αποσπάσματος δεν είναι το αναγνωστικό ενδιαφέρον του παιδιού – μαθητή ή το επίπεδο απεύθυνσης του κειμένου, ο εννοούμενος δηλαδή αναγνώστης, αλλά το επίπεδο γλωσσικής δυσκολίας που προσδιορίζει πρωτίστως την ενσωμάτωσή του σε ένα ανθολόγιο: κατά δεύτερο λόγο, αρκετά από τα κείμενα ενός σχολικού ανθολογίου έχουν ως θέμα τη νοσταλγία της παιδικής ηλικίας, και επομένως de facto θεωρούνται ως κατάλληλα παιδικά αναγνώσματα. Στην πραγματικότητα, όμως, πρόκειται για κείμενα με αναγνωστικό κοινό ενήλικες, κείμενα δηλαδή του λογοτεχνικού κανόνα, με «ηχηρά» ονόματα συγγραφέων που θα πρέπει να ενσωματωθούν οπωσδήποτε σε ένα σχολικό ανθολόγιο. Προτάσσεται, δηλαδή, η επιβεβαίωση του κύρους του λογοτεχνικού κανόνα των ενηλίκων και η λογοτεχνική αξία των κειμένων – αναμφισβήτητη πάντα, αλλά όχι επαρκής, ειδικά όταν πολλά από τα κείμενα δεν αγγίζουν τις αναγνωστικές χορδές των μαθητών μας. Έτσι, ο Εμπειρικός ή ο Εγγονόπουλος, επειδή κείμενα τους υπάρχουν στη σειρά η *Γλώσσα μου*, θεωρούνται κατάλληλοι για παιδιά, όπως και κείμενα του Τερζάκη, του Θεοτοκά κ.α που συμπεριλαμβάνονται στο β' και γ' τεύχος του ανθολογίου. Αυτή η λογική εξίσωση ωθεί στην πραγματικότητα στον εξοβελισμό της ad hoc παιδικής λογοτεχνίας (Spezifische Kinder- und Jugendliteratur) από τα ανθολόγια, κάτι, όμως, που ευτυχώς δεν επιβεβαιώθηκε πλήρως στο νέο *Με λογισμό και μ' όνειρο*. Συνεπώς, κάθε απόσπασμα που περιλαμβάνεται σε ένα σχολικό ανθολόγιο, δε σημαίνει αυτομάτως ότι ο εννοούμενος αναγνώστης του αρχικού κειμένου – του βιβλίου δηλαδή – είναι το παιδί ή κάθε απόσπασμα που αναφέρεται σε παιδιά είναι και παιδικό ανάγνωσμα. Η άποψη αυτή ενδημεί λόγω της εννοιολογικής σύγχυσης που επικρατεί σχετικά με τον ορισμό της παιδικής λογοτεχνίας: κάθε δηλαδή κείμενο που έχει ήρωες παιδιά ανήκει στην παιδική λογοτεχνία. Εν κατακλείδι, θα πρέπει να επισημανθεί ότι παιδική λογοτεχνία και κείμενα που υπάρχουν στα σχολικά εγχειρίδια, τουλάχιστον με τη σημερινή μορφή, είναι δύο τελειώς διαφορετικά πράγματα. Στην πρώτη περίπτωση το παιδί τίθεται στο κέντρο του αναγνωστικού ενδιαφέροντος και ο συγγραφέας αποτυπώνει συδιάκριτα τα «σινιάλα» του στους μικρούς του αναγνώστες: στη δεύτερη, εκείνη του ανθολογίου, το επίκεντρο δεν είναι το παιδί, αλλά ο μαθητής που πρέπει από πολύ μικρή ηλικία να γνωρίσει τη λόγια λογοτεχνία και να ενοχοποιηθεί για τις αναγνωστικές του συνήθειες. Μία αντίθεση που δυστυχώς μέχρι σήμερα δεν μας έχει οδηγήσει στη σύνθεση και στον πλουραλισμό της λογοτεχνικής ανάγνωσης στο σχολείο. Το ζήτημα δεν είναι να εξοβελίσουμε αυτά τα κείμενα, αλλά να διευρύνουμε τις επιλογές μας με επίκεντρο το παιδί και όχι μόνο το μαθητή. Ως προς το σημείο αυτό, είναι άκρως διαφωτιστική η οξυδερκής ανάλυση και μελέτη του εννοούμενου αναγνώστη από τη Σούλα Οικονομίδου στον παρόντα τόμο.

Ένα σχολικό ανθολόγιο, επομένως, ενδέχεται να αντιστρέφει ή να εξομαλύνει το επίπεδο απεύθυνσης των κειμένων και να συγκροτεί ένα είδος «ψευδοπαιδικής λογοτεχνίας», ενώ το ίδιο το κείμενο να μην έχει ακόμη μετατοπιστεί από το σύστημα της λογοτεχνίας των ενηλίκων σε εκείνο για παιδιά. Παράλληλα, σε τέτοιους είδους επιλογές το κυρίαρχο κριτήριο και, άρα μέλημα των επιμελητών, δεν είναι πάντα η επιτυχία ή αποτυχία μιας τέτοιας λογοτεχνικής επικοινωνίας, αν δηλαδή και κατά πόσο ενδιαφέρει ή αφορά αισθητικά και ψυχολογικά το παιδί – αναγνώστη, αλλά το μέλημά τους σχετίζεται με παιδαγωγικές προσδοκίες μυστικές ή φανερές. Η επικοινωνιακή συμμόρφωση που επιχειρείται στη συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί και καλύπτεται με το επιχείρημα της *αισθητικής αξίας* και την αντιδιαστολή της προς το διδακτισμό του παιδικού βιβλίου και άρα μία τέτοια επιλογή νομιμοποιείται με την επιστράτευση φιλολογικών κριτηρίων και την σχεδόν αποκλειστική επιλογή κειμένων από τη λογοτεχνία των ενηλίκων, γιατί, μόνο έτσι προφυλάσσεται το αισθητικό κριτήριο του μαθητή και διαμορφώνεται το λογοτεχνικό του «γούστο». Ασχέτως φυσικά από το αν οι μαθητές σήμερα, εκτός σχολείου πάντα, εντρυφούν με ιδιαίτερο ζήλο και αναγνωστική αφοσίωση σε κλασικούς συγγραφείς παιδικών βιβλίων ή διεθνώς πια προβεβλημένων όπως ο Harry Potter.

Η λογική συνέπεια μία τέτοιας συλλογιστικής αναπόφευκτα θέτει το ερώτημα: αν η παιδική λογοτεχνία στη συνείδηση κάποιων είναι μία αμιγώς διδακτική λογοτεχνία, τότε πόσο φιλελεύθερες είναι οι επιλογές στα σχολικά μας ανθολόγια και σε ποιο βαθμό έχει θεσμοποιηθεί μέσω των σχολικών ανθολογίων πάντα, μία δυνητική ή «ψευδοπαιδική λογοτεχνία» απαλλαγμένη από το διδακτισμό.

Μία επισκόπηση τόσο των επιλογών στα ανθολόγια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης όσο και των διδακτικών αρχών που αντανakλώνται σε αυτά, σκιαγραφεί θεωρητικά το πρόβλημα και αποκαλύπτει πτυχές ενός κρυφού αναλυτικού προγράμματος.

2. Το κείμενο στον καθρέπτη του ανθολογίου

Μία σφαιρική κατ' ανάγκη περιγραφή του προβλήματος με την ανίχνευση των επιλογών μας στα ανθολόγια της ελλαδικής εκπαίδευσης, παράλληλα με την παρουσίαση πρόσφατων θεωρητικών και πρακτικών αναζητήσεων της διδακτικής της λογοτεχνικής ανάγνωσης, φιλοδοξεί να προβληματίσει περισσότερο παρά να δώσει οριστικές απαντήσεις για ένα πεδίο του πολιτισμού μας που, παρά τη γοητεία του, φαίνεται να είναι ερμητικά απρόσιτο και απροσπέλαστο από τη σχολική μας ζωή.

Αν και η θεωρία της λογοτεχνίας αναγνωρίζει πια μία θέση στον αναγνώστη, αυτή ελάχιστα σήμερα είναι διακριτή στα ανθολόγια του δημοτικού. Παρά δε την πρόοδο της λογοτεχνικής θεωρίας, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '60, εντούτοις το μάθημά της τόσο στην πρωτοβάθμια όσο και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση φαίνεται να διασπάζεται ακόμη και σήμερα από μία σοβαρή εσωτερική αντίφαση: η αισθητική απόλαυση του μαθητή-αναγνώστη περιτέλλεται από τον κρατούντα λογοτεχνικό κανόνα, ο οποίος μέσω του ανθολογίου αλλά και των εγχειριδίων, εκτοπίζει λογοτεχνικά είδη, όπως κόμικς, περιπετειώδη μυθιστορήματα, κείμενα επιστημονικής φαντασίας και μυστηρίου, τα οποία οι μαθητές διαβάζουν και απολαμβάνουν καθημερινά. Η διάκριση μεταξύ «υψηλής-λόγιας» και «χαμηλής» ή λαϊκής λογοτεχνίας στιγματίζει τις αναγνωστικές συνήθειες των μαθητών, οι οποίοι φαίνεται να βιώνουν δυο εντελώς διαφορετικές και αντιφατικές πραγματικότητες: εκείνη του σχολικού ανθολογίου και εκείνη της εξωσχολικής ανάγνωσης.

Παράλληλα, η λειτουργικότητα και τα όρια χρήσης ενός σχολικού ανθολογίου συγχέονται στη συνείδηση τόσο των εκπαιδευτικών όσο και των φιλόλογων. Ένα σχολικό ανθολόγιο δεν επιχειρεί να επανεγγράψει τη λογοτεχνική ιστορία, ούτε πολύ περισσότερο να διασώσει το κύρος του κλασικού, ούτε και να νομιμοποιήσει μέσω του σχολικού κανόνα τις προτιμήσεις της θεωρίας και την αναγωγή τους σε καθολικά χαρακτηριστικά. Αντιθέτως, ένα σχολικό ανθολόγιο οφείλει πρωτίστως να κοινωνικοποιεί έναν υπό διαμόρφωση αναγνώστη στις συμβάσεις της λογοτεχνικής επικοινωνίας και στους όρους μιας φιλελεύθερης

αναγνωστικής κουλτούρας· να κοινωνικοποιεί το μαθητή στην απομυθοποίηση του ίδιου του κανόνα, στην αναγνώριση της πλήρους εξάρτησής του από τη σχετικότητα του θεωρητικού περί λογοτεχνίας λόγου, και κυρίως να συνδέει και να μην εξοβελίζει την κατ' οίκον αναγνωστική συμπεριφορά με τη σχολική πραγματικότητα. Ίσως διαφεύγει της προσοχής μας ότι τα ανθολόγια δεν είναι «πραγματικά βιβλία, με την έννοια ότι πρόκειται για σχολικά βοηθήματα, προορισμένα να (εξ)υπηρετήσουν συγκεκριμένους σκοπούς, κάποτε να ξεχαστούν, ίσως, και να μην ξαναδιαβαστούν ποτέ»⁶: αλλά εγχειρίδια σπουδής και μελέτης κειμένων που από εμάς τους ενήλικες κρίνονται ή αποτιμώνται ως πρότυπα λόγου και αναγνωστικής έξης για τους μαθητές. Πρέπει, ωστόσο, να προβληματιστούμε ως εκπαιδευτικοί για τη λειτουργικότητα ενός ανθολογίου στην εκπαίδευση και το ρόλο του αναφορικά με την παιδαγωγική αποτελεσματικότητα και το βαθμό συμβολής του στη διεύρυνση της αναγνωστικής εμπειρίας των μαθητών.

Συγκρότηση, επομένως, ενός σχολικού ανθολογίου σημαίνει πρωτίστως απόσπαση ενός εκφωνήματος από το *καταστασιακό του περιεχόμενο*⁷ και ένταξή του σε νέο, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις υποβάλλει ή και επιβάλλει προκαθορισμένες και σίγουρα ετεροπροσδιορισμένες ερμηνείες που σε πολλές περιπτώσεις αλλοιώνουν την ίδια την προθετικότητα του αφηγηρικού κειμένου (target text)⁸.

Στην περίπτωση του ανθολογίου, το νόημα των κειμένων και των λογοτεχνικών ειδών αναπλαισιώνεται, καθώς ο *παρακειμενικός όρος* «σχολικά αναγνώσματα» εμπλουτίζει ή μεταβάλλει σε άλλες περιπτώσεις την προθετικότητα των κειμένων. Ο ετεροπροσδιορισμός του νοήματος των λογοτεχνικών έργων επιτείνεται, παράλληλα, από την αποσπασματικότητά τους, εφόσον σχεδόν όλα τα κείμενα υποκύπτουν στην τεχνική του *ακρωτηριασμού* (Amputation) και της αντίστοιχης παιδαγωγικής λογοκρισίας των επιμελητών μιας έκδοσης. Η αποσπασματικότητα των κειμένων δεν επιτρέπει στους αναγνώστες να εξοικειωθούν με τις κειμενικές συμβάσεις των λογοτεχνικών ειδών, την κατανόηση υφολογικών στοιχείων, την αποκάλυψη των σημασιολογικών συνάψεων του έργου και της ιδεολογικής του εμβέλειας. Στην πραγματικότητα σπάνια το σχολικό βιβλίο, και το ανθολόγιο κυρίως, γίνεται έναυσμα για να διαβαστεί ακέραιο κάποιο μυθιστόρημα ή μία ποιητική συλλογή, και επομένως, η διεύρυνση των γνώσεων του λογοτεχνικού κανόνα από τους μικρούς αναγνώστες δεν επιτυγχάνεται.

Παράλληλα, ο τρόπος χρήσης ενός ανθολογίου και κυρίως το περιεχόμενό του ενδέχεται να εξοβελίζει ή, περισσότερο, διακριτικά, να ενοχοποιεί τις αναγνωστικές συνήθειες των μαθητών, υποβάλλοντας έμμεσα συγκρίσεις και αποτιμήσεις· πολύ εύγλωττα αναρωτιέται σήμερα ένας μαθητής μας: «ο Harry Potter είναι λογοτεχνία; Ο Ιούλιος Βερν, αφού όλοι μιλούν γι' αυτόν και είναι τόσο διάσημος, γιατί δεν υπάρχει κείμενό του στα ανθολόγια; Και αφού η φαντασία μας πρέπει να καλπάζει, τότε την *Αλίκη στη χώρα των θαυμάτων* γιατί στο σχολείο δεν πρέπει να τη διαβάζουμε; Τελικά, δεν πρέπει να λέω ότι διαβάζω αστεριξ, γιατί το κόμικ δεν είναι καλή λογοτεχνία!». Αυτές είναι κάποιες απορίες ενός παιδιού που μπορεί άνετα να συνομιλήσει με κάποιο άλλο στην Αγγλία ή στην Αμερική για τους κλασικούς της παιδικής λογοτεχνίας, αλλά δεν μπορεί να εκφράσει την άποψή του στο σχολείο, ούτε καν μεταξύ των συμμαθητών του, γιατί το ανθολόγιο του έχει επιβάλει τη μικρογραφία του λογοτεχνικού κανόνα των ενηλίκων και του έμαθε ότι υπάρχει μόνο εθνική λογοτεχνία και φυσικά μόνο ελλαδική. Το φαινόμενο αυτό δεν μπορεί, παρά πολύ κομψά, να το αποκαλέσει κανείς επικοινωνιακή συμμόρφωση.

Αυτή η άρρητη, αλλά αρκετά εύγλωττη αρχή, η επικοινωνιακή δηλαδή συμμόρφωση

⁶ Σπινκ Τζ. (1986) (μετ. Κυρ. Ντελόπουλος), *Τα παιδιά ως αναγνώστες*, Αθήνα, Καστανιώτη, 86.

⁷ Γεωργακοπούλου Αλ. & Γούτσος Διον. (1999) *Κείμενο και Επικοινωνία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ. 54.

⁸ Για το ρόλο της αναπλαισίωσης των λογοτεχνικών αποσπασμάτων σε ένα ανθολόγιο βλ. Ζερβού Αλ. (1999) Η λογοτεχνία στο σχολείο ή απορίες μιας ενήλικης που διαβάζει λογοτεχνία. Στο: Αποστολίδου Βεν. & Χοντολίδου Ε. (επιμ.) *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, Αθήνα, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, 15-34.

των κειμένων του ανθολογίου με τους σκοπούς της εκπαίδευσης, αποδεικνύεται σε αρκετές περιπτώσεις προκρούστεια για τα κείμενα και το ιδεολογικό τους φορτίο. Περιορίζομαι μόνο σε ενδεικτικά παραδείγματα και μερικές επισημάνσεις από το Γ' τεύχος του Ανθολογίου, το οποίο μέχρι και πριν από δύο περίπου χρόνια διδασκόταν στην Ε' και Στ' δημοτικού. Στο εγχειρίδιο αυτό ανθολογείται ένα απόσπασμα από το *Καπλάκι της βιτρίνας* της Άλκη Ζέη. Το απόσπασμα διατηρεί τον ίδιο τίτλο με εκείνο της νουβέλας και επιγράφεται *Οι βαρετές Κυριακές, ο Ίκαρος και η προπαίδια*, ενώ αποτελεί ταυτόχρονα και το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου και λειτουργεί ως εισαγωγική σκηνή, παρουσιάζοντας έναν - έναν τους ήρωες, τις συνήθειες τους και τις κρυφές επιθυμίες της μικρής Μυρτώ και της Μέλιας. Η ένταξή του σε ένα νέο καταστασιακό περιεχόμενο, όμως, και η επιλογή του συγκεκριμένου αποσπάσματος αναπλαισιώνει την προθετικότητα της νουβέλας, και προβάλλει μία αφελή παιδικότητα και μία αθώα πρόσληψη του χρόνου αναφοράς, του Γενάρη του 1936 εν προκειμένω, ο οποίος στο συγκεκριμένο κείμενο έχει μία σχέση αλληλοσυγκρότησης με το 1963, χρόνο γραφής και κυκλοφορίας του έργου. Η επιλογή του συγκεκριμένου αποσπάσματος υπαγορεύτηκε άραγε ως δείγμα μιας νέας τάσης στην παιδική και νεανική λογοτεχνία μετά το 1974 ή ως συγκάλυψη μιας άρρητης πολιτικής και παιδαγωγικής λογοκρισίας⁹; Το απόσπασμα φαίνεται να υπονομεύει την ειδολογική ταυτότητα του αφετηριακού κειμένου και να αποκρύπτει τις ιδεολογικές του συνιστώσες.

Πόσο, όμως, ώριμο ήταν και είναι τόσο οι εκπαιδευτικοί όσο και οι γονείς να αποδεχτούν μία θεσμοποιημένη από το εκπαιδευτικό σύστημα λογοτεχνική ανάγνωση για ένα κείμενο και έναν αφηγητή που δεν διστάζει να αποκαλεί το δεσπότη «τράγο», τα παιδιά να περιμένουν «να φιλήσουν το χέρι του γιατί εκείνη τη στιγμή μοίραζε την τράπουλα», μία πρόωγη πολιτικοποίηση, ίσως όμως και επιστράτευση, των μικρών ηρώων; Σίγουρα πρόκειται για ένα ιδεολογικά φορτισμένο κείμενο, όπως φορτισμένη στάθηκε τόσο η λογοτεχνική κριτική, η οποία σε πολλές περιπτώσεις αμφισβήτησε τη λογοτεχνικότητά του, όσο και η εκδοτική του ιστορία, με την απαγόρευση του βιβλίου στα χρόνια της διδακτορίας αλλά και η ένταξή του σε έναν εκδοτικό οίκο που εκείνη την περίοδο συσπείρωνε αριστερούς συγγραφείς¹⁰.

Ανάλογη τύχη φαίνεται να έχει το απόσπασμα *Ήρθαν οι Έλληνες* από το μυθιστόρημα της Διδώς Σωτηρίου *Ματωμένα Χώματα*. Στο προλογικό σημείωμα, οι επιμελητές του τόμου προβάλλουν το φορτισμένο συναισθηματικά κλίμα της απόβασης του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη επισημαίνοντας: «Στο παρακάτω αφήγημα βλέπουμε τη βαθιά πατριωτική συγκίνηση που κυριέψε τους Έλληνες κατοίκους των παραλίων της Μικράς Ασίας, όταν μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, το 1919, ελληνικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στις μικρασιατικές ακτές και άρχισαν να απελευθερώνουν τη χώρα»¹¹. Η πρόταξη του πατριωτικού συναισθήματος που προβάλλεται ως παρακειμενικό στοιχείο, δεν πληροφορεί απλώς τον αναγνώστη γι' αυτό που πρόκειται να διαβάσει, αλλά υποβάλλει παράλληλα οδηγίες ανάγνωσης, μία μονοδιάστατη πρόσληψη δηλαδή, η οποία ηθικοποιεί και εκλαϊκεύει ερμηνευτικές αναγνώσεις του μυθιστορημάτων. Αναπόφευκτα το κείμενο προβάλλεται ως περιγραφικό, συγκαλύπτοντας την ιδεολογική του πρόταση, καθώς ο αφηγητής, ο Μανόλης Αξιώτης πληροφορείται από έναν συστρατιώτη του ότι τα βάσανά του οφείλονται στις μηχανορραφίες του διεθνούς κεφαλαίου. Το μυθιστόρημα έχει έναν ακραιφνή καταγγελτικό χαρακτήρα, παρουσιάζοντας την ήττα στη Μικρά Ασία ως την πρώτη ήττα του ελληνικού αλλά και

⁹ Για τις μορφές λογοκρισίας στο παιδικό βιβλίο και τον τρόπο που αυτές διαμορφώνουν την υφή του κειμένου, βλ. Ζερβού, Αλ. (1992) *Λογοκρισία και Αντιστάσεις στα κείμενα των παιδικών μας χρόνων. Ο Ροβινσώνας, η Αλίκα και το Παραμύθι χωρίς όνομα. Ανάγνωση από μία ενήλικη*, Αθήνα, Οδυσσέας, 11-65.

¹⁰ Για μία διεξοδική συζήτηση των όρων και των συνθηκών για την αποδοχή του πολιτικού ρεαλισμού από το παιδικό λογοτεχνικό σύστημα βλ. Μητροφάνης, Γ. (2003), «Ιδεολογικοί ανταγωνισμοί και η διεύρυνση του κανόνα της παιδικής λογοτεχνίας: η περίπτωση της Διδώς Σωτηρίου», *Επιστήμες της Αγωγής* 2, 55-78.

¹¹ *Ανθολόγιο για τα παιδιά του δημοτικού*, Γ', Ο.Ε.Δ.Β. 1986, 159.

του τουρκικού αγροτικού προλεταριάτου από το διεθνές κεφάλαιο¹².

Η σχέση, επομένως, κειμένου και περικειμένου είναι μία σχέση αλληλοσυγκρότησης περισσότερο, παρά μία σχέση αλληλοαναφοράς, καθώς το άμεσο επικοινωνιακό πλαίσιο συγγραφής, πρόσληψης και ανάγνωσης αλλά και το ευρύτερο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον αποτελούν θεμελιώδη συστατικά του και οπωσδήποτε βασικούς άξονες κατανόησης ενός κειμένου.

Η διάταξη των κειμένων – ως μία ακόμη πτυχή του καταστασικού περικειμένου - που σε πολλές περιπτώσεις εκπροσωπεί μία νοερή, κάποτε και φανερή θεματική κατάταξη, υποθάλλει μία υπέρπυσα χειραγώγηση της σχολικής λογοτεχνικής πρόσληψης, εξιδανικεύοντας κοινωνικοϊστορικά θέματα και έκρυθμες καταστάσεις του νεοελληνικού πολιτικού βίου, όπως είναι η περίπτωση της μικρασιατικής εκστρατείας και καταστροφής. Σε αυτό το θεματικό κύκλο ανθολογούνται, για παράδειγμα, αποσπάσματα από το *Λεωνή* του Γιώργου Θεοτοκά, *Το καλοκαίρι πέρασε* της Τατιάνας Σταύρου, τη *Λωξάντρα* της Μαρίας Ιορδανίδου και τα *Ματωμένα Χώματα* της Διδώς Σωτηρίου. Στο εισαγωγικό σημείωμα των δύο πρώτων αποσπασμάτων επισημαίνεται ο συναισθηματικός τόνος του κειμένου και υποβάλλεται ο τρόπος ανάγνωσης με την περιγραφή των παιδικών χρόνων του αφηγητή στην Πόλη, η οποία χαρακτηρίζεται από μια έντονη νοσταλγική διάθεση.

Η συγκάλυψη της πραγματικής ιδεολογικής και ειδολογικής διάστασης τόσο των κειμένων, όσο και των ιστορικών θεμάτων που αυτά διαπραγματεύονται, με τη διάταξη των αποσπασμάτων στον έναν πόλο της οποίας εξιδανικεύεται η παιδική νοσταλγία και μνήμη για την ιστορική διασπορά της Μικράς Ασίας και στον άλλο προτάσσεται η συναισθηματική έξαρση της απόβασης, υποδηλώνει τον ετεροπροσδιορισμό των στόχων από την παιδαγωγική λογοκρισία και την επιστράτευση του μαθήματος στη λογική των ιδεολογικών αρχών του εκπαιδευτικού συστήματος.

Επομένως, τα λογοτεχνικά κείμενα στην ελληνική εκπαίδευση «εργαλειοποιούνται» (Instrumentalisierung), στο βαθμό που η χρήση τους «επιβάλλει ή θέτει όρια στην ερμηνεία τους»¹³. Αυτή η συνηγορία υπέρ της ερμηνείας και εναντίον της χρήσης δε σημαίνει ασφαλώς ότι τα κείμενα δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν. Σίγουρα όμως, κάτι τέτοιο δεν έχει να κάνει με την ερμηνεία τους, πολύ περισσότερο με την αισθητική απόλαυση της λογοτεχνικής ανάγνωσης.

Επομένως, η απόταξη του διδακτισμού με βάση μόνο φιλολογικά κριτήρια, επιλέγοντας κείμενα από τον κρατούντα λογοτεχνικό κανόνα και με αποκλειστικό κριτήριο το status ενός συγγραφέα στη λογοτεχνική ιστορία των ενηλίκων και την όποια νοσταλγική διάθεση για την παιδικότητά μας, δε σημαίνει ότι τον έχουμε κιόλας αποφύγει· μάλλον έχουμε ήσυχη τη συνειδησή μας, καθώς του κλείσαμε την πόρτα, αποκηρύσσοντάς τον έμμεσα· τον βάλαμε όμως από το παράθυρο, επιχειρώντας να χρησιμοποιήσουμε τα αποσπάσματα ως μέσα για την ιδεολογική χειραγώγηση των μαθητών μας.

Συνεπώς, ο διδακτισμός ενός κειμένου δεν είναι μόνο απόρροια του ρόλου που προδιαγράφεται εντός του κειμένου μεταξύ αφηγητή-αναγνώστη και του κανόνα που επιλέγουμε κάθε φορά – λογοτεχνία ενηλίκων vs λογοτεχνία για παιδιά, αλλά και της χρήσης που επιφυλάσσουμε για ένα κείμενο.

Από τότε, το 1974, όταν συντάχθηκε το ανθολόγιο αυτό, έχουν τόσα αλλάξει και τροποποιηθεί – το κοινωνικό status της ανάγνωσης, η πολιτισμική αναγνώριση της παιδικής λογοτεχνίας και η ένταξή της στην legitim Kultur, οι όροι της παραγωγής και της πρόσληψης, η παραχώρηση μιας θέσης στον αναγνώστη, φυσικά έχουν αλλάξει οι ερμηνευτικές στρατηγικές και οι ορίζοντες τόσο προσδοκίας όσο και εμπειρίας των αναγνωστών – ωστόσο η σύνθεση του λογοτεχνικού κανόνα τόσο στο σχολείο όσο και στα πανεπιστήμια παρα-

¹² Beaton, R. (1996) (μετ. Ε. Ζούργου – Μ. Σπανάκη) *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Νεφέλη, 306.

¹³ Εκο, Ου. (1993), (μετ. Μ.Κονδύλη) *Τα όρια της ερμηνείας*, Αθήνα, Γνώση, 50.

μένει σταθερή, αγνοώντας προκλητικά σε μερικές περιπτώσεις την αλλαγή παραδείγματος που έχει συντελεστεί ήδη από τη δεκαετία του '80 διεθνώς για τη θέση της λογοτεχνίας στην εκπαίδευση. Αυτή η αδιάλειπτη στο χρόνο σταθερότητα δικαιώνει την έννοια του κανόνα: ένας λογοτεχνικός κανόνας είναι πρωτίστως ένας αριθμός κειμένων μέσω των οποίων κατανοούνται συγκεκριμένες όψεις της κουλτούρας και της κοινωνίας μας ως ιερές, όπως ακριβώς και ο θρησκευτικός κανόνας, ως δεσμευτικές ή μόνο ως υποδειγματικές. Ένας κανόνας δεν αποτελεί μόνο το ποτ πουρί της λογοτεχνίας, αλλά είναι περισσότερο ένα μουσείο της λογοτεχνίας· η απόσταση των κειμένων που συγκροτούν το λογοτεχνικό κανόνα, από τον κόσμο εμπειρίας και αναφοράς των αναγνωστών είναι συστατικό του στοιχείο. Οι αλλαγές στον κανόνα έχουν να κάνουν λιγότερο με ανακατατάξεις λογοτεχνικές και πολύ περισσότερο με κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες.

Ωστόσο, η παγίωση και η σταθερότητα του σχολικού λογοτεχνικού κανόνα και η κατανόησή του ως μικρογραφία του λογοτεχνικού κανόνα των ενηλίκων με την ανάδειξη των κλασικών της ακυρώνει στην εκπαιδευτική πράξη τη διδακτική της λογοτεχνικής ανάγνωσης και το ρόλο του μαθήματος. Καθώς από τη μία η επεξεργασία του αποσπάσματος περιορίζεται σε ερωτήσεις κατανόησης, και όχι σπάνια οι εκπαιδευτικοί καλούνται να μεταμορφωθούν σε μεταπράτες ερμηνευτικών προσεγγίσεων και αναγνώσεων λογοτεχνικών κειμένων που απαντώνται στα κάθε είδους περιοδικά που απευθύνονται σε εκπαιδευτικούς τόσο της πρωτοβάθμιας, όσο και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης¹⁴. Έτσι η ανάγνωση των κειμένων, έστω και αν δεν πρόκειται για αποσπάσματα αλλά για λογοτεχνικά βιβλία, μεταμφιέζεται σε αναμετάδοση ή στην καλύτερη περίπτωση καθοδήγηση της μαθητικής πρόσληψης προς την αποκάλυψη και την επιβεβαίωση της όποιας ερμηνευτικής απόπειρας, του ενός και αποκλειστικού νοήματος. Οι εφαρμογές ή αναγνώσεις, όπως αποκαλούνται, υποκαθιστούν σε αυτή την περίπτωση την ανάγνωση του μαθητή. Αν πραγματικά ισχύει η παραπάνω διαπίστωση, τότε η πρόσληψη και οι ερμηνείες των λογοτεχνικών κειμένων, που συνήθως εκπορεύονται από την ακαδημαϊκή κοινότητα, έχουν καταστήσει περιττή τη διδακτική της λογοτεχνικής ανάγνωσης.

3. Η λογοτεχνία στην εκπαίδευση: Κρυφός ή μυστικός λογοτεχνικός κανόνας

Και αν η λογοτεχνία των ενηλίκων στην εκπαίδευση έχει σαφώς προδιαγράψει την πορεία της, ο ρόλος της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας φαίνεται εξ ολοκλήρου ανύπαρκτος ή στην καλύτερη περίπτωση αρκείται σε εκείνον του κομπάρσου. Η θέση και ο ρόλος της στο σχολείο είναι τελείως διαφορετικός από εκείνον του λογοτεχνικού κανόνα των ενηλίκων. Το παιδικό και νεανικό βιβλίο στο σχολείο, σύμφωνα με εμπειρικές έρευνες, προσφέρεται ως είδος «ζαχαρωτού» ή «δολώματος»¹⁵· λειτουργεί περισσότερο σαν στιγμιαία ανάσα ανακούφισης από την ενδεχομένη κόπωση και πλήξη που προκαλεί ο κανόνας. Στο γλωσσικό μάθημα ο ρόλος της παιδικής λογοτεχνίας νομιμοποιείται με τον όρο φιλιαναγνώσια, μία έννοια που στο παιδαγωγικό της συγκείμενο έχει αδελφοποιηθεί με την παιδική και νεανική λογοτεχνία. Στην πραγματικότητα, όμως, το εκπαιδευτικό ενδιαφέρον μυστικά και υποβολιμαία φαίνεται να σχετίζεται με κοινωνικά ενδιαφέροντα και με τη μελέτη φαινομένων κοινωνικής παθογένειας. Έτσι το παιδικό λογοτεχνικό βιβλίο περιορίζεται από την εκπαιδευτική κοινότητα σε μία λίστα προτεινόμενων βιβλίων, τα θέματα των οποίων είναι σχετικά με συγκεκριμένα γνωστικά αντικείμενα, και αναφέρονται στη μόλυνση του περιβάλλοντος, στα ναρκωτικά, τη βία κ.α.

Προφανώς η ανάγκη για μία πρόσκαιρη απόδραση από τις αισθητικές και ιστορικές συμβάσεις του κανόνα και την αναντίρρηση απόστασή του από την καθημερινότητα είναι το μη συνειδητοποιημένο ή άρρητο κίνητρο για τη θέση και τη χρηστικότητα της παιδικής και νεα-

---

¹⁴ Χοντολίδου, Ελ. (1996), Η λογοτεχνική κριτική και η διδακτική μεθοδολογία για τα λογοτεχνικά κείμενα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης: μία ανάγνωση άρθρων που δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά για φιλόλογους. Στο: Στ. Καμαρούδης & Ε. Χοντολίδου (επιμ) *Σημειωτική και Εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σσ.68-85.

¹⁵ Oskamp, Irm. (1996) *Jugendliteratur im Lehrerteil*, Würzburg, Königshausen & Neumann.

νικής λογοτεχνίας στο σημερινό σχολείο. Αυτή η εικόνα της παιδικής λογοτεχνικής επικοινωνίας στο σχολείο αντανακλάται στη διχοτόμηση της ανάγνωσης σε ένα συγκεκριμένο κανόνα παιδικών βιβλίων και σχολικών κειμένων από την άλλη, καθώς έτσι έμμεσα αλλά με σαφή τρόπο οριοθετείται η αντίθεση ανάμεσα στην ανάγνωση ως ψυχαγωγία και ως επιβολή.

Οι αντιθέσεις, ωστόσο, έχουν και συνέχεια, καθώς στην περίπτωση της παιδικής λογοτεχνίας, η αναγνωστική κουλτούρα των μικρών αναγνωστών έχει ανατρέψει στην πράξη τον εγκλεισμό του μαθητή στα αποσπάσματα μόνο, και ολόκληρα παιδικά βιβλία προτείνονται πλέον δημόσια ως η άλλη πλευρά της λογοτεχνικής επικοινωνίας, η οποία ικανοποιεί ταυτόχρονα τις ιδιωτικές και ψυχαγωγικές ανάγκες των παιδιών, παράλληλα όμως εκθέτει έναν κοινωνικό προβληματισμό μόνο, έστω και μονοδιάστα. Το παιδικό λογοτεχνικό βιβλίο έχει εισβάλει πλέον θριαμβευτικά στο σχολείο, παραμερίζοντας ως ένα βαθμό τα λογοτεχνικά κείμενα του ανθολογίου.

Αυτή η αντίθεση προσωποποιεί στη σχολική πραγματικότητα μία αντιφατική στάση και σχέση προς τα σχολικά λογοτεχνικά κείμενα εις βάρος της παιδικής λογοτεχνίας το εύρος και ο προβληματισμός της οποίας δεν είναι προσλήψιμα από το σχολείο – αφού προτείνεται μία πολύ περιορισμένη επιλογή βιβλίων με κριτήρια κυρίως θεματικά και δευτερευόντως, λογοτεχνικά, αισθητικά - και εις βάρος των κειμένων και της λογοτεχνικότητάς τους, η οποία εξοστρακίζεται και ταυτόχρονα μολύνεται από την ακατάσχετη εξάντληση του ρόλου της παιδικής λογοτεχνίας στη χρησιμότητά της και μόνο. Αυτή η αντίφαση και η σιωπηρή ενδολογοτεχνική κρίση, η οποία στην πραγματικότητα είναι και κρίση του μαθήματος της λογοτεχνίας, αποτυπώνεται στο γεγονός ότι το παιδικό βιβλίο προτείνεται ως συμπλήρωμα και συνακόλουθα ως θεματική λίστα, διαμορφώνοντας ένα άλλον ανταγωνιστικό ως προς τη λογοτεχνία των ενηλίκων, *κρυφό ή μυστικό κανόνα*, που νομιμοποιεί στην πραγματικότητα την αντίφαση του μαθήματος της λογοτεχνίας.

Η θέση που μέχρι τώρα επιφυλάσσεται στην παιδική και νεανική λογοτεχνία είναι απόρροια και της αντίθεσης που υπάρχει ανάμεσα στις μελέτες που αφορούν τον κανόνα των ενηλίκων, και οι οποίες επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους σε ερωτήματα που σχετίζονται με τις λογοτεχνικές σπουδές και την αισθητική αξία των κειμένων, και συνήθως στο τέλος μεταμφιέζονται σε διδακτικές προτάσεις. Αντιθέτως, οι μελέτες της παιδικής λογοτεχνίας επικεντρώνονται σε μεθοδολογικές αρχές, αγνοώντας βασικούς όρους και κανόνες της λογοτεχνικής θεωρίας. Είναι προφανές ότι η παιδική και νεανική λογοτεχνία πρέπει να διαμορφώσει τη δική της διδακτική πρόταση και να ελαχιστοποιήσει την απόσταση που τη χωρίζει από τη θεωρία της λογοτεχνίας, ώστε να μην μπαίνει στον πειρασμό να αντιπροσωπεύσει κειμενικές παραβιάσεις.

4. Λογοτεχνία της διασποράς: μία ακόμη πρόκληση για την εκπαίδευση και το ανθολόγιο;

Αν ένα σχολικό ανθολόγιο για την ελλαδική λογοτεχνική ιστορία είναι μία εύκολα περιγράψιμη ίσως και προβλέψιμη κειμενική οντότητα, αφού το corpus των κειμένων που το απαρτίζουν, λειτουργεί ως προσομοίωση του εθνικού λογοτεχνικού κανόνα, πόσο προβλέψιμο είναι στην περίπτωση ενός σχολικού ανθολογίου για τη διασπορά;

Ο μη κανονικοποιημένος χαρακτήρας της λογοτεχνίας της διασποράς¹⁶ και η απουσία

¹⁶ Η ελληνογλώσση λογοτεχνία της διασποράς, εκτός ελάχιστων περιπτώσεων – αρκετά όμως ενδιαφέρουσες για λογοτέχνες, όπως η Κ.Π. Καβάφης, ο Στρατής Τσίρκας, η Μιμικά Κρανάκη, κ.α – δεν έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των μελετών, παρά μόνο αποσπασματικά. Το γεγονός αυτό, άσχετα από τους λόγους που το προκαλούν, ευθύνεται για την αναγνωστική απομόνωση των λογοτεχνικών κειμένων της διασποράς και τον περιφερειακό έως ανύπαρκτο ρόλο στην ελληνική λογοτεχνική ιστορία. Μία σφαιρική διαπραγμάτευση του θέματος παρουσιάζει ο Βασιλακάκος Γ. (1997), *Η νεοελληνική λογοτεχνία της διασποράς: Αυστραλία, Αθήνα, Gutenberg*. Ιδιαίτερα διαφωτιστικές για τη λογοτεχνική ιστορία της διασποράς είναι οι τα άρθρα του Γ. Καλογερά, Αν. Στεφανίδου, Α. Μπλιούμη, Μιχ. Τσιανίκα και Ν.Ειδενείρ στον παρόντα τόμο, καθώς αποτυπώνουν μία σφαιρική αλλά αρκετά σαφή εικόνα για την πορεία και την εξέλιξη της λογοτεχνίας της διασποράς.

συστηματικών ιστορικών μελετών ακόμη και βιβλιογραφικών καταγραφών, εκτός ίσως ελάχιστων εξαιρέσεων, φαίνεται να προβάλλεται ως μειονέκτημα¹⁷. Η απουσία ενός πλήρως αξιολογημένου, έστω και με τα κριτήρια που διαχρονικά υπακούουν στον κανόνα, corpus κειμένων, ακόμη και συστηματικών ανθολογιών, δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο τα πράγματα. Σε αυτή την περίπτωση οι επιμελητές αισθάνονται ανασφαλείς για την εποπτεία πιθανόν του γραμματολογικού πλαισίου και την απουσία μιας διυποκειμενικής πρόσληψης και αξιολόγησης των κειμένων, γιατί οφείλουν να λάβουν μία σειρά από αποφάσεις:

α) να αξιολογήσουν τη λογοτεχνικότητα – έννοια ρευστή, ασαφής και ως ένα βαθμό υποκειμενική – των έργων, κάτι που στην περίπτωση ενός ανθολογίου της ελλαδικής λογοτεχνίας, το έχουν πράξει ήδη η ακαδημαϊκή κοινότητα, οι κριτικοί, ο ενδολογοτεχνικός ανταγωνισμός, ο χρόνος, οι αναγνώστες· οι ίδιοι απλώς περιορίζονται στην εκ του ασφαλούς επικύρωση ενός διαμορφωμένου σώματος έργων

β) να ορίσουν τι είναι λογοτεχνία και ποια είδη περιλαμβάνει· εν ολίγοις να διαμορφώσουν ένα ύφος κανόνα και στη συνέχεια να διατυπώσουν παιδαγωγικά κριτήρια επιλογών, λαμβάνοντας υπόψη μία σειρά παραμέτρων.

Μήπως, όμως, η απουσία ενός κανόνα συνιστά και το συγκριτικό πλεονέκτημα για τη λογοτεχνία της διασποράς και τη σύνταξη ενός σχολικού ανθολογίου; Όσο αιρετικό και αν ακούγεται ένα τέτοιο ερώτημα – που στην πραγματικότητα έχει υποβάλει την απάντηση – δεν υπονοεί παρά μόνο την αμφισβήτηση της λειτουργικότητας ενός προϋπάρχοντα κανόνα για τη σύνταξη ενός σχολικού ανθολογίου όχι μόνο της διασποράς. Οι εσωτερικές αντιφάσεις του κανόνα, όπως αναλύθηκαν παραπάνω, λειτουργούν ως τροχοπέδη για τις επιλογές ενός σχολικού ανθολογίου, γιατί μεταφέρονται και συνεπώς αντικατοπτρίζονται στα κείμενα. Η ποίηση π.χ, για κάποιους μπορεί να είναι η υπέρτατη μορφή λόγου, ενώ για κάποιους η αυτοβιογραφία δεν είναι λογοτεχνία.

Αν, επομένως, ο λογοτεχνικός κανόνας είναι ιστορικά αναπόφευκτος για τη σύνταξη ενός ανθολογίου, τότε η προσφυγή στη δημοκρατικοποίησή του φαίνεται λιγότερη ουτοπική. Το αίτημα, ωστόσο, για εκδημοκρατισμό του λογοτεχνικού κανόνα με την παράλληλη διεύρυνσή του και την αποφυγή της αποκλειστικότητας των κλασικών, ή μόνο Ελλαδικών συγγραφέων, για παράδειγμα, δεν αποτελεί τίποτε περισσότερο παρά μόνο μία λανθάνουσα ανασύνταξη και ανασυγκρότησή του. Η διάκριση της λογοτεχνίας της διασποράς σε περιόδους ενδημικής νοσταλγίας, αυτοεγκλεισμού του γράφοντος υποκειμένου και σε περιόδους πλήρους διαπολιτισμικής συνείδησης των συγγραφέων, στην πραγματικότητα συνιστά μία έμμεση ιεράρχηση των κειμένων και ταυτόχρονα προγραφή μιας πρώτης μορφής ύφους κανονικοποίησης.

Πρέπει, ωστόσο, να διευκρινίσουμε στο σημείο αυτό ότι ιστορικά ο λογοτεχνικός κανόνας είναι συνάρτηση μιας συλλογικής απόφασης σχετικά με το τι μετράει στη λογοτεχνία εδώ και τώρα, αλλά και τι θέλουμε να αποτυπωθεί στη συλλογική μνήμη. Η έννοια λογοτεχνία, όπως σήμερα την αντιλαμβάνεται ο κοινός νους, έστω διαισθητικά, είναι διαχρονικά ρευστή. Μία οντολογική εξέταση αναζητά κατ' ανάγκη ορισμούς της λογοτεχνίας, οι οποίοι δύσκολα αντέχουν σε κριτικό έλεγχο¹⁸. Ως έννοια εμφανίζεται συμπαγής, αλλά ιστορικά ουδέποτε υπήρξε.

---

¹⁷ Ο κανόνας μιας λογοτεχνίας διαμορφώνεται και συστηματοποιείται διαχρονικά από την ακαδημαϊκή κοινότητα και την αυθεντία, πρωτίστως τη σχολική, παράγοντες οι οποίοι καθορίζουν τι αξίζει και τι πρέπει να μελετηθεί, τι ενσωματώνεται στη λογοτεχνική ιστορία και τι όχι. Βέβαια ο κανόνας δεν είναι μία αν-ιστορική κατηγορία, αλλά μέρος της πολιτισμικής παράδοσης και συνεπώς είναι βυθισμένος στα εθνικά πρότυπα. Εξαρτάται ως ένα βαθμό από τη λογοτεχνική θεωρία, η οποία καθορίζει και πιστοποιεί τη λογοτεχνικότητα. Ωστόσο, ο κανόνας δεν είναι ούτε σταθερός, ούτε και αβέβαιος, και, κυρίως, δεν μετακινείται αδιάκοπα στο χρόνο. Είναι μία σχετικά σταθερή κατάταξη και, αν οι κλασικοί αλλάζουν, αυτό συμβαίνει στο περιθώριο, μέσα από ένα αναλύσιμο παιχνίδι ανάμεσα στο κέντρο και στην περιφέρεια. Μία διεξοδική προσέγγιση του θέματος επιχειρείται στη μελέτη *Compagnon At.* (2001) (μετ. Απ. Λαμπρόπουλος, επιμ. Α. Τζούμα) *Ο δαίμων της θεωρίας. Λογοτεχνία και κοινή λογική*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 353-402.

¹⁸ Culler, J. (2000) (μετ. Κ. Διαμαντάκου), *Λογοτεχνική θεωρία. Μία συνοπτική εισαγωγή*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 27 κ.ε.

Αν η λογοτεχνία είναι μία τόσο σταθερή οντότητα, γιατί αλλάζουν διαρκώς οι αντιλήψεις περί της φύσης και της λειτουργίας της; Γιατί τα χαρακτηριστικά της δεν γίνονται αποδεκτά σε οποιονδήποτε τόπο και χρόνο; Για να περιοριστώ σε ένα μόνο παράδειγμα – γιατί η συζήτηση αυτή μπορεί να αποδειχθεί ατελείωτη – ο ελεύθερος στίχος ή τα λίμερικ δεν θεωρήθηκαν άμεσα και ανώδυνα ως λογοτεχνικά πρότυπα, ούτε η νεοελληνική λογοτεχνία προβλήθηκε ευθύς εξ αρχής άξια λόγου· ας μην ξεχνάμε ότι μόλις το 1925 καθιερώνεται ως διδακτικό αντικείμενο στα πανεπιστήμια, γιατί μέχρι τότε λογοτεχνία θεωρούσαν την αρχαία ελληνική γραμματεία. Η λογοτεχνία, κατ' αναλογία με την έννοια της γλώσσας, «εξαρτάται από τη χρήση της, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο μία κοινότητα ανθρώπων, ένα έθνος ή μία κουλτούρα χρησιμοποιεί, αξιολογεί, εξαντλεί και απορρίπτει τα κείμενά της»¹⁹. Η ιστορικο-εξελικτική προσέγγιση του φαινομένου λογοτεχνία, αντίθετα, λαμβάνει υπόψη τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς προσδιορισμούς²⁰· ο δημοτικισμός στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα επέδρασε καθοριστικά στην αξιολόγηση και την αποδοχή έργων και συγγραφέων, ενώ αργότερα προκάλεσε την επαναξιολόγηση προσώπων οριστικά αγνοημένων, όπως ο Α. Παπαδιαμάντης.

Το πρωταρχικό ερώτημα επομένως που προκύπτει δεν είναι μόνο πώς θα αξιολογήσουμε τη διαπολιτισμική συνείδηση ενός κειμένου, την προθετικότητα του δηλαδή, αλλά πρωτίστως τι θα ορίσουμε ως λογοτεχνία της διασποράς και ποιοι είναι οι στόχοι μας για το ρόλο του ανθολογίου στην εκπαίδευση, προτού διαμορφώσουμε κατηγορίες κριτηρίων.

Συνεπώς η δόμηση ενός σχολικού ανθολογίου για τη λογοτεχνία της διασποράς θα πρέπει να σχεδιαστεί βάσει δύο βασικών παραμέτρων:

α) τι περιεχόμενο αποδίδουμε στον όρο διδακτική της λογοτεχνικής ανάγνωσης στην ελληνόγλωσση εκπαίδευση, τι ακριβώς θέλουμε να αναδείξουμε από τα κείμενα για τον αναγνώστη μας και το αντίστροφο, και πώς θα διαμορφώσουμε διαθεματικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις με βάση το υπάρχον διδακτικό υλικό (*Στοιχεία ιστορίας και πολιτισμού, Λευκώματα / υλικό ετερότητας*), θέματα δηλαδή σχεδιασμού αναλυτικού προγράμματος·

β) τους όρους διαμόρφωσης ενός σχολικού λογοτεχνικού κανόνα για τη λογοτεχνία της διασποράς· το corpus δηλαδή των έργων με την όποια συγχρονική και διαχρονική διάσταση των κειμένων.

Ως προς το πρώτο σκέλος. Ενώ κάθε κείμενο – βιβλίο προϋποθέτει και προδιαγράφει έναν αναγνώστη, πόσο λαμβάνουμε υπόψη το μαθητή ως αναγνώστη ενός ανθολογίου; Αρχικά θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ένα λογοτεχνικό κείμενο μας ενδιαφέρει και *μ' αυτό που δείχνει* (αυτό το οποίο καταθέτει αντικειμενικά) και *μ' αυτό που αναζητούμε εμείς μέσα του* (τα ιδιαίτερα ερωτήματα που ο κάθε αναγνώστης θέτει)²¹.

1. Στην πρώτη περίπτωση ένα κείμενο μπορεί να μας ενδιαφέρει, γιατί κωδικοποιεί τα ίχνη μιας εποχής ή τα βιώματα μιας ζωής, αντιπροσωπεύει μία μορφή γλώσσας, έναν κώδικα αξιών. Δημιουργείται μία σχέση συνομιλίας, ενίοτε και διαλόγου με το παρελθόν, με την ένταξη αυτών των κειμένων στα ιστορικά τους συμφραζόμενα.

2. Στη δεύτερη περίπτωση, με την επιλογή κειμένων τα θέματα των οποίων είναι περισσότερο κοντά στη σημερινή πραγματικότητα της παροικίας, τότε ο αναγνώστης, «διαβάσει» τον εαυτό του, την καθημερινότητά του, τη βιωματική του σχέση με την πολιτισμική του κοινότητα. Επομένως, η δόμηση ενός σχολικού ανθολογίου για τη διασπορά σημαίνει πρωτίστως διάλογο πολιτισμών· δημιουργία, δηλαδή, προϋποθέσεων ενός πολιτισμικού διαλόγου και όχι κατ' ανάγκη μόνο ενός ενδολογοτεχνικού διαλόγου, αλλά και ενός διαλόγου μεταξύ των συνδαιτυμόνων της λογοτεχνικής επικοινωνίας, των μαθητών και των εκπαιδευτικών, ο οποίος θα ξεκινά από το κείμενο και θα καταλήγει σε διάλογο των μαθητών για

¹⁹ Τζιόβας, Δ. (1987), *Μετά την Αισθητική*, Αθήνα, Γνώση, 33.

²⁰ Μία ιστορικο-εξελικτική προσέγγιση του φαινομένου λογοτεχνία επιχειρεί ο Abrams, Μ. (2001) (μετ. Α. Μπερλής), *Ο καθρέπτης και το φως*, Αθήνα, Κριτική.

²¹ Φρυδάκη, Ευ. (2003), *Η θεωρία της λογοτεχνίας στην πράξη της διδασκαλίας*, Αθήνα, Κριτική, 76.

το πολιτισμικό τους φορτίο, σε μία δηλαδή αυτοδιαπραγμάτευση και ενδοσκόπηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας, της ιστορίας των ίδιων των μαθητών.

3. Αυτή η συγχρονική και διαχρονική διάταξη που πρέπει να διέπει την επιλογή των κειμένων ενός ανθολογίου αποδομεί την απόσταση που συνήθως χωρίζει το μαθητή από την πραγματικότητα στην οποία ζει και την πραγματικότητα που εκφράζει ένα κείμενο. Αναγνωρίζει ότι η λογοτεχνία είναι κάτι που τον αφορά, που του αγγίζει τις αναγνωστικές του χορδές. Στόχος, επομένως, είναι μία νέα μορφή λογοτεχνικής κοινωνικοποίησης του αναγνώστη που θα συνομιλεί με το κείμενο και θα επεκτείνει τις δραστηριότητές του σε ένα δίκτυο αναγνώσεων. Από τη μελέτη ενός ανθολογημένου αποσπάσματος θα ξεκινά μία δράση όχι προς μία αλλά προς πολλές κατευθύνσεις: προς τη θέαση της εποχής που αναπαριστά το κείμενο, σε κείμενα μη λογοτεχνικά που θέτουν τα ίδια ή παρεμφερή ερωτήματα με το ανθολογημένο απόσπασμα. Αυτά είναι θέματα σχεδιασμού πλέον της διδακτικής ανάγνωσης, ο οποίος θα προτείνεται μέσα από ένα συνοδευτικό τεύχος για τον εκπαιδευτικό και θα αναλύονται όλες οι παράμετροι της λογοτεχνικής ανάγνωσης.

Ως προς το δεύτερο σκέλος, τον ορισμό, δηλαδή, του σώματος των κειμένων που θα επιλεγούν. Η σύνταξη ενός τέτοιου ανθολογίου δεν εγείρει μόνο το αίτημα της ειδολογικής ποικιλίας και διεύρυνσης της έννοιας λογοτεχνία, ποίηση vs πρόζα, εικονιστική αφήγηση, θέατρο – αλήθεια το ρεμπέτικο της Αμερικής είναι λογοτεχνία; κατά τη γνώμη μου θα πρέπει να το θεωρήσουμε ως τέτοιο - αλλά και το ερώτημα τι θεωρούν οι μαθητές λογοτεχνία και άρα αναπόφευκτα το θέμα της αναγνωστικής κουλτούρας των μαθητών και της ταυτότητάς τους, πώς, δηλαδή, την κατανοούν και την προσλαμβάνουν, προδιαγράφουν μία σειρά μεθοδολογικών αρχών για την επιλογή των κειμένων:

1. Ο αδρομερής διαχωρισμός της λογοτεχνίας της διασποράς σε περιόδους πολιτισμικού σοκ και άκρατης νοσταλγίας για την πατρώα γη και σε περιόδους πλήρους διαπολιτισμικής συνείδησης των συγγραφικών υποκειμένων, αλλά και των έργων είναι ένα κριτήριο, το οποίο φαίνεται να προδιαγράφει, έμμεσα, μία μορφή παιδαγωγικής λογοκρισίας. Με όρους φαινομενολογίας της ανάγνωσης του λογοτεχνικού έργου, εντελώς σχηματικά, θα διέκρινε κανείς σε μία ενδεχόμενη περιοδολόγηση της λογοτεχνίας της διασποράς, δυο κατηγορίες εννοούμενου αναγνώστη, και επομένως αναγνωστικού κοινού: εκείνη της πρώτης γενιάς μεταναστών και εκείνη της δεύτερης γενιάς αντιστοίχως. Αν στόχος μας είναι να διαμορφώσουμε μία μορφή διαλογικότητας μεταξύ των κειμένων (συν-ανάγνωσης αυτών των έργων) και φυσικά των αναγνωστών, τότε δεν θα πρέπει να εξοβελίσουμε την πρώτη κατηγορία, αλλά, ως ένα βαθμό, να την εντάξουμε στο σχολικό κανόνα. Αυτή η μεθοδολογική αρχή συμβιβάζει δύο αντίρροπες τάσεις, εκείνη της λογοτεχνικής ιστορίας, αποδίδοντας έτσι μία συνοπτική –όχι πλήρη- εικόνα της λογοτεχνικής εξέλιξης, χωρίς να αποσιωπούμε και να εξωραϊζουμε (ύφος κανονικοποίησης), και εκείνη της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης για μία πρόσληψη και κατανόηση της ταυτότητας του μαθητή, την τρισυπόστατη δηλαδή σχέση αναφοράς με το μητροπολιτικό κέντρο, τη χώρα διαμονής και τη ζωή της παροικίας· εν κατακλείδι μία πραγματικότητα που βιώνει μέσω των πολιτισμικών αναφορών της οικογένειάς του και της δικής του. Η έμφαση θα πρέπει να δοθεί, ωστόσο, σε κείμενα των οποίων το ιδεολογικό υπόστρωμα συνέχει ένα διαπολιτισμικό γίγνεσθαι, ένα πρίσμα θεώρησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Τίθενται, επομένως, κριτήρια αξιολόγησης αυτής της κατηγορίας κειμένων τα οποία έχουν, ως ένα βαθμό, διαμορφωθεί από τη θεωρία της λογοτεχνίας και αναφέρονται στον πολυγλωσσισμό (θεωρία Bahktin), τη θεωρία της πολλαπλής εστίασης του G.Genette (multiple Fokalisierung) και στη δυναμική έννοια του πολιτισμού, την οποία οικειοποιείται ο αφηγητής του έργου²².

---

²² Μία αδρομερή περιγραφή ενός τέτοιου μοντέλου αξιολόγησης κειμένων για τον προσδιορισμό του βαθμού διαπολιτισμικής συνείδησης που προτείνει στον εννοούμενο αναγνώστη διατυπώνει η Α. Μπιλιούμη στον παρόντα τόμο και στη διδακτορική της διατριβή.

2. Συναφής με την προηγούμενη μεθοδολογική αρχή είναι η αξία και ο βαθμός λογοτεχνικότητας των κειμένων: ποια κείμενα θεωρούμε λογοτεχνικά; Αρκεί η προβολή της λογοτεχνικότητας από το συγγραφικό υποκείμενο ως ένα ασφαλές κριτήριο; Υπάρχουν ασφαλή κριτήρια για τη «διάγνωση» της λογοτεχνικής αξίας; ή στην πραγματικότητα είμαστε θύματα ενός φαύλου κύκλου που η λογοτεχνική θεωρία, δηλαδή, εμείς προκαλέσαμε; Και αν καταφύγουμε στις βεβαιότητες της λογοτεχνικής θεωρίας και των λογοτεχνικών σπουδών, τότε ποιο είδος λόγου θα προτάξουμε και ποιο θα αφαιρέσουμε από (στο) ανθολόγιο μας; Η Νέα Κριτική, για παράδειγμα, ευνοεί την ποίηση εις βάρος της πρόζας. Οι σημειολόγοι, όπως ο R. Barthes, αναδεικνύουν την προτίμησή τους στα δύσκολα και σκοτεινά κείμενα, με τη διάκριση ανάμεσα σε *αναγνωσίμο* και *επανεγγράψιμο* κείμενο. Ο δομισμός θεωρεί τη μορφική απόκλιση και την ποιητική γραμματική πρωτεύον στοιχείο για τον προσδιορισμό της αξίας. Οι Ρώσοι φορμαλιστές μίλησαν για λογοτεχνική εξέλιξη και πάλη των ειδών, με μεσάζοντα το μυθιστόρημα. Κάθε λογοτεχνική μελέτη, τελικά, είναι ζήτημα προτιμήσεων και επιλογών, συνειδητό ή μη. Ένα κρίσιμο ερώτημα που θα κληθούμε να απαντήσουμε, είναι αν *a priori* αναγνωρίσουμε τις «βιοαφηγήσεις», μία μορφή αυτοβιογραφίας δηλαδή, ως λογοτεχνικό κείμενο ή ντοκουμέντο. Νομίζω ότι στο σημείο αυτό πρέπει να υπενθυμίσω ορισμένες «βεβαιότητες», γιατί μάλλον έχουμε εγκλωβιστεί στη λογική της πολιτισμικής ομοιομορφίας. Η κατηγορία της λογοτεχνίας είναι έννοια, όπως επισημαίνει ο J. Culler²³, εξαιρετικά ολισθηρή: «άραγε ορισμένα έργα που σήμερα θεωρούνται λογοτεχνικά – ας πούμε, κάποια ποιήματα που μοιάζουν με αποσπάσματα από καθημερινές κουβέντες, χωρίς ρυθμό ή ευδιάκριτο μέτρο – θα αναγνωρίζονταν ως λογοτεχνία από τη Madame de Stael -; Αν μάλιστα καταπαιστούμε και με μη ευρωπαϊκούς πολιτισμούς, τότε το ερώτημα τι λογαριάζεται λογοτεχνία γίνεται εξαιρετικά πιο δύσκολο. Είναι μεγάλος πειρασμός να καταθέσουμε τελείως τα όπλα και να συμπεράνουμε ότι η λογοτεχνία είναι οτιδήποτε θεωρείται λογοτεχνία από μία δεδομένη κοινωνία – ένα σύνολο κειμένων που οι πολιτισμικοί μεσάζοντες αναγνωρίζουν ότι ανήκει στη λογοτεχνία». Τελικά ο ορισμός της λογοτεχνίας επισύρει πάντα μία πολεμική. Θα κρατήσουμε την παρατήρηση ότι η λογοτεχνία είναι ένας διάλληλος τρόπος που οι θεωρίες κάθε φορά αναδεικνύουν και αξιολογούν. Η αποφυγή ενός ατελέσφορου σχετικισμού είναι αναγκαία, καθώς ένα ανθολόγιο προϋποθέτει αποφάσεις. Ξεκινώντας από μία σταθερά στη θεωρία της λογοτεχνίας, ότι δηλαδή «η λογοτεχνία δεν υπάρχει με την έννοια που υπάρχουν τα έντομα και ότι οι αξιολογικές κρίσεις που τη συνιστούν είναι ιστορικά μεταβλητές, αλλά ότι αυτές οι αξιολογικές κρίσεις συνδέονται άμεσα με τις κοινωνικές ιδεολογίες που σε τελευταία ανάλυση δεν αφορούν απλώς το ατομικό γούστο, αλλά τις υποθέσεις με τις οποίες ορισμένες κοινωνικές ομάδες ασκούν και διατηρούν την εξουσία πάνω σε άλλες»²⁴, καταλήγουμε στη διαμεσολάβηση του αναγνώστη και στο ρόλο που αυτός διαδραματίζει. Αν σήμερα πλέον η λογοτεχνική θεωρία έχει αναδείξει τον αναγνώστη σε πρωταγωνιστή και ρυθμιστή της λογοτεχνικής ανάγνωσης άλλο τόσο το έχουν πράξει οι πολιτισμικές σπουδές, οι οποίες αναγνωρίζουν μία περισσότερο διευρυμένη άποψη για τον κανόνα και τη λογοτεχνία. Φαινομενικά αυτές οι επιστημολογικές προσεγγίσεις φαίνονται ασύμβατες, αλλά στις παρυφές τους μπορούν να επιτευχθούν συγκλίσεις. Ιδιαίτερα όταν ο ρόλος της λογοτεχνικής ανάγνωσης σήμερα στην εκπαίδευση δεν είναι η επιβεβαίωση των δεδομένων του κανόνα, αλλά η κριτική αξιολόγησή του. Αν στόχος μας είναι η ταυτότητα του μαθητή τότε, όπως επισημαίνει ο Γ. Πασχαλίδης, «ο πυρήνας της πρότασής μας συνίσταται στην αξιοποίηση του μαθήματος της λογοτεχνίας ως ενός προνομιακού μέσου για τη συνειδητοποίηση, διερεύνηση και κριτική κατανόηση των διαφορετικών πολιτισμικών κατηγοριών, αναπαραστάσεων, διακρίσεων και αξιών στην βάση των οποίων κατανοούμε την κοινωνική,

²³ Culler, J., ο.π., 27.

²⁴ Ήγκλετον, Τ. (1989) (μετ. Μ. Μαυρώνας-Δ.Τζιόβας), *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 42.

ιστορική και πολιτισμική μας εμπειρία και συγκροτούμε την κοινωνική μας ταυτότητα»²⁵. Συνεπώς θα πρέπει να ακολουθήσουμε μία διευρυμένη προσέγγιση στο λογοτεχνικό μας κανόνα, εντάσσοντας και είδη που λόγω της έκτυπης μορφής τους δεν μας παρέχουν τη βεβαιότητα της λογοτεχνίας. Συνήθως κείμενα βιοαφηγήσεων προσελκύουν πολύ περισσότερο το αναγνωστικό ενδιαφέρον, ακριβώς γιατί αναδεικνύουν θέματα ταυτότητας και ως ένα βαθμό κινητοποιούν την «ιστορία» του μαθητή μας. Παράλληλα, μία διυποκειμενική ανάγνωση εκ μέρους των επιμελητών του ανθολογίου, με την επιστράτευση αξιολογήσεων από τις λογοτεχνικές σπουδές αναφορικά με τη λογοτεχνική αξία των προτεινόμενων κειμένων, αλλά και η αναδίφηση μελετών για τη λογοτεχνία της διασποράς, στο βαθμό και στην έκταση που υπάρχουν, θα προφυλάξουν από το σχετικισμό και τα ολισθήματα της διεύρυνσης. Εξάλλου, η λογοτεχνία πέρα από τις θεωρητικές μας καταβολές είναι και θέμα γούστου και προτιμήσεων.

Αν αυτή πρέπει να είναι η βασική συνιστώσα για το σχεδιασμό ενός τέτοιου ανθολογίου και η πρωταρχική θέση δίνεται στην πολιτισμική ταυτότητα του μαθητή, τότε πρέπει να ορίσουμε τις κατευθυντήριες γραμμές μας για την οργάνωση της λογοτεχνικής ανάγνωσης στην ελληνόγλωσση εκπαίδευση, και να άρουμε τις αντιθέσεις που έθεσαν τα αρχικά μας ερωτήματα: κειμενοκεντρισμός ή ιστορικισμός, ερμηνεία ή χρήση, πρόσληψη ή ανάγνωση, αποσπάσματα ή ολόκληρα βιβλία-κείμενα:

1. *Κειμενοκεντρισμός ή ιστορικισμός;* Στο πλαίσιο της (δια)πολιτισμικής ερμηνευτικής η διάκριση ανάμεσα στις κλειστές και ανοικτές αναγνώσεις καταλύεται. Η παραδοσιακή εσωστρέφεια του στρουκτουραλισμού, η οποία καταλήγει σε αντισημειωτικότητα, αλλά και η κοινοτυπία του ιστορικισμού παύουν στα πλαίσια της λογοτεχνικής ανάγνωσης στο σχολείο να διεκδικούν την πρωτοκαθεδρία. Η αρχή που πρέπει να καθοδηγεί έναν προβληματισμό για το λογοτεχνικό κείμενο στην εκπαίδευση και που δεν θα εξοβελίζει αλλά θα συνθέτει τις αντιθέσεις μιας τέτοιας ερμηνευτικής, μπορεί να περιγραφεί ως εξής: «χρειάζεται να αναζητήσουμε στο κείμενο αυτό που το ίδιο το κείμενο λέει ως προς τη συμφραστική του συνεκτικότητα και την περίπτωση συστημάτων σημασιοδότησης στα οποία ανατρέχει» χρειάζεται να αναζητήσουμε στο κείμενο αυτό που βρίσκει ο αποδέκτης ως προς τα δικά του συστήματα σημασιοδότησης ή και ως προς τις επιθυμίες, τις παρορμήσεις, τις προαιρέσεις του»²⁶. Η παραδοχή αυτή φαίνεται να μας οδηγεί στη λογική της συνέπεια.

2. *Πρόσληψη ή ανάγνωση;* Αν σκοπός μας δεν είναι η αναμετάδοση αναγνώσεων, ούτε η απλοποιημένη από τον παιδαγωγικό κώδικα ανάγνωση της ακαδημαϊκής κοινότητας, αλλά η κατανόηση του κειμένου, η πρωτοτυπική ανάγνωσή από το μαθητή, η παραχώρηση λόγου στον κατεξοχήν αρμόδιο, στον αναγνώστη - μαθητή τότε πρέπει να ορίσουμε αρχές ανάγνωσης και να αποφύγουμε τη μονολιθικότητα των όποιων λογοτεχνικών θεωριών, γιατί τα διάφορα είδη ανάγνωσης, όπως «κριτική ανάγνωση», «αισθητική ανάγνωση», «πρότυπη ανάγνωση», «υποδειγματική ανάγνωση» πρέπει να χρησιμοποιούνται με προσοχή, γιατί πρόκειται για ιδεατούς τύπους. Η διεθνής τάση πλέον για το ρόλο της λογοτεχνίας στην εκπαίδευση και τις αναθεωρήσεις που υπέστη τα τελευταία τριάντα χρόνια, είναι συνώνυμος με τις λέξεις δράση και δημιουργικότητα, παραγωγή προφορικού και γραπτού λόγου (Handlungsproduktionsorientierte Literaturunterricht). Ανεξάρτητα από τα κείμενα και την ηλικία των μαθητών τίθενται με σαφήνεια βασικά ερωτήματα διδακτικών αρχών. Η έννοια *instrumentarium*, η οποία δεν είναι και επιτυχώς επιλεγμένη, καθώς παραπέμπει σε εργαλεία από το βαλιτσάκι της ρητορικής και της ποιητικής, θέτει, ωστόσο, με σαφήνεια βασικά ερωτήματα, όπως ότι τα κείμενα γράφονται από πρόσωπα. Και οι συνήθειες ερωτήσεις

---

²⁵ Πασχαλίδης, Γ. (2000), Γενικές αρχές ενός προγράμματος. Στο: Ομάδα Έρευνας για τη Διδασκαλία της Λογοτεχνίας Αποστολίδου, Β., Καπλάνη, Β. & Χοντολίδου, Ε. (επιμ.), *διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο ... Μία νέα πρόταση διδασκαλίας*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, 42.

²⁶ Έκο, Ου. (1993), ο.π., 34-5.

που θέτουν οι νεαροί αναγνώστες, όταν συναντηθούν με συγγραφείς, είναι: «Γιατί γράψατε αυτό το βιβλίο», «οι ήρωές σας υπάρχουν στην πραγματικότητα»; Η διαλογικότητα που μπορεί να αναπτύξει ένα κείμενο με τον αναγνώστη είναι βασική συνθήκη και αρχή όχι μόνο μιας φιλολογικής ερμηνευτικής, αλλά και προαπαιτούμενο της επικοινωνίας: «το κείμενο είναι μία νωχελική μηχανή που ζητά από τον αναγνώστη του να εκτελέσει ένα μέρος του έργου της»²⁷. Επομένως, δεν επανεισάγουμε για ακόμη μία φορά τη διαισθητική μέθοδο, αλλά προβληματιζόμαστε με τις αφηγηματικές τεχνικές του κειμένου, την οπτική γωνία της αφήγησης, τον πειραματισμό του μαθητή με αυτές, την αντικατάστασή της με άλλες, την υπόδυση ρόλων, τη δημιουργική γραφή τη μετάθεση του μαθητή στη θέση του ήρωά ή των ηρώων. Μία εθνοτική λογοτεχνία λειτουργεί παράλληλα ως ντοκουμέντο και ως λογοτεχνικό έργο. Ως ντοκουμέντο προσεγγίζουμε τις κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες χρήσης, δημιουργίας και λειτουργικότητας ενός κειμένου, ως έργο, όμως, αναζητούμε την ανταπόκρισή του στο δικό μας ορίζοντα εμπειρίας και πολιτισμικής ταυτότητας, και με αυτήν την έννοια όχι μόνο ξεκινάμε ένα διάλογο μαζί του, αλλά διαλεγόμαστε με τους συν-αναγνώστες μας για το πολιτισμικό φορτίο του κειμένου και άρα από έναν ενδοκειμενικό διάλογο καταλήγουμε σε έναν διαπροσωπικό διάλογο που είναι ταυτόχρονα και διάλογος για το πολιτισμικό κεφάλαιο των αναγνωστών, της δικής τους δηλαδή ιστορίας. Ένα κείμενο για παράδειγμα που αναφέρεται σε προβλήματα ταυτότητας, συνείδησης εθνικής, έναν προβληματισμό του ανήκειν, αναπτύσσει τη δική του δυναμική και αναπόφευκτα θέτει τα δικά του ερωτήματα. Μία επιπλέον διάσταση της ανάγνωσης δεν είναι απλώς η πρόσληψη, η κατανόηση, όπως βάνουσα υποβάλλει η θεωρία της επικοινωνίας, αλλά ανάγνωση σημαίνει δημιουργικότητα, ένας παραγωγικός συνειρμός, δέσμη συνειρμών και ανάπτυξη ερωτημάτων, όχι μόνο κατά την προσοδευτική εκτύλιξη της πλοκής, της εξέλιξης των χαρακτήρων, αλλά και όλες τις δυνατές εκδοχές σε σχέση με προηγούμενες αναγνωστικές εμπειρίες. Σημαίνει ότι αξιοποιούμε πρωταρχικά το λόγο των μαθητών και δεν κατασκευάζουμε φαντασιακές υποκειμενικότητες. Δημιουργούμε προϋποθέσεις διαλόγου κειμένων μαθητών και μαθητών με την υποκειμενικότητα τόσο τη δική τους, όσο και των άλλων. Από την άποψη αυτή το ανθολόγιο και οι αναγνώσεις του από τους μαθητές, αφού το κείμενο θα το προσλαμβάνουμε ως έργο και ως ντοκουμέντο, θα πρέπει να αναπτύξει γέφυρες επικοινωνίας με το υπάρχον διδακτικό υλικό, δηλαδή τα *Στοιχεία Ιστορίας και Πολιτισμού* και με τα Λευκώματα.

3. *Αποσπάσματα ή ολόκληρα βιβλία;* Το ερώτημα μοιάζει διχαστικό και ταυτόχρονα φαίνεται να αυτοαναιρεί κάθε εγχείρημα σύνταξης ενός σχολικού ανθολογίου. Η πέτρα του αναθέματος για την κρίση της διδακτικής της λογοτεχνικής ανάγνωσης μέχρι τώρα αφορούσε στα ανθολόγια ως θεσμό – βιβλίου και θέλαμε να αγνοούμε τις επιλογές μας, επιλογές κειμένων και πρωτίτως σκοπούς μαθήματος. Ο ρόλος και η λειτουργικότητα ενός σχολικού ανθολογίου, παρά τις όποιες ενστάσεις και ενδιασμούς – σήμερα σχεδόν ο ρόλος του περιορίζεται στην εκπαίδευση – εξακολουθεί να αποτελεί συστατικό στοιχείο της λογοτεχνίας στην εκπαίδευση στο βαθμό που αποτυπώνει όψεις της λογοτεχνικής παραγωγής και αποδίδει συνοπτικά την εικόνα της. Ταυτόχρονα, αποτελεί πεδίο προβληματισμού και κριτικής αποτίμησης από τους μαθητές – αποδέκτες του τόσο για τις επιλογές του, όσο για τις κατευθύνσεις του μαθήματος. Πολύ περισσότερο αποτελεί ένα εργαλείο δουλειάς και αναζήτησης και όχι αρχή και τέλος του μαθήματος της λογοτεχνίας στο σχολείο. Ιδιαίτερα στην περίπτωση ενός ανθολογίου για τη λογοτεχνία της διασποράς, η παρουσία και ο ρόλος του είναι καθοριστικός καθώς αυτό αποτυπώνει, περιγράφει, καταγράφει, αναδεικνύει και συστηματοποιεί, έστω και αποσπασματικά, μία αμφίσημη ως ένα βαθμό, σίγουρα όμως υπαρκτή λογοτεχνία από τα κάτω, άγνωστη και παραμελημένη από τον ελλαδικό λογοτεχνικό κανόνα, κομμάτι αναπόσπαστο, όμως, της ζωής και της πολιτι-

²⁷ Έκο, Ου. (1996) *Έξι περιπλανήσεις στο δάσος της αφήγησης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 13.

σμικής ταυτότητας μιας κοινότητας ανθρώπων – αναγνωστών. Ένα τέτοιο, επομένως, ανθολόγιο που προορίζεται να ενταχθεί στις πολυδαίδαλες μορφές ελληνόγλωσσης εκπαίδευσης στο εξωτερικό, αλλά και κάθε ανθολόγιο, μπορεί να αποτελέσει τον πυρήνα προβληματισμών αλλά και επιλογών βιβλίων, συγγραφέων, θεμάτων, ένα ενδιάμεσο στάδιο δηλαδή πριν από την εισαγωγή του λογοτεχνικού βιβλίου στην αίθουσα. Επομένως, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε όρους χρησιμότητας και λειτουργικότητας σε ένα ανθολόγιο παράλληλα με τα όρια χρήσης του στην εκπαίδευση.

Κλείνοντας αυτή τη σχηματική παρουσίαση και ως ένα βαθμό συνοπτική περιγραφή τόσο των ζητημάτων που αναδεικνύει ένα σχολικό ανθολόγιο, όσο και των βεβαιοτήτων που κλονίζει, συμπεραίνει κανείς ότι η ενσωμάτωση ενός ακόμη λογοτεχνικού κανόνα στην εκπαίδευση αποτελεί μία πρόκληση με δύο αποδέκτες: αφενός τη θεωρία της λογοτεχνίας και γενικότερα τη μελέτη της ελληνικής λογοτεχνικής ιστορίας και αφετέρου την ίδια την ελληνόγλωσση εκπαίδευση, η οποία αναδεικνύει την καλλιτεχνική δημιουργία των Ελλήνων του εξωτερικού και προπορεύεται των λογοτεχνικών σπουδών.

Βιβλιογραφία

- Abrams, M.(2001) (μετ. Αρ. Μπερλής) *Ο καθρέφτης και το φως*, Αθήνα, Κριτική.
- Alois, H.(1987) *Kanonisierungsstile*. In: *Kanon und Zensur*, München, Fink, S.2837.
- Βασιλακάκος, Γ.(1997), *Η νεοελληνική λογοτεχνία της διασποράς: Αυστραλία*, Αθήνα, Gutenberg.
- Beaton, R.(1996) (μετ. Μ. Σπανάκη), *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, Αθήνα, Νεφέλη.
- Compagnon, Ant. (2001) (μετ. Απ Λαμπρόπουλος) *Ο δαίμων της θεωρίας*, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Γεωργακοπούλου, Αλ.& Γούτσος, Διον.(1999), *Κείμενο και Επικοινωνία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Έκο, Ου. (1993) (μετ. Μ.Κονδύλη) *Τα όρια της ερμηνείας*, Αθήνα, Γνώση
- Έκο, Ου. (1996) (μετ. Αν. Παπακωνσταντίνου) *Έξι περιπλανήσεις στο δάσος της αφήγησης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Ζερβού, Αλ.(1992), *Λογοκρισία και αντιστάσεις στα κείμενα των παιδικών μας χρόνων. Ο Ροβινσώνας, η Αλίκη και το Παραμύθι χωρίς όνομα*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Ζερβού, Αλ.(1999) *Η λογοτεχνία στο σχολείο ή απορίες μιας ενήλικης που διαβάζει λογοτεχνία*. Στο: Αποστολίδου, Β. & Χοντολίδου. Ε.(επιμ.), *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, Αθήνα, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, σσ. 15-34.
- Ήγκλετον, Τ.(1989)(μετ.Μ. Μαυρώνας – Δ.Τζιόβας) *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας
- Iser, W. (1976), *Der Akt des Lesens*, München, Fink
- Μητροφάνης, Γ.(2003) «Ιδεολογικοί ανταγωνισμοί και η διεύρυνση του κανόνα της παιδικής λογοτεχνίας: η περίπτωση της Διδώς Σωτηρίου», *Επιστήμες της Αγωγής*, 2, 55-78.
- Oskamp, Irm.(1996) *Jugendliteratur im Lehrerurteil*, Würzburg, Königshausen & Neumann.
- Πασχαλίδης, Γρ. (1999), *Γενικές αρχές ενός νέου προγράμματος για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας*. Στο: Αποστολίδου, Β. Χοντολίδου. Ε. (επιμ.) *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, Αθήνα, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, σσ.319-33.
- Πασχαλίδης, Γρ.(2000), *Γενικές αρχές ενός προγράμματος*. Στο: Ομάδα Έρευνα για τη Διδασκαλία της Λογοτεχνίας, Αποστολίδου, Β., Καπλάνη, Β.& Χοντολίδου. Ε.(επιμ.), *διαβάζοντας λογοτεχνία στην εκπαίδευση ... Μία νέα πρόταση διδασκαλίας*, Αθήνα,

- Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός, σσ. 21-36.
- Σεφφέρ, Ζ.-Μ.(2000) (μετ. Αλ.Ακριτόπουλος) *Τι είναι λογοτεχνικό είδος*, Θεσσαλονίκη, Ηρόδοτος.
- Σπίνκ, Τζ.(1990) (μετ. Κ. Ντελόπουλος), *Τα παιδιά ως αναγνώστες*, Αθήνα, Καστανιώτη
- Τζιόβας, Δ.(1987), *Μετά την Αισθητική*, Αθήνα, Γνώση.
- Φρυδάκη, Ευ.(2003), *Η θεωρία της λογοτεχνίας στην πράξη της διδασκαλίας*, Αθήνα, Κριτική.
- Χοντολίδου, Ε.(1996) Η λογοτεχνική κριτική και η διδακτική μεθοδολογία για τα λογοτεχνικά κείμενα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης: μία ανάγνωση άρθρων που δημοσιεύτηκαν σε περιοδικά για φιλόλογους (1975-1990). Στο: Καμαρούδης, Στ. & Χοντολίδου Ελ.(επιμ.) *Σημειωτική και εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σσ.68-85.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ: ΜΙΧΑΛΗΣ ΔΑΜΑΝΑΚΗΣ

- N^ο 1: Δαμανάκης Μιχάλης** (επιμ.): Παιδεία Ομογενών. Θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις. Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 1999.
- N^ο 2: Κωνσταντινίδης Στέφανος** (επιμ.): Η ελληνόγλωσση εκπαίδευση στον Καναδά. Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 2001.
- N^ο 3: Μιγελακάκη Θεοδοσία:** Η εκπαιδευτική πολιτική της Ελλάδας για τα παιδιά των Ελλήνων μεταναστών στη Γερμανία (1975-1985). Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 2001.
- N^ο 4: Τάμης Αναστάσιος:** Ελληνόγλωσση εκπαίδευση στην Αυστραλία: Η σημερινή κατάσταση της Ελληνικής. Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 2001.
- N^ο 5: Βούρη Σοφία, Καψάλης Δ. Γεώργιος:** Ελληνόγλωσση εκπαίδευση στην Αλβανία. Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 2003.
- N^ο 6: Δαμανάκης Μιχάλης:** Ελληνικά Σχολεία και Τμήματα Μητρικής Γλώσσας στη Γερμανία (1986-98). Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 2003.
- N^ο 7: Ομάδα Εργασίας Νοτίου Αφρικής:** Ελληνόγλωσση εκπαίδευση στη Νότιο Αφρική. Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 2003.
- N^ο 8: Πετρούκη Κυριακή:** Επιμόρφωση ομογενών εκπαιδευτικών σε ελληνικά Πανεπιστήμια. Το κοινωνικοπολιτισμικό και επαγγελματικό τους προφίλ. Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 2003.
- N^ο 9: Δαμανάκης Μιχάλης, Καρδάσης Βασίλης, Μιγελακάκη Θεοδοσία, Χουρδάκης Αντώνης** (Επιμέλεια): Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς. Έρευνα και Διδασκαλία. Πρακτικά Συνεδρίου, Ρέθυμνο 4-6 Ιουλίου 2003, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 2004.

ΛΟΙΠΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ.

- **Δαμανάκης Μιχάλης:** Η εκπαίδευση των παλιννοστώντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα. Διαπολιτισμική προσέγγιση, Gutenberg, Αθήνα 1997.
- **Δαμανάκης Μιχάλης (επιμ.):** Η Εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων στο Βέλγιο και στη Γαλλία, Gutenberg, Αθήνα 1997.
- **Δαμανάκης Μ., Μιχελακάκη Θ., Λυδάκη Μ. (επιμ.):** Πρακτικά Α' Συνάντησης Εργασίας, Ρέθυμνο 27 Ιουνίου - 2 Ιουλίου 1997, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 1997.
- **Δαμανάκης Μ., Μιχελακάκη Θ. (επιμ.):** Ελληνόγλωσση εκπαίδευση στο εξωτερικό. Πρακτικά Πανελλήνιου - Πανομογενειακού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 26-28 Ιουνίου 1998, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 1999.
- **Δαμανάκης Μιχάλης (επιμ.):** Σχέδιο Ίδρυσης Δίγλωσσων Σχολείων στη Γερμανία, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 1999.
- **Δαμανάκης Μιχάλης (επιμ.):** Επίπεδα και κριτήρια διαπίστωσης / πιστοποίησης της ελληνομάθειας. Αποτελέσματα και προβληματισμοί ερευνητικών προγραμμάτων, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 2001.
- **Βάμβουκας Μ., Δαμανάκης Μ., Κατσιμαλή Γ. (επιμ.):** Προλεγόμενα Αναλυτικού Προγράμματος για την Ελληνόγλωσση Εκπαίδευση στο εξωτερικό, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., Ρέθυμνο 2001.